

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 5

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

1888–1896

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2003

ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 5:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, д-р іст. наук, професор, чл.-кор. НАН України)
Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, канд. іст. наук)
Ольга ТОДІЙЧУК (канд. іст. наук)
Упорядники: Віктор БРЕХУНЕНКО, Сергій КІРЖАЄВ,
Петро КУЛАКОВСЬКИЙ, Варвара ШУЛЬГА

Мовна редакція текстів М.Грушевського — Варвара ШУЛЬГА
Переклад з російської статей — Іван СВАРНИК
Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Автори коментарів: М.Бандрівський, В.Брехуненко, С.Кіржаєв,
П.Кулаковський, О.Мазур, О.Моця, В.Отроценко, О.Русина

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-276-7 (т. 5)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2003
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2003
- © Передмови Фі.Сохань, П.Кулаковський, 2003
- © Коментарі, автори, 2003

Розділ І. АРХЕОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ, ПЕРЕДМОВИ
ТА ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Про видання джерел до історії українсько-руської

Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім. Шевченка

Друкується за виданням: Справоздання з діяльності відділу і секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від загальних зборів дня 11 мая 1893 р. до 31 грудня 1894 р. // ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — С. 12–16 // Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. — К., 1993. — Випуск 1. — С. 150–154.

Записка була обговорена на засіданні історико-філософської секції НТШ 16 листопада 1894 р. і мала бути видрукувана у V т. “Записок НТШ” і з вказівкою на цей том увійшла до бібліографії історика (див.: *Левецький І.* Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського // Науковий збірник присвячений Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). — Львів, 1906. — С. 48). Ймовірно, ця замітка потрапила лише до частини тиражу V т. “Записок НТШ”, оскільки більшість примірників цього тому її не вміщують (*Капраль М.* Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914) // Михайло Грушевський і львівська історична школа. — С. 168). Львівському історикові Мирону Капралю вдалося віднайти окремий відбиток цієї записки і впровадити до наукового обігу (Едиційна археографія в Україні... — С. 150–154). Як вважає згаданий дослідник, М. Грушевський подавав записку з метою видання джерел, які б доповнили джерельну базу написання планованої ним “Історії України-Руси”. Прийняття свого видавничого проекту історик належно оцінив — у листі до М. Біляшівського від 9 грудня 1894 р. писав: “Здесьнее наше “наукове товариство” приняло мое предложение издавать сборник актов и памятников до истории Руси” (Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — С. 24). Переконали кроки, зроблені М. Грушевським у контексті реалізації свого проекту (вже 1895 р. побачив світ перший том “Жерел...”), сприяли тому, що 15 січня 1896 р. для здійснення проекту була утворена археографічна комісія на чолі з НТШ (*Капраль М.* Археографічна діяльність Михайла Грушевського... — С. 169).

с. 29 ... про що нагадував я вже в “Записках” т. III, с. 217 і далі... — автор має на увазі свою публікацію “П’ятдесятиліття Київської археографічної комісії”, опубліковану в розділі “Наукова хроніка” III тому “Записок НТШ” (С. 211–221).

с. 30 ... назву “*Джерел до історії України-Руси*” (*Fontes historiae ruthenicae*) і виходити регулярно двічі на рік томами... — йдеться про серійне видання “Жерела до історії України-Руси” (*Fontes Historiae Ukraino-Russiae*). Під керівництвом М.Грушевського археографічна комісія НТШ видала протягом 1895–1914 рр. 9 томів цього видання, 4 з яких видав безпосередньо він. Отже, план видання двох томів на рік був не виконаний, але слід мати на увазі, що досить довго історик був фактично єдиною особою, крім С.Томашівського, яка готувала томи до цієї серії (*Бортняк Н.* Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і львівська історична школа... — С. 187–195).

... *Збірник люстрацій і інвентарів Руського воєводства з XVI в...* — цей план був реалізований частково. Люстрація 1564–1565 рр. побачила світ у перших трьох томах “Жерел...” (1895, 1897, 1900). Люстрація 1569–1570 рр. була опублікована М.Грушевським у VII т. “Жерел...” (1903) (докладніше див.: Люстрації королівщин... — С. 59–64; *Майборода Р.* Михайло Грушевський і українська “програма” видання люстрацій... — С. 100–113). План видання інвентарів староств цього воєводства реалізований не був.

... *З них видані були люстрації: Сяноцька і Львівська в додатках до “Gazety Lwowskiej” 1860 і 1867–1868 рр. і Галицька в Бібліотеці ординарії Красінських, т. II...* — йдеться про публікації: *Starostwo Sanockie. Wypis z metryk koronnych zawierający rewizję Starostwa Sanockiego skuteczną r. 1565 przez Krzysztofa Sokołowskiego Starostę Rogozińskiego, na mocy ustawy z r. 1563 / Wyd. F.Wolański // Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. — 1860. — Т. 10. — Nr. 1–3, 5–12, 14–27, 30–51; Lustracya Starostwa Halickiego 1566 r. / Wyd. W.Chomętowski // Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVIII wieku (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. — Т. II). — Warszawa, 1876. — S. 354–402. У 1867–1868 рр. у додатках до “Львівської газети” люстрація Сяноцького староства 1565 р. не друкувалася; натомість у 1868–1869 рр. Францішек Волянський друкував у цьому виданні генеральну люстрацію Руського воєводства 1765 р. (*Budzyński Z.* Bibliografia dziejów Rusi Czerwonej (1340–1772). — Rzeszów, 1990. — Т. I. — S. 291).*

... *МАМЮ. Переписи В. № 12 і 19 і Варшавського архіву скарбового...* — йдеться про Московський архів Міністерства юстиції, де зберігався під вказаними сигнатурами провізорний текст люстрації Руського, Белзького і Подільського воєводств 1564–1565 рр., виданий пізніше М.Грушевським у “Жерелах...” (Т. I–III) та Архів Казенної палати, де знаходився дефінітивний текст цієї ж люстрації (див.: коментарі до замітки “Архів Скарбу Коронного. Замітка археографічна”).

... *Найдавніші акти землі Подільської...* — даний проект М.Грушевського не був реалізований. Історику вдалося лише опублікувати опис подільських замків кінця XV ст. (див.: *Грушевський М.* Опис подільських замків 1494 р. // ЗНТШ. — 1895. — Т. VII. — С. 1–18).

... *Акти землі Белзької...* — цей проект не вдалося реалізувати.

... *Акти до історії Львова, особливо з XV–XVI в...* — цей проект історика реалізовував його учень Іван Крип'якевич. Останній частково опублікував результати своїх архівних пошуків (див.: *Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова // ЗНТШ. — 1905. — Т. LXV. — С. 1–46*), а також використав їх для написання досліджень (див.: *Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку // ЗНТШ. — 1907. — Т. LXXVII. — С. 77–106; Т. LXXVIII. — С. 26–50; Т. LXXIX. — С. 5–51*). Ці дослідження та матеріали, зібрані І.Крип'якевичем, опублікував М.Капраль (*Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали (Львівські історичні праці, вип. 2) // Упоряд. М.Капраль. — Львів, 1994*).

... *Акти метрики Литовської і Руської... для історії Київщини, Брацлавщини, Волині і України Лівобічної XV і XVI в...* — повністю даний проект М.Грушевський не реалізував. Цілий ряд публікацій з Руської метрики історик помістив у “Записках НТШ” (див.: *Київський каштелян і козаки // ЗНТШ. — 1895. — Т. 6. — С. 5–7; Кілька документів з життя Забузької Русі XVI в. // Там само. — 1899. — Т. 28. — С. 1–2; До питання про правно-державне становище київських князів XV в.: Дві грамоти великого князя Казимира з часів київського князя Омелька // Там само. — 1899. — Т. 31–32. — С. 1–2; Матеріали до історії козацьких рухів 1595–1596 рр. // Там само. — С. 1–6; Кілька київських документів // Там само. — 1900. — Т. 40. — С. 1–6; Лист короля Стефана Баторія до калги з року 1577 // Там само. — 1901. — Т. 44. — С. 1–2; докладніше про діяльність М.Грушевського у цьому напрямі див.: *Кулаковський П. Михайло Грушевський як дослідник архіву Коронної канцелярії Речі Посполитої // Наукові записки. — Острог, 1999. — Т. II. — Ч. 1. — С. 21–24; Його ж. Михайло Грушевський як дослідник Руської (Волинської) метрики // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1998. — Т. XXXV. — С. 166–171*).*

... *Акти до історії України з XVII і XVIII в. з архівів московських (себто далі повести видавництва Костомарова, що спинились на Дорошенку)...* — історик мав замір продовжити публікацію матеріалів, що стосувалися історії козацтва, як продовження серійного видання (15 томів) Петербурзької археографічної комісії “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России” (1863–1892), переважну більшість томів якого редагував М.Костомаров. Цей проект був скоригований М.Грушевським у 1904 р., коли він запропонував археографічній комісії НТШ видання корпусу матеріалів з історії козащини (Хроніка НТШ. — 1904. — Ч. 20. — С. 9; *Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського... — С. 170*). Проект мав охоплювати період з кінця XVI до середини XVIII ст. Крім московських архівів, мали бути досліджені польські та українські архіви (Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козащини // *Едиційна археографія в Україні... — С. 155–157*). Цей проект реалізовували І.Крип'якевич, М.Кордуба, С.Томашівський, І.Джиджора, В.Гарасимчук, М.Залізник та ін. Зусиллями перших трьох було видано (1908, 1911, 1924) декілька томів

“Жерел...”, що стосувалися цієї тематики (Т. VIII, XII, XVI) (про це докладніше див.: *Крупницький Б.* Археографічна діяльність М.Грушевського // Історія української археографії: персоналії. — К., 1993. Вип. 1. — С. 84–97; *Гирич І.* Деякі питання організації М.С.Грушевським археографічної роботи у львівський період життя (1894–1914) // Матеріали Ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії... — С. 269–270). Зібрані В.Гарасимчуком матеріали до історії козаччини за 1657–1658 рр., побачили світ лише в наш час (*Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880–1944) (Львівські історичні праці. Джерела, вип. 1). — Львів, 1994).

с. 31 ... Інвентарі з XVII–XVIII вв. для історії селянства... — проект нереалізований.

... *досі друковано* — в “*Архиве Ю[го]-Зап[адной] России...*” — йдеться про томи, підготовлені І.Новицьким, де містився цілий ряд інвентарів (Архів ЮЗР. — К., 1876. — Ч. VI: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII вв. (1498–1795). — Т. 1: 1498–1653; Т. 1 (Приложение): 1655–1791).

... *“Генеральное следствие о маетностях” 1729–1730 рр...* — автор має на увазі проведений гетьманом Данилом Апостолом у 1729–1731 рр. облік земельної власності та власників з метою встановити титул землеволодіння. У львівський період діяльності М.Грушевського видати “Слідство...” не вдалося. Активна робота з його публікації велася вже в археографічній комісії ВУАН. “Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку” готував Микола Василенко, але остаточно реалізувала проект Катерина Лазаревська (Український архів. — К., 1929. — Т. 1). Вона ж підготувала й видала “Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку” (Там само. — К., 1931. — Т. 4). “Генеральне слідство про маєтності Миргородського та Полтавського полків” було нею ж підготовлене, але не опубліковане (Єдиційна археографія в Україні... — Вип. 1. — С. 90; *Бутич І.* Михайло Грушевський — археограф // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 56).

... *славна “Рум’янцевська опись”...* — див. прим. до “П’ятдесятиліття Київської археографічної комісії”.

... *“Літописець русько-литовський” т. зв. Познанський варіант...* — автор має на увазі літопис, який у сучасному літописознавстві прийнято називати “Літописом Рачинського”. Його відкрив у Познанській бібліотеці графів Рачинських Осип Бодяньський, опублікувавши окремі фрагменти (*Бодянский О.М.* О поисках моих в Познанской публичной библиотеке // Чтения ОИДР. — 1846. — № 1. — С. 7–11). З подачі М.Грушевського цей літопис до друку готував Богдан Барвінський. Він помістив два фрагменти з нього у своїй праці про Сигізмунда Кейстutowича (див.: *Барвінський Б.* Жигимонт Кейстutowич, великий князь литовсько-руський (1432–1440). — Жовква, 1905. — С. 162–165). У 1907 р.

підготовка літопису до друку втратила актуальність, оскільки він повністю був видрукуваний у XVII т. “Полного собрания русских летописей” (Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. — М., 1985. — С. 54–55).

... *хроніка Софоновича в Петербурзькій бібліотеці публічній...* — йдеться про “Хроніку з літописців стародавніх...” ігумена київського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича. Один з її списків — Погодінський — зберігався у Петербурзькій публічній бібліотеці (Мицик Ю. Передмова // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 16). Від плану видання Ф. Софоновича, ймовірно, довелося відмовитися, оскільки його твір до видання готував відомий історик С.Т. Голубев (Там само. — С. 7–8).

... *Літописець Волині і України в біб[ліотеці] Оссолінських...* — інша назва Київського літопису, складеного на початку XVII ст. (див. прим. до статті “Південноруські господарські замки...”). Його рукопис зберігався у Львівській бібліотеці Оссолінських (тепер — ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника) (Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії... — С. 19).

... *“Русской историч. библиотеке”...* — “Русская историческая библиотека” — серійне видання Петербурзької археографічної комісії. Упродовж 1872–1927 рр. було опубліковано 39 томів цього видання. Автор має на увазі підсерію цієї серії “Памятники полемической литературы” (томи IV (1878), VII (1882), XIX (1903), де друкували пам’ятки української полемічної літератури кінця XVI–початку XVII ст. (докладніше див.: Ковальський Н.П. Источниковедение и археография истории Украины... — Ч. 2. — С. 23–25).

... *видання Київської духовної академії...* — йдеться про науковий місячник Київської духовної академії “Труды Киевской духовной академии” (1860–1917), де публікувалися окремі праці українських полемічних авторів у російському перекладі.

... *Збірник пам’яток нашого письменства давнього...* — цей проект Археографічна комісія реалізовувала у виданні “Пам’ятки українсько-російської мови і літератури” (З товариства // ЗНТШ. — 1895. — Т. VI. — С. 4). Протягом 1896–1930 рр. вийшло 8 томів цієї серії.

... *Збірник джерел до історії нашого права...* — цей проект залишився нереалізованим.

... *архіви варшавські (Головний...* — Головний архів давніх актів (Archiwum Główne Akt Dawnych) виник у 1808 р. як Загальний місцевий архів (Archiwum Ogólny Krajowy). У 1816–1889 рр. мав назву “Головний архів Польського королівства” (Archiwum Główne Królestwa Polskiego), далі до 1918 р. — Варшавський головний архів давніх актів (Warszawskie Archiwum Główne Akt Dawnych) (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie / Pod red. T. Zielińskiej. — Warszawa, 1992. — S. 11).

... *військовий — Голов[ного] Штабу...* — йдеться про Варшавське відділення Воєнно-вченого архіву Головного штабу, який був створений у 1867 р. (Самошенко В.Н. История архивного дела... — С. 120).

... *архів Віленський...* — Віленський архів давніх актів був створений 1852 р. У ньому переважно були сконцентровані матеріали до історії Литви та Білорусі (Там само. — С. 86).

... *Київський...* — Київський центральний архів давніх актів Київської, Волинської і Подільської губерній був створений 1852 р. Його головним завданням вважалося збереження актових книг, укладених до XIX ст. на Правобережній Україні (*Левицький О.И.* История учреждения Киевского центрального архива // *ЧИОНЛ.* — 1903. — Кн. 17. — Вып. 1. — С. 3–36; Вып. 3. — С. 37–72; *Кеннеді Грімстед П.* Археографія на службі імперської політики: заснування Київської археографічної комісії та Київського центрального архіву давніх актів // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії... — С. 11–33).

... *Руську [метрику], частину Коронної...* — Руська метрика — вписові книги, що велися руським відділом Коронної (королівської) канцелярії у Речі Посполитій протягом 1569–1673 рр. Руська метрика є складовою частиною Коронної метрики, що територіально охоплює всю територію Польського королівства, а хронологічно — період середини XV—кінця XVIII ст. (Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / *Передмова П.Кеннеді Грімстед.* — К., 2002).

... *Історичний архів харківський...* — Харківський історичний архів був створений у 1880 р. за ініціативою Історико-філологічного товариства, що діяло при Харківському університеті. З часом сюди надійшли архіви Малоросійських колегій (*Самошенко В.Н.* История архивного дела... — С. 126–127).

... *колекція Маркевича у Рум'янцевському музеї...* — автор має на увазі збірку пам'яток, зібраних українським етнографом та істориком Миколою Маркевичем (1804–1860). Ця збірка після його смерті у 1870 р. потрапила до Рум'янцевського музею у Москві і склала там “Маркевичівський архів” (*Дорошенко Д.* Огляд української історіографії... — С. 79).

П.Кулаковський

“Fontes historiae ruthenicae” (лат.) — “Джерела з руської історії”

Архів Скарбу Коронного в Варшаві.

Замітка археографічна

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — С. 1–4. Підпис: *М.Грушевський*. Передрук зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали з історії України-Руси. — Львів, 1896. — Т. I.

Перші дані про склад і цінність матеріалів Архіву Коронного Скарбу *М.Грушевський* отримав під час його роботи у Архіві Казенної палати у Варшаві протягом травня—червня 1892 р. Відомості, які здобув історик тоді, були суттєво доповнені внаслідок його листування з Миколою Федотовичем Біляшівським,

який завідував архівом Казенної палати. Стимулом до встановлення тісного контакту з останнім стало прийняття Науковим товариством ім. Шевченка видавничого проекту, запропонованого М.Грушевським. Центральне місце у цьому проекті належало публікаціям, люстраціям та інвентарям староств Руського, Белзького і Подільського воєводств (*Грушевський М.* Про видання джерел до історії українсько-руської. Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім. Шевченка // *Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань.* — К., 1993. — Вип. 1. — С. 150–154). Вже в листі від 9 грудня 1894 р. М.Грушевський цікавився, чи є в архіві люстрації 1564–1565 рр. та 1570 р., а також більш ранні інвентарі й люстрації (*Листування Михайла Грушевського.* — Т. 2. — С. 23). Відповідь на цей лист з інформацією про наявність люстрацій та інвентарів перевершила всі сподівання історика (Там само. — С. 25–27). Ідея про подання огляду справ архіву Казенної палати виникла у М.Грушевського цілком несподівано. Перебуваючи в березні 1895 р. у Москві, він мав зустріч з польським істориком Антоні Прохаскою, під час якої відзначив багатство цього архіву. А.Прохаска як член редакційного комітету історичного часопису “Kwartalnik Historyczny” запропонував М.Грушевському подати замітку про архів до цього часопису. «Я, не будши охочим до служби чужим богам, — писав історик до М.Біляшівського, — відмовився, але на замість прийшла мені ідея — заким вийде з друку Ваша опись архіва, предобре зробили б Ви, якби написали короткий огляд сього архіва з особливою увагою до того, що там є для українських земель, і дали се до “Записок”». Далі М.Грушевський пропонував, у випадку неможливості з боку М.Біляшівського поставити під заміткою своє ім'я (той перебував під жорстким контролем з боку управляючого Казенною палатою І.Я.Рудченка, який заборонив йому щось видавати з архіву), опублікувати її як лист М.Біляшівського до себе (Там само. — С. 33, 35). М.Біляшівський відмовився, зазначивши, що його огляд архіву буде видрукований у планованому ним першому випуску люстрацій другої половини ХVІІ ст. як передмова, або якщо цей план не вдасться, “тоді поміркуєм” (Там само. — С. 31, 35). Судячи з опосередкованих даних кореспонденції М.Грушевського та М.Біляшівського, перший у травні—на початку червня 1895 р. побував у Варшаві (Там само. — С. 36) і, безумовно, працював у архіві Казенної палати. З огляду на це, важко однозначно ствердити, чи замітка стала продуктом одноосібних старань М.Грушевського, чи він лише переробив інформацію М.Біляшівського. Останньої точки зору притримується Р.Майборода (*Майборода Р.* Михайло Грушевський і українська “програма” видання люстрацій... — С. 107). Листування обох українських діячів, підготовлене до друку цією дослідницею, не дає однозначної відповіді на цю дилему. Принагідно зазначимо, що М.Грушевський після повернення з Варшави 11 червня 1895 р. писав, що друкує II книгу “Записок” за цей рік (саме ту, де була опублікована замітка), але про причетність до неї М.Біляшівського згадав лише у випадку рецензії на книгу І.Зарецького “Гончарный промысел в Полтавской губернии: Исследование” (1894) (*Листування Михайла Грушевського.* — Т. 2. — С. 36; *Записки НТШ.* — 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 63–66).

с. 33 ... Архів колишнього Скарбу Коронного польського... — Архів Коронного Скарбу склався у другій половині XVIII ст. До нього увійшли три окремих архіви: архів краківського підскарбія, що виник наприкінці XIV ст. й проіснував до кінця XVI—початку XVII ст., коли столицею Речі Посполитої стала Варшава; архів кварцяного скарбу, що виник у Раві Мазовецькій внаслідок запровадження кварти (четвертої, згодом п'ятої частини прибутків з королівщин, яка йшла на утримання постійного війська) ухвалою Пйотрковського сейму 1562—1563 рр.; архів великого підскарбія у Варшаві, що виник у кінці XVI—на початку XVII ст. У 1764 р. внаслідок утворення Комісії Коронного Скарбу ці три архіви були сконцентровані у палаці Красінських, що дало початок архіву, який отримав назву “Архів Коронного Скарбу” (Archiwum Skarbu Koronnego) (*Karwasińska J. Archiwa Skarbowe Koronne i Obojga Narodów // Roczniki Komisji Historycznej / Pod red. J.Siemieńskiego. — Warszawa, 1929. — Т. 1. — S. 5*).

... Варшавская Казенная палата... — йдеться про Комісію прибутків і Скарбу (Komisia Przychodów i Skarbu) — виконавчий орган (міністерство) Царства Польського у сфері фінансів, що існував протягом 1815—1867 рр. До 1830 р. у розпорядженні Комісії знаходилися всі фінанси Царства. Після листопадового повстання 1830 р. її компетенція була значно скорочена. 1866 р. бюджет Царства був включений до загального бюджету Російської імперії. Наступного року Комісія припинила свою роботу (*Encyklopedia historii gospodarzej Polski do roku 1945. — Warszawa, 1982. — Т. 1. — S. 326*).

... під час моїх студій над історією Поділля... — автор має на увазі архівні пошуки, які він проводив у зв'язку з написанням магістерської дисертації, присвяченої Барському староству. Вперше у варшавських архівах М.Грушевський працював з 29 травня до 29 червня 1892 р. Саме тоді йому вдалося попрацювати в цьому архіві (*Грушевський М. Щоденник... — С. 170, 175; Майборода Р. Михайло Грушевський і українська “програма” видання люстрацій королівщин XVI—XVIII ст. // Вісник Київського університету “Слов’янський університет”. — К., 2000. — Вип. 7: Історія. — С. 103*).

... своєї останньої подорожі архівальної по Росії... — йдеться про другу поїздку М.Грушевського до Москви, де він працював у Московському архіві Міністерства юстиції. Сам історик у своїй автобіографії датував її 1893 р. (*Грушевський М. Автобіографія // Наука і культура. Щорічник. — К., 1989. — С. 205*). Ймовірно, це мало місце у другій половині липня—серпні, коли М.Грушевський не вів щоденник (*Грушевський М. Щоденник... — С. 215*).

... заміреної (й розпочатої) колекції люстрацій та інвентарів руських земель Корони Польської XVI в... — автор у своїй записці “Про видання джерел до історії українсько-руської”, поданих на засіданні історико-філософської секції 16 листопада 1894 р., серед запропонованих видань на першому місці називає збірник люстрацій та інвентарів Руського воеводства XVI ст. (*Грушевський М. Про видання джерел до історії українсько-руської. Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім. Шевченка // Едиційна археографія в Україні... — С. 151*).

... **“Старопольського архіву”**... — Старопольський архів — це частина архіву Казенної палати, що стосувалася періоду до кінця XVIII ст. На середину XIX ст. він мав 92 відділи. Протягом 1853–1861 рр. 30 відділів цього архіву було передано до Головного архіву давніх актів у Варшаві (Archiwum Główne Akt Dawnych). Інші 62 залишилися в архіві Казенної палати і були остаточно передані до Головного архіву лише в 1938 р. (*Konarski K. Archiwum Główne Akt Dawnych. Jego dzieje, zawartość i zagłada // Archeion. — 1956. — S. 283–284*).

... **каталог його, споруджений в першій половині сього віку**... — йдеться про так званий “Repertorium”. Він був укладений протягом 1847–1853 рр. Войцехом Кохановським, колишнім урядником Казенної палати. Весь матеріал, порушуючи первісний уклад, він поділив на 92 відділи, враховуючи його предметну, хронологічну й територіальну приналежність (Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach. — Warszawa, 1975. — Т. 1: Archiwa dawnej Rzeczypospolitej / Pod red. J. Karwasińskiej. — S. 95). Упродовж 1870–1880 рр. архівіст А. Богданський провів ревізію Старопольського архіву, частково перегрупувавши справи у нові відділи і замінивши арабські архівні сигнатури рукописів В. Кохановського на римські. Результатом його праці став інвентар, званий Інвентарем Богданського, укладений на основі “Repertorium”. Він залишався актуальним для скарбових матеріалів до 1938 р. (*Karwasińska J. Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej // Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych. — Warszawa, 1957. — Т. I: Archiwum Główne Akt Dawnych. — S. 74*). Зважаючи на те, що М. Грушевський у своїх роботах покликається на арабські сигнатури рукописів, він користувався “Repertorium” В. Кохановського.

... **асигнати і квіти**... — Книги асигнат (1526–1784) містять доручення короля, підскарбія, інколи гетьмана щодо видання певних сум окремим особам. У книгах квітів (1504–1766) є розписки (rokwitowania) різних осіб чи інституцій, що підтверджували отримання зі Скарбу визначених сум — платні урядникам, за виконання одноразових доручень, винагород тощо (Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach. — Т. 1. — S. 129–130; *Karwasińska J. Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej // Ejustd. Wybór pism. Źródła archiwalne. — Warszawa, 1998. — S. 135–136*).

... **Равського скарбу**... — Равський скарб — скарб, утворений 1569 р., до якого надходила кварта від королівщин, призначена на утримання військ так званої поточної оборони — постійних військових частин на молдавсько-татарському прикордонні. Цей скарб називався також “кварціям” і став основою Коронного (публічного) Скарбу.

... **кварти**... — кварта — встановлена 1563 р. щорічна сплата четвертої частини прибутків з королівських маєтностей. Від 1567 р. кварта становила лише п'яту частину прибутків, оскільки 20% йшло старості чи держателю (тенутарію) королівщини, а кварта рахувалася від 80%, належних королю. Кварта надходила до Равського скарбу. Встановлювалася внаслідок проведення люстрацій.

... **старость і держав**... — староство — цілісна королівщина, яка надавала-ся в довічне (“доживотне”) володіння королівського урядника старости. Старо-

ства залежно від того, чи мав його центр городський уряд, поділялися на городові й негородові. Перші, крім урядування на території староства, мали ще й судову та частково адміністративну владу в повітах, до складу яких входили підпорядковані їм староства. Інші, звані “державцями”, реалізовували свою юрисдикцію лише в межах виділених їм королівщин (держав). Староства сформувалися на території руських воеводств Польського королівства (Белзького, Руського, Подільського) протягом XV ст. (*Wejnert A. O starostwach w Polsce do końca XVIII wieku...* — Warszawa, 1877; *Kutrzeba S. Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV w. // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozofski.* — 1903. — Т. XLV. — С. 231–348; *Falniowska-Gradowska A. Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej.* — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1984).

с. 34 ... інвентарі... — інвентарі — докладні переліки рухомого і нерухомого майна разом з його описом. Споряджалися, починаючи з кінця XV ст., у випадку зміни власника чи держателя маєтності. Найдавніші інвентарі стосувалися церковних і королівських маєтків. В останньому випадку вони передували люстраціям (*Leskewiczowa J. Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badania historii wsi w Polsce w XVIII w. // Kwartalnik Historyczny.* — 1953. — Т. LX. — Zesz. 4. — С. 363–378; *Воронков И.А. Инвентари имений — важный источник по истории польской феодальной деревни // Вопросы истории.* — 1959. — № 4. — С. 124–137; *Майборода Р.В. Инвентарі Сяноцької землі XVIII ст. як джерело для вивчення аграрних відносин // Проблеми слов'янознавства.* — 1985. — Вип. 32. — С. 90–95; *Атаманенко В. Характеристика та шляхи підвищення інформативності волинських інвентарів другої половини XVI століття // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України.* — Дніпропетровськ, 1995. — С. 42–55).

... люстраціями... — люстрації — форма контролю стану прибутковості королівських маєтностей у Речі Посполитій, встановлена у 1562–1564 рр. з метою забезпечення фінансових потреб на оборону і королівський скарб. Проводили три особові комісії (делегати від короля, сенату й посольської ізби); визначалися сеймовими ухвалами для окремих регіонів країни (див.: *Wawrzyńczyk A. Studia nad wydajnością produkcji rolnej dóbr królewskich w drugiej połowie XVI wieku.* — Wrocław, 1974; *Rychlikowa I. Lustracje 1564–1566 jako podstawa szacunku dochodów z gospodarki polowej // Kwartalnik historii kultury materialnej.* — 1974. — Т. XXII. — Zesz. 4. — С. 673–716; Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Р.Майборода. — К., 1999. — С. 5–56; *Шамелис В.И. Люстрации как источник по истории польского города XVI–XVII вв. // Средневековый город: Межвуз. науч. сб.* — Саратов, 1975. — Вып. 5. — С. 216–223).

... записки митних комор... — митні комори — місця збирання мита. Як правило, митні комори створювали або в головних адміністративних осередках, або поблизу кордонів держави. Здавали в оренду шляхтичам чи підприємливим євреям. Митники вели спеціальні книги, що містили інформацію про масштаб, напрям торгівлі, види товарів, гужовий транспорт, соціальний та етнічний склад

купців. Згадані автором митні книги були майже повністю знищені в 1944 р. (*Karwasińska J. Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej...* — S. 141–143). Незначні фрагменти книг митних комор зберігаються у фонді “Archiwum Kameralne” AGAD.

... поборові реєстри... — див. прим. до “П’ятдесятиліття Київської археографічної комісії”.

... рахунки видатків на військо... — можливо, автор має на увазі тарифи гіберни (податку на утримання війська протягом зими) та інші видатки, призначені на утримання війська. Вони були знищені під час Варшавського повстання 1944 р. гітлерівцями (*Karwasińska J. Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej...* — S. 136).

... на приймання послів... — йдеться про рахунки посольств (*Rachunki poselstw*), тобто кошти, що виділялися Скарбом на проживання та інші витрати іноземних посольств. Цей відділ Архіву Коронного Скарбу уцілів і має сучасний інвентар — *Archiwum Skarbu Koronnego. Oddział 2: Rachunki Poselstw. Inwentarz / Oprac. A. Wajs. — Warszawa, 1997.*

... між іншого — під час Хмельниччини... — автор має на увазі три справи (169, 170, 171) 2-го відділу, які фіксують видатки на прийняття посольств від царя Олексія Михайловича у січні 1651, серпні 1651 та січні—лютому 1653 р., а також справи (186–188) про прийняття татарських послів періоду Визвольної війни (*Archiwum Skarbu Koronnego. Oddział 2: Rachunki Poselstw. Inwentarz...* — S. 36, 38).

... за часи старостування Яна Камьонацького... — Камьонацький Ян — дрогобицький (1524–1539), городоцький (1532–1539), любачівський (1534–1539) староста, самбірський війський (1538–1539) (*Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny. — Wrocław, 1974. — Cz. 1: Geneza egzekucji dóbr. — S. 232, 233, 238; Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. K. Przyboś. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. — S. 250).*

с. 35 ... “старими сумами”... — “старі суми” — позики королів значних сум грошей у окремих осіб для державних потреб, укладені під заставу певних королівщин. До таких сум були віднесені протягом “екзекуції добр” (1562–1569) позики до 1504 р., коли вони не вступали в протиріччя з сеймовими конституціями 1440–1504 рр., та позики 1520 р., взяті під заставу королівських маєтностей для ведення війни з Пруським князівством. Королівщини, заставлені під “старі суми” протягом екзекуції, не були повернуті до Скарбу, а затримувалися у позичальників чи їх спадкоємців. Згідно з сеймовими рішеннями 1566 і 1588 рр., за цими особами було визнано право вилучення всіх прибутків із заставлених королівщин на період чотирьох “доживоть”, тобто чотирьох держань представниками роду. Держателі цих королівщин звільнялися навіть від сплати кварти (*Pawiński A. Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego. — Warszawa, 1881. — S. 5–7; Sucheni-Grabowska A. Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty w końcu XVI i na początku XVII wieku // Przegląd Historyczny. — 1965. — T. LVI. — Zesz. 1. — S. 29).*

... *текст люстрації є натомість в Московській метриці...* — йдеться про провізорний текст люстрації Руського, Белзького і Подільського воеводств 1564–1565 рр., укладений одним із люстраторів — Кшиштофом Соколовським. На час написання замітки вона зберігалася у фонді Литовської метрики Московського архіву Міністерства юстиції. Саме цей текст був покладений в основу публікації люстрації 1564–1565 рр. (див.: *Жерела...* — Т. I–III). Тепер цей текст люстрації зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві (AGAD. *Tzw. Metryka Litewska*, sygn. IV. B 12, sygn. IV. B 19).

... *два тогочасних примірники сеї люстрації зате є в Варшавським Головнім архіві...* — автор має на увазі тексти наступної люстрації, що проводилася у 1569–1570 рр. Дійсно, у фонді Коронної метрики цього архіву знаходяться оригінали люстрації 1569–1570 рр. (AGAD. *Metryka Koronna*, dz. XVIII, sygn. 45; sygn. 46). Вони покладені в основу публікації люстрації М.Грушевським у VII т. “*Жерел...*” (Люстрації королівщин... — С. 63–64).

... *поборовий реєстр Поділля з р. 1493 (виданий в моїм збірнику барських актів, т. II)...* — йдеться про реєстр сплати подимного податку з житлових будівель поселень Подільського воеводства, опублікований М.Грушевським в: *Архив ЮЗР.* — Ч. VIII. — Т. 2. — С. 335–342).

... *реєстри з Белзщини й Холмщини з р. 1507...* — ймовірно, автор має на увазі поборові книги, що стосуються цих територій і містять ряд матеріалів початку XVI ст. (див.: AGAD. *Archiwum Skarbu Koronnego*, dz. I: *Księgi poborowe*, sygn. 37).

... *поборові реєстри Литовської України—Київщини, Волині й Брацлавщини, писані спочатку по-руськи...* — ці поборові реєстри були видані О.Яблоновським (див.: *Źródła dziejowe.* — Warszawa, 1889. — *Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole.* — S. 3–158; 1894. — Т. XX: *Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów—Bracław).* — S. 22–47). Видані поборові реєстри стосуються лише Волині й Київщини. Поборових реєстрів другої половини XVI ст. щодо Брацлавщини в архіві Казенної палати, ймовірно, не було.

... *кілька карток водяного збору...* — реєстри і рахунки митних прибутків з водних комор складали XV відділ архіву, хронологічно охоплювали період з 1537 до 1773 р. Не збереглися (*Karwasińska J.* *Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej...* — S. 141).

... *В сім віці архівісти спорудили правда інвентар...* — див. прим. вище.

... *сі інвентарі розібрані з попередніх оправ і оправлені в окремі книжки для поодиноких староств...* — ця робота була пророблена В.Кохановським. Належить додати, що нові книги інвентарів староств формувалися не лише “розбиранням” старих книг, але й залученням окремих не оправлених в книги інвентарів. У межах книги інвентарі розміщувалися в хронологічному порядку (*Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach.* — Т. 1. — S. 105–106).

с. 36 ... *спорядження нової, ширшої, призначеної для наукових потреб, описі...* — власне ідея про укладення нового опису Архіву Скарбу виходила від самого М.Грушевського. У листі до М.Біляшівського, датованому груд-

нем 1894 р., історик писав: “А ще краще, якби Ви спромоглись на писаря і за його поміччю уложили каталог архіву, подібний до “Описания метрики” Пташицького (йдеться про працю С.Л.Пташицького “Описание книг и актов Литовской метрики” (1887), наприклад” (Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — С. 26). Ймовірно, М.Біляшівський мав план реалізувати цю ідею, що стало підставою для зазначеного твердження М.Грушевського. Але це не було реалізовано і перероблений А.Богданським “Repertorium” В.Кохановського залишався актуальним для Старопольського архіву до 1938 р. (*Karwasin'ska J. Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej...* — S. 128).

... *одного з молодших київських учених М.Біляшівського...* — Біляшівський Микола (1867–1926) — визначний археолог, фундатор музейної справи в Україні, член першої Державної Думи. У 1893–1898 рр. обіймав посаду начальника Варшавської Казенної палати (*Майборода Р. Передмова [до листування Михайла Грушевського та Миколи Біляшівського] // Листування Михайла Грушевського.* — Т. 2. — С. 16–20).

П.Кулаковський

registra proventuum (лат.) — реєстри доходів

silvae rerum (лат.) — тут: хаотичне нагромадження матеріалів

“Статут друкований”

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Miscellanea. — С. 4–5. Підпис: *М.Грушевський*.

Історик звернувся до проблеми публікації Литовського статуту в зв'язку з характеристикою літератури, присвяченої дослідженню права Великого князівства Литовського (див.: *Грушевський М. Історія України-Руси.* — Львів, 1905. — Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. — С. 620).

с. 37 ... *з трьох редакцій Литовського статуту...* — йдеться про редакції Литовського статуту 1529, 1566 та 1588 рр.

... *була друкована лише остання* — автор має на увазі видання друком протягом періоду чинності статутів. Литовський статут 1588 р. був виданий у друкарні Мамоничів того ж року. Після цього статут двічі видавався у XVI ст. і неодноразово руською і польською мовами у XVII–XVIII ст. У 1811 р. Статут 1588 р. у російському перекладі був надрукований у Петербурзі (Статут Вялікаго княства Літоўскаго 1588. — С. 471 — 472).

Покійний історик київський Іван Новицький в своїй розправі про селянство українське (передмова до т. I ч. VI “Архива Юго-Западной России” і окремо, ст. 52) висловив догадку, що й Перший статут був друкований — див.: *Новицький И.* Содержание актов о крестьянах // Архив ЮЗР. — К., 1876. — Ч. VI. — Т. 1; *Його ж.* Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России XV–XVIII вв. — К., 1876. — С. 52.

... грамоти Жигимонта I 1522 р., де він висловлює замір видрукувати статут... — польський дослідник Францішек Пекосінський вважав, що реалізувати цей замір завадила відсутність “руських” друкарень у Великому князівстві Литовському (*Piekosiński F. Statut litewski. — Kraków, 1899. — S. 15*). Степан Борисенюк, натомість, ствердив, що основною причиною невидання першої редакції Статуту була відсутність протягом тривалого часу згоди з боку шляхти на її прийняття (*Борисенюк С. Списки Литовського статуту 1529 р. // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 39–40*).

... в своїх “Спорных вопросах по истории русско-литовского права” проф. Леонтович... — див.: *Леонтович Ф.И. Спорные вопросы по истории русско-литовского права. — СПб, 1883. — С. 6–7*.

... т. I, ч. VII “Архива...” — йдеться про видання: *Архив ЮЗР. — 1886. — Ч. VII. — Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700 гг.)*.

П. Кулаковський

wodluch statutu dochowanego (пол.) — згідно зі збереженням (нааявним) статутом

Передмова до тому 1-го “Жерел до історії України-Руси”

Друкується за виданням: *Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1895. — Т. I: Описи королівщин в землях руських XVI віку, видані під редакцією Михайла Грушевського. — С. I–VIII*. Після передмови розміщено розвідку “Економічний стан селян на Подністров’ї Галицькім в половині XVI в. на основі описей королівщин” (на 53 с.), а також документи люстрації земель Галицької й Перемиської польською мовою на 301 с.

с. 38 ... *Собору учених руських 1848 р. ...* — Собор учених руских и любителей народного просвещения — перший просвітительський з’їзд у Галичині, скликаний Головною Руською Радою з ініціативи Миколи Устияновича та Івана Борискевича. Собор відбувся у Львові у жовтні 1848 р. На ньому була вироблена програма організації української науки і народного шкільництва. На практиці реалізована ця програма не була (*Енциклопедія українознавства. — Львів, 2000. — Т. 8. — С. 2929*).

... монументальне видання “*Akta grodzkie i ziemskie*” ... — йдеться про серійне видання “*Akta grodzkie i ziemskie z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*”. З 1868 по 1935 р. вийшло друком 25 томів цього видання. Редакторами видання були Люціан Татомир, Ксавери Ліске, Антоні Прохаска, Войцех Гейнош (див.: *Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины... — Ч. 3. — С. 29–34*).

с. 39 ... *першої люстрації, урядженої на основі ухвали соймової з р. 1562–1563, підтвердженої на соймі 1563–1564 рр.* — йдеться про рішення Пйотрковського сейму 1562–1563 рр. про впровадження в державну практику інституту люстрування королівщин, аби четверту частину їх прибутків скерову-

вати на створення сталого фінансового фонду для утримання постійного найманого війська на південно-східних кордонах Польського королівства. Конкретні питання, пов'язані з проведенням першої люстрації, розглянув Варшавський сейм 1563–1564 рр., що визначив території, підлеглі процедурі люстрування, та склад і завдання ревізійних комісій (*Майборода Р. Люстрації королівщин... — С. 9–16*).

... старости рогозинського Криштофа Соколовського — депутата від короля... — Соколовський Криштоф († 1581 р.), син беховського каштеляна Ярослава Соколовського. У 1559 р. король Сигізмунд Август іменував його великопольським економом. Протягом 1560–1562 рр. виступає як рогозинський староста у Королівській Пруссії, а з 1563 р. став рогозинським старостою у Великій Польщі. У 1570 р. король номінував його на посаду крушвицького войського (Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego... — Cz. I. — S. XV; Urzędnicy kujawscy i dobrzyńscy XVI–XVII wieku. Spisy / Oprac. K. Mikulski, W. Stanek. — Kórnik, 1990. — S. 146). К. Соколовський уклав провізорний (попередній) варіант люстрації Руського, Белзького і Подільського воєводств 1564–1565 рр.

... каштеляна іновлодавського Адама Джевіцького — від сенату... — Джевіцький Адам († 1569 р.), син радомського каштеляна Адама Джевіцького, рацьонський каштелян (1561–1563 рр.), іновроцлавський каштелян (1563–1569 рр.), гостинський староста (з 1561 р.) (Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego... — Cz. I. — S. XV–XVI). А. Джевіцький був автором короткого сумарію люстрації згаданих воєводств.

... старости хенцінського Станіслава Дембінського — від послів... — Дембінський Станіслав († 1586 р.), син коронного канцлера Валентога Дембінського, хенцінський гродський суддя (1561–1564 рр.), староста (1564–1586 рр.). У 1571 р. став руським жупником, 1582 р. — маршалком Коронного трибуналу (Ibid. — S. XVI; PSB. — T. IV. — S. 74–75). Перу С. Дембінського належить остаточний варіант люстрації Руського, Белзького і Подільського воєводств 1564–1565 рр.

... Перший (кн[ига] № 12 по каталогу архіву) обіймає на 731 картці нової нумерації... — сучасна архівна легенда книги — AGAD. T. zw. Metryka Litewska, dz. IVB, sygn. 12.

с. 40 ... другий (кн[ига] № 19) на 26 картках... — сучасна архівна легенда книги — AGAD. T. zw. Metryka Litewska, dz. IVB, sygn. 19. Другий том налічує 421 аркуш.

... інвентар доходів, перехований в Архіві Скарбу Коронного (Варшавської Казенної палати) відділ XLVI № 119... — сучасна архівна легенда книги — AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. XLVI, sygn. 119.

с. 42 ... інвентар доходів, далеко коротший і сухіший... — Ірена Рихлікова слушно зазначила невідповідність подібної оцінки. Текст С. Дембінського є дефінітивним (остаточним) варіантом люстрації 1564–1565 рр. (*Rychlikowa I. Lustracje 1564–1566 jako podstawa szacunku dochodów z gospodarki polowej // Kwartalnik historii kultury materialnej. — 1974. — T. XXII. — Zesz. 4. — S. 676*).

с. 43 ... лише люстрація староства Галицького була вже видрукувана Хоментовським в т. II "Biblioteka ordynacyi Krasinski" (1876), але з копії XVIII в. ... — див.: Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVIII wieku / Zebr. i oprac. W. Chomętowski (Biblioteka Ordynacyi Krasinski. — Т. II). — Warszawa, 1876. — S. 354—416. Підставою публікації стала урядова копія 1723 р. (Люстрації королівщин... — С. 61).

П. Кулаковський

Regestr albo inventarz wsithkich pozithkow... (пол.) — Реєстр або інвентар усіх пожитків у землях руських, які належать до столу Й[ого] к[оролівської] м[илості], справно записані шляхтичем Кристофом Соколовським з Врончої, старости рогозинського, ревізора, депутованого з Варшавського сейму Його к[оролівської] м[илістю] до руських земель.

Oszwieszonemu y namocznieiszemu kxiązcęciu y panu Zigmuntowi Augustowi... (пол.) — Найяснішому і наймогутнішому князеві і пану Жигимонтові Августові з ласки Божої королеві Польському і великому князеві Литовському, Руському, Пруському, Мазовецькому, Жмудському і т. д. дідичеві і панові моему милостивому.

Пане мій! Хоча я й проста людина, ти такий милостивий до мене, що довірив мені, своєму слугі, вести твої справи. Я, недостойний, маю до тебе почуття вірності, прихильності й підданства, і визнаю вірно те, що ти мій пан, а я — твій слуга, що ти наказуєш, те я просто виконую. І якщо ти хотів, щоб я, твій служебник, поїхав у руські землі і, довідавшись про твої доходи, умів прозвітувати тобі про стан твоїх справ у тих землях, то й віддаю ці книги тобі, моему панові. У них я описав доходи, які тобі належать, достереігаючи того повсякчас, аби не зменшувати ані не збільшувати ніде жодної речі, але що і як застав зі своїми товаришами і слугами, те й писав, розвідуючи пильно про кожен дохід зокрема, бо хотів знати про кожен твій зиск. Позаяк я людина проста, то може трапитися, що не все мені вдалося; я людина вірна і прихильна до тебе, але моя простота може мені зашкодити добре виконати доручення, тож нехай твоя вельможність ласкаво прийме те, що твій недостойний слуга подає, перевіривши справи, аби я потішеним був, що, як прошу, ти справу прийняв, як ласкавий і мудрий пан, а якщо потім буду живим, а ти накажеш мені виконати ще якесь доручення, то повір мені, яко мій пан, що я хотів би бути таким слугою, як то і пристало вірному і слухняному слугі, з Божою поміччю.

Вашої княжої милості зостає прихильний слуга Криштоф Соколовський, староста рогозинський.

...Pierwsza czescz regestrow rewisyey ruskiey, w ktorei iest napiszanich starost dwadzieszcia... (пол.) — Перша частина реєстрів руської ревізії, в якій описано двадцять староств.

Ad serenissimum atque potentiss[imum] principem dominumque Sigismundum Augustum... (лат.) — До найяснішого і наймогутнішого князя і пана Жигимонта Августа милістю божою короля Польщі і великого князя Литовського, Русько-

го, Прусського, Мазовецького, Жмудського пана і дідича, князя і мого милостивого пана.

Quod mihi mandasti, rex clementissime, feci,

Officia complens munia iussa mei... (лат.) —

Я зробив те, що ти мені доручив, наймилостивіший княже,

Виконав те, до чого мене зобов'язував наказ.

Важкою ношею було моє завдання,

Проте я сумлінно виконав велику працю.

Прийми прихильно результати моїх старань,

Які підданий повинен вдіяти своєму володарю.

Життя віддати за батьківщину і твої накази.

Якщо так я робив і раніше,

То чому б не виконувати із задоволенням своїх обов'язків [тепер]

Мені, відданому [своєму] князеві.

Якщо ти приймеш, о милостивий князю,

Мій труд великодушно,

То я і в майбутньому [дуже] хочу

Бути твоїм слугою.

Fidelis subditus Stanislaus Dembinski, capitaneus checinensis (лат.) — Вірно-підданий Станіслав Дембінський, хотинський староста.

Revisionis actus seu... (лат.) — Акт перегляду (ревізії) або ж...

Summarius omnium et singulorum proventuum in capitaneatibus Russiae, Podoliae et Belzensis terrarum... (лат.) — Короткий виклад усіх окремих доходів у староствах Руських, Подільських і Белзьких, якнайсумлінніше укладений мною, Станіславом Дембінським, старостою хотинським 1564 р., за час недавно проведеної інспекції люстраційною комісією та іншими ревізорами, яких призначив і послав Варшавський сейм.

Regestrum seu index sequentium... (лат.) — Реєстр або перелік надходжень.

Revisionis actus autentic. ordinalis (sic)... (лат.) — Акт ревізії староств Руських, подільських, Белзьких та інших земель року Божого 1566.

Dum tibi pax superest, cense emolimenta bonorum,

Ut nervum belli semper habere queas (лат.) —

Доки мирний час, оціни стан доходів,

щоб завжди мати засоби для ведення війни

Iussu aquilae sese venatum contulit ursus

Debita et attulit haec protinus ille fide (лат.) —

З наказу орла ведмідь зібрав [інформацію про] повинності

й одразу приніс його милості.

Summarius krotszy starostw... (пол.) — Короткий підсумок староств Руської, Подільської і Белзької земель, укладений, щоб було зрозуміліше.

Sniatinskie starostwo... (пол.) — Снятинське староство дає грошима чиншу..., меду цього року одержано ... пнів (вуликів).

Summarius krotszy przi kthorim... (пол.) — Короткий підсумок, у якому перелічено...

Передмова до тому 2-го “Жерел до історії України-Руси”

Друкується за виданням: Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1897. — Т. II: Описи королівщин в руських землях XVI віку, видані під редакцією Михайла Грушевського. — С. V–VI. Після передмови вміщено розвідку “Економічний стан селян в Перемиському старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин” (на 35 с.), а також документи люстрацій земель Перемиської і Сяноцької польською мовою на 314 с.

с. 44 ... на ближчий рік призначена колекція галицьких актів часів Хмельниччини... — див.: Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1898. — Т. IV: Матеріали до історії Галичини. — Т. 1.

... третій том описей королівщин — закінчення люстрації 1565 р. руських земель (землі Львівська, Белзька і Холмська... — Жерела... — Львів, 1900. — Т. III: Люстрації королівщин в землях Холмській, Белзькій і Львівській в 1564–1565 рр.

Ся остання була вже раз друкована — в “Додатку” до “Gazety Lwowskiej”, 1860 р. (“Dodatek tygodniowy” przi “Gazecie Lwowskiej” z roku 1860, ч. 1–3, 5–12, 14–27, 30–50); там видав її дуже старанно Фран[тішек] Волянський, але з пізньої урядової копії (1785 р.)... — див.: Starostwo Sanockie. Wypis z metryk koronnych zawierajacy rewizję Starostwa Sanockiego skuteczniona r. 1565 przez Krzysztofa Sokołowskiego Starostę Rogozińskiego, na mocy ustawy z r. 1563 / Wyd. Franciszek Wolański // Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. — 1860. — Т. 10. — Nr. 1–3, 5–12, 14–27, 30–51.

Підставою для їх видання, як і для люстрацій першого тому, послужила оригінальна книга люстрацій — в Московському архіві Міністерства справедливості, IV, В., № 19... — сучасна архівна легенда книги — AGAD. Т. zw. Metryka Litewska, dz. IVB, sygn. 19.

... (варшавський кодекс, як пояснено було в передмові до першого тому, містить лише рахунки доходів)... — див. прим до “Передмови до 1-го тому “Жерел...”

П. Кулаковський

Примітки до тексту Галицько-Волинської літописі

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. 8. — С. 1–5.

Цією невеликою за обсягом статтею М. Грушевський розпочав низку досліджень з текстології та хронології літописання.

с. 46 ...емендацією літописних текстів зайнявся був д[обродій] Ламбін... — Ламбін Микола Павлович — російський історик другої половини XIX ст. Автор праць з історії Київської Русі, найбільш відомими серед яких є

“О слепоте Якуна и его знаменитой луде” (Журнал Министерства народного просвещения. — 1858. — Ч. ХСVIII) та “Источник летописного сказания о начале Руси (Журнал Министерства народного просвещения. — 1874. — Ч. VI—VII). З останньою статтею М.Грушевський був ознайомлений. Про неї він згадує в огляді праць про Найдавніший літопис. Див.: *Грушевський М.* Екскурси: I. Найдавніша літопись // Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. I. — С. 600.

... *друкує від часу до часу свої замітки проф. Соболевський...* — Соболевський Олексій Іванович (1856—1929) — російський філолог, історик мистецтва та палеограф. Академік Петербурзької АН (1900). Закінчив Першу Московську гімназію та історико-філологічний факультет Московського університету (1878). У 1882 р. захистив магістерську дисертацію. Науковий ступінь доктора філологічних наук здобув у 1884 р. До 1888 р. — професор Київського університету. Згодом переїхав до Санкт-Петербурга. У 1888—1908 рр. працював на посаді завідувача кафедри російської мови та словесності Петербурзького університету. Після 1908 р. проживав у Москві. Педагогічну роботу у Московському університеті, Археологічному інституті, на архівних курсах вчений поєднував з науково-дослідною роботою у галузях палеографії, історії мов, давнього письменства, діалектології та фольклору.

... *а инни разбѣгошася...* — за виданням Іпатського списку 1871 р. ця подія датується 1208 р. (вѣ лѣто 6716). У коментарі цієї літописної звістки, як бачимо, вчений не переглядає її хронологію. Але у праці “Хронологія подій Галицько-Волинської літописі” (1901), у якій М.Грушевський відновив понад 230 дат подій Галицько-Волинського літопису (див.: *Мазур О., Киричук Ю.* Питання хронології подій Галицько-Волинського літопису у науковому доробку М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції. — Львів, 1995. — С. 109—111), переконливо доведено, що “боярська різня й упадок Ігоровичів” чинилися влітку — на початку вересня 1211 р. Див.: *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописі. — Львів, 1901. — С. 11. Пізніше, у третьому томі “Історії України-Руси” (1905) автор ще раз звернувся до цих подій та дійшов висновку, що “сю цифру п’ятсот, розуміється, не можна вважати докладною: так кругло рахували сю різню, може, й значно побільшаючи число її жертв, як то часто буває”. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. III. — С. 26.

С.Томашівський образно назвав це побиття галицького боярства “українською Варфоломійською ніччю”. Див.: *Томашівський С.* Українська історія. Старинні і середні віки // Великий неспокій. — К., 1992. — С. 335. Згодом цю подію неодноразово коментували історики, яких завжди непокоїло велике число загиблих галицьких бояр. М.Котляр вважає, що “Ігоровичі вирішили скористатися досвідом боротьби з боярством свого великого попередника Романа Мстиславича. Однак вони не мали ні сили, ні авторитету Романа, не могли спертися на городян Галича та інших міст, бо були зайдами й не мали місцевого коріння. В очах галицького суспільства Ігоровичі були узурпаторами, котрі відняли престоли

у отчичів-Романовичів. Та й політична ситуація була для них несприятливою — роздробленість, яка настала по смерті Романа, взагалі, дуже і дуже послабила князівську владу”. Див.: *Котляр М.Ф.* Коментар // Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар (далі — ГВЛ). — К., 2002. — С. 176–177.

На наш погляд, число страчених не повинно викликати сумнівів, якщо прийняти до уваги “земське” походження опозиційного боярства, яке виступає у літописах як численні клани (Арбузовичі, 28 Молибоговичів тощо). Див.: *Мазур О.* Володислав Кормильчич: шлях до княжого столу // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. VI. — Дрогобич, 2002. — С. 118–129.

Викликає засторогу інше. Для того, щоб провести таку масштабну акцію, потрібні чималі сили. Хто ж побив галицьке боярство? Допускаємо, що разом з Ігоровичами у Галицьку землю прибуло чимало чернігівських бояр, які потіснили місцевих урядовців, можливо, не тільки в управлінні, але й у земельних володіннях. Саме з чернігівцями проводили нараду Ігоровичі перед початком кривавої розправи з галицькими опозиціонерами. Це узгоджується і з наступними подіями.

Так, бояринові Володиславові Кормильчичу разом з іншими боярами пощастило уникнути смерті та втекти в Угорщину. Тут вони звернулися до короля з проханням: “Дай намъ отчича к Галичю Данила, ать с нимъ приймемъ и отъ Игоревичевъ”. Див.: ГВЛ. — С. 79. Вживання терміну “отчич” щодо обґрунтування прав Данила Романовича на Галич тут, без сумніву, вжито у політичній грі. За його реальне втілення Данилові доведеться боротися ще довгі роки, але угорський король відгукнувся на запросини, супроводивши Данила “въ силѣ тяжьць”. Див.: Там само. Першим на шляху угорського війська постав Перемишль, мешканці якого зачинилися перед наступом. Вирішальну роль тут відіграв знову ж Володислав Кормильчич, який звернувся до оборонців міста з патріотичною промовою, припускаємо, спрямованою проти тих же чернігівців, які “избиша отци ваши и братію вашу, а иніи имѣнія ваша разграбиша, и дъщери ваша даша за рабы ваша, а отъчествіи вашими владѣша иніи пришелци”. Див.: ГВЛ. — С. 80. На думку А.Петрика, “...так звертатися великий боярин міг лише до близьких людей, із якими його зв’язували давні і не лише політичні стосунки. Можна навіть припустити, що місто могло належати Володиславу, бо чим інакше пояснити те, що до мешканців міста говорив власне Володислав Кормильчич, а не якийсь інший боярин...” Див.: *Петрик А.* До історії боярства та боярських родів Перемиської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2002. — Вип. VI. — С. 111.

Перемисьці дослухалися слів боярина і здалися. Незабаром було взято і Звенигород, хоча князь Роман Ігорович прикликав на допомогу половецьких найманців. Лише галицькому князеві Володимирі Ігоровичу разом з сином Ізяславом вдалося повернутися на Чернігівську землю. Див.: *Гуцун О.* Вступ Чернігівських Ольговичів у боротьбу за Галицько-Волинську спадщину: трагедія Ігоровичів // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. Галич, 19–21 серпня 1993 р. — Львів, 1993. — С. 95–97. За генеалогічним

дослідженням Л.Войтовича, Володимир Ігорович прийняв постриг як чернець Антоній. Див.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX—початок XVI ст.). — Львів, 2000. — С. 177. Ізяслав Володимирович у майбутньому ще раз зробив спробу здобути галицьке княжіння. Див.: *Котляр М.Ф.* Історія України в особах: Давньоруська держава. — К., 1996. — С. 224—228.

Поразка Ігоровичів, які втратили будь-який авторитет в очах галицьких громад, була остаточною. Князів Романа і Святослава Ігоровичів вперше в історії Русі страчено через повішення. Перед нами промовистий факт, коли громада Галицької землі прибирає право суду над тими князями, які порушили один з найголовніших принципів, на якому базувалася княжа влада, — бути провідником, а не винищувачем люду.

... се дало підставу Костомарову... — Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — видатний український історик, етнограф, письменник та публіцист. Закінчив Харківський університет (1837). Професор Київського (з 1846 р.) і Петербурзького (1859—1862) університетів.

... і за ним проф. Дашкевичу... — Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — відомий український історик та літературознавець, академік Петербурзької АН (1907 р.). Навчався у Житомирській гімназії (1861—1868) та Київському університеті (1868—1873). Після закінчення навчання обіймав посаду професора кафедри зарубіжної літератури Київського університету. Автор відомого джерелознавчого дослідження “Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям”. — К., 1873. — 156 с.

с. 47 ... можна критикувати правдоподібність цієї звістки, але не можна усувати її з тексту... — висновок М.Грушевського про упушення частини тексту цієї звістки пізнішим копійстом чи редактором здобув визнання в археографічній науці, його враховували, готуючи до друку Іпатський список, українські та зарубіжні видавці.

Оповідается за нахид угрів на Галичину... — цей похід М.Грушевський датував кінцем 1226 — початком 1227 р. Див.: *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописі. — Львів, 1901. — С. 20. Його причини таяться у попередніх подіях політичного життя Галицької землі.

У Галичі діяла партія прихильників Данила і Василька Романовичів. Інша частина галицької громади, очолювана недругами Данила, поривалася внести розкол у відносини між ним та його тестем Мстиславом Мстиславичем Удатним. Окремі бояри часто обмовляли Данила перед Мстиславом. Вони намагалися не допустити об'єднання Галицької і Володимирської земель в руках молодого та енергійного князя Володимирської землі.

Зрозуміло, що Мстислав і Данило відстоювали свої особисті інтереси. Для Мстислава було важливо утриматися в Галичі. Данило Романович сподівався отримати галицький стіл по смерті Мстислава, з дочкою якого він був одружений.

У 1221 р. Мстислав Удатний уклав мир з угорським королем Ендре II і повернув захоплених ним у полон першого угорського короля Кальмана (Коломана) та його дружину Саломею. Зміцнюючи зв'язки з Угорщиною, Мстислав ініцію-

вав одруження своєї доньки Марії з угорським королевичем Ендре. Папа Гонорій III дав дозвіл на цей шлюб і Ендре отримав від Мстислава Удатного у володіння Перемишльську землю. Наприкінці 1226 р., дізнавшись про примирення галицьких бояр з Мстиславом, король Ендре II несподівано виступив під Перемишль і Звенигород, перш ніж Мстислав рушив проти нього зі своїми полками. Союзником угрів був батько Саломеї Лешко Краківський. На поміч Мстиславові прийшли Данило і Василько Романовичі, здійснивши марш на Буг, що дало змогу галицькому князеві потіснити ворога. Після поразки угрів Романовичі зустрілися з Мстиславом у Городку (сучасний райцентр Львівської обл.), де Данило пропонував спільний похід на угорського короля. Але Мстислав вагався. Що ж стримувало галицького князя? З літопису довідуємось, що саме у цей час до Данила прибули галичани, запрошуючи його на княжіння. Літній Мстислав не покидав думки передати владу Данилові Романовичу, але з намови боярина Судислава все ж віддав Галич королевичу Ендре. Згодом Мстислав каюся перед Данилом, що мало б свідчити про усвідомлення ним законності претензій прямого спадкоємця галицького столу. Проте його нерозважлива політика впродовж 20-х років XIII ст. мало не обійшлася Галицькій землі втратою суверенітету.

Найбільший інтерес у М.Грушевського викликала інтерпретація російського історика М.П.Барсова слів “по Лохти ходить”. Останній вважав слово *Лохть* гідронімом на території Галицької землі. Див.: Матеріал для историко-географического словаря России. — Ч. I. Географический словарь русской земли (IX—XIV ст.) / Сост. Н.П.Барсов. — Вильна, 1865. — С. 115). Лінгвісти досі так і не локалізували цієї річки, хоча припускають, що вона протікала за межами Галицької землі. Див.: *Железняк І.М., Корепанова А.П., Масенко А.Т., Стрижак О.С.* Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 81. М.Грушевський сумнівався, що слово *Лохть* є гідронімом. Він запропонував відчитувати у цьому прикметник “*плохий*”, що, на нашу думку, є цілком виправдано з огляду на наведені у цій статті аргументи. Треба зазначити, що перекладач Іпатського літопису Л.Махновець тлумачив ці слова по-своєму. “По Лохти ходить” він запропонував розуміти як “*полохъ ти ходить*” або “*полохати ходить*”. Як результат, ця фраза у перекладі українською мовою звучить: “*Піди княже на короля. Він же полоханий ходить!*” Див.: Літопис Руський. — С. 383.

Версія М.Грушевського бачиться нами більш вдалою. Враховуючи його аргументацію, ця фраза мала б у протографі виглядати по-іншому: “*Пойди, княже, на короля*”. А інші слова стосуються застороги боярина Судислава Ендре II: “*Пълохъ ти ходить*”, — Судиславъ же браняшеть ему, бъ бо имьяшеть леств во сердци своемъ, не хотяше бо пагубы королеви”. Сподіваємось, що наступні перекладачі Іпатського літопису звернуть увагу на доводи М.Грушевського й точніше передаватимуть зміст цього уривка.

с. 48 *Притім з брату ледве могло повстати Бугу, се lectio difficilior...* — доводи М.Грушевського про помилку в Іпатському списку також добре аргументо-

вані. Л.Махновець приймав їх без застережень. Див.: Літопис Руський. — С. 383.

с. 49 ... його попівський рід... — питання “боярських князів” у Галицькій землі перебуває у полі уваги істориків більше двох століть. Але треба віддати належне М.Грушевському, який уперше звернувся до генеалогії галицьких боярських родин та присвятив цьому питанню ряд публікацій. Див.: *Грушевський М.* Галицьке боярство XII—XIII вв. // ЗНТШ. — 1897. — Т. 20. — С. 1—20; *Його ж.* Громадський рух на Україні-Русі в XIII ст. // ЗНТШ. — 1892. — Т. I. — С. 1—28. У цьому коментарі літописного уривка вчений довів помилковість уживання котримось із копіїстів Іпатського списку сполучника “и” між антропонімом Доброслав та прізвищевою назвою “Судьичь”. Справді, наступне уточнення родоводу боярина як онука священика (попа) та сина судді дає підстави стверджувати про походження прізвищевих назв окремих осіб від урядових чинів: Кормильчич від “кормилець” — вихователь, опікун; Дядько, Дядькович — від “дядько” — інший термін на позначення княжого наставника. Див.: *Магур О.* Релікти авункулату і “кормильство” у князівських династіях Рюриковичів і П’ястів // Народознавчі зошити. — 2001. — № 3. — С. 419—424; *Його ж.* “Demetrius Dedko, provisor seu capitaneus terrae Russiae” (інститут старійшини у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) // Семінарії “Княжі часи”. — Львів, 2002. — С. 14—23. До цього ряду доцільно внести й антропонім “Суддич” — син судді. Останнім часом побачили світ чимало публікацій, автори яких продовжують генеалогічне дерево Доброслава Суддича. Див.: *Мицько І.* Генеалогія та геральдика шляхетських родів Кульчицьких та Доброславичів // *Мицько І.* Статті. — Львів, 2000. — С. 52—59; *Петрик А.* Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. IV. — Дрогобич, 2000. — С. 61—64; *Його ж.* До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. VI. — Дрогобич, 2002. — С. 105—118.

Думаю, отже, що треба читати малий = малій = небагато, раусі... — історики пропонували різне датування цієї події: І.Шараневич приймав 1254 або 1255 роки, Д.Зубрицький — 1255 р., Лятковський — 1254 р., М.Карамзін — 1253—1254 рр., М.Дашкевич — 1253 р., В.Абрагам — 1253 р. Співставивши дані вітчизняних та зарубіжних писемних джерел (“Річника Красінських”, листа прусського віце-магістра від 24 листопада 1254 р.), М.Грушевському вдалося з більшою точністю визначити час походу Данила Романовича і його сина Лева на Ятв’язьку землю — осінь 1253 р. Проте В.Пашуто та М.Чубатий знову приймали інше датування — 1254 р., втім, без серйозних аргументів. М.Котляр вважає, що цей похід відбувся в жовтні—листопаді 1253 р. Л.Махновець, хоч і прийнявши за ймовірний рік 1253, все ж датує цю подію груднем 1253 р.

Похід на ятв’ягів продемонстрував силу короля Данила Романовича. Його син Лев також виявив під час бойових дій неабиякі військові здібності та особисту відвагу. Його полк напав на ятв’язькі засіки. Як і належить за середньовіч-

ними правилами ведення бою, Лев власноруч убив ятв'язьких князів, але під час бою на нього напали переважаючі кількісно вороги. На поміч своєму князеві підіспіли молодші дружинники. Саме про них йдеться у цьому уривку. М.Грушевський і тут вперше спростовує існування ятв'язького князя Малія.

О. Мазур

a propos (франц.) — між іншим
lectio difficilior (лат.) — невірогідний варіант прочитання
parvenu (франц.) — вискочка

Похвала в[еликому] кн[язю] Витовту, кілька уваг про склад Найдавнішої русько-литовської літописі

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII — С. 1–16;
Підпис: *Написав М.Грушевський.* Передрук зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1896. — Т. I.

Праця М.С.Грушевського, присвячена панегірику на честь великого князя литовського Витовта (1392–1430), що дійшов до нас у складі білорусько-литовських літописів, постала в часи, коли дослідження останніх тільки починалося. Суттєвою перешкодою на шляху наукового опрацювання таких літописів був брак корпусного видання їхніх текстів; уперше таку публікацію було здійснено тільки у 1907 р. (Западнорусские летописи // Полное собрание русских летописей. — СПб, 1907. — Т. 17; про пов'язані з цим виданням колізії див.: *Улащик Н.Н.* Подготовка к печати и издание тома XVII “Полного собрания русских летописей” // Летописи и хроники. 1973. — М., 1974. — С. 360–368). Тож, зрештою, не дивно, що навіть такий визначний фахівець, як О.Соболевський, не помітив текстуального зв'язку між записами у віднайденому ним рукописному збірнику слів Ісака Сирина та літописною “Похвалою Витовту”. З'ясування цього зв'язку є цілком заслугою М.Грушевського — на чому він і сам наголошував, коментуючи твердження М.Дашкевича, що честь цього відкриття належить О.Соболевському: “...Коли можна прикладати гучну назву “открытия” такому не дуже важному фактові, то був він моїм ділом...: ак[адемік] Соболевський видав записку 1428 р., нічим не натякаючи на її зв'яз з “Похвалою”, і, думаю, немає найменшої потреби в такому “приятельським” убиранні його в чужі заслуги” (*Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К.; Львів, 1907. — Т. 6. — С. 363–364. — Прим. 1). Пізніше М.Грушевський доволі детально розглянув “Похвалу Витовту” в своїй “Історії української літератури”, де, скориставшись нагодою, передрукував не лише її текст, а й нотатки переписувача слів Ісака Сирина, котрі, як зауважив дослідник, стали літературним підґрунтям “Похвали” (див.: *Грушевський М.С.* Історія української літератури. — К., 1995. — Т. 5. — Кн. I. — С. 187–190). Доробок М.Грушевського в окресленій царині оцінив Ф.Сушицький, охарактеризувавши його як “цінний крок наперед в освітленні питання про походження як “Похвали Витовту”, так і смоленських частин цілого

літопису [найдавнішої редакції. — *О.Р.*]” (*Сушицький Т.* Західно-руські літописи як пам’ятки літератури. — К., 1921. — Ч. I. — С. 39–40); при цьому сам науковець вніс чи не найвагоміший внесок у студіювання згаданої пам’ятки, дослідивши її в 10 списках (див.: *Сушицький Т.* Західноруські літописи... — К., 1929. — Ч. II. — С. 292–305). На жаль, передчасна смерть дослідника (1920 р.) стала на перешкоді його планам видрукувати якісь “нові списки” літописного панегірика Витовту (це зауважив у своїй передмові О.Назаревський: *Сушицький Т.* Західноруські літописи... — Ч. II. — С. VII. — Прим. 2); нині про їхню долю нічого не відомо. За останнє десятиліття до наукового обігу запроваджено тільки один новий список “Похвали Витовту” в промосковській редакції, що зберігся у складі Безднинського літописця (*Корецький В.П.* Безднинский летописець конца XVI в. из собрания С.О.Долгова // *Записки отдела рукописей ГБЛ.* — М., 1977. — Вып. 38. — С. 192, 205–206). Що ж до наукового вивчення пам’ятки у новітній літературі, то навряд чи можна погодитись із коментатором останнього видання “Історії української літератури” М.Грушевського, що воно було “досить активним”¹ — йшлося, радше, про розгляд цього сюжету в контексті історії книжності XV–XVI ст., переважно доволі побіжний. Зі спеціальних праць з цієї проблематики відзначимо тільки: *Морозова Н.* От гибридного церковнославянского к “простой мове” (на матеріалі “Похвали Витовту”) // *Valoda.* — 1997. — Daugavpils, 1999. — С. 118–122).

с. 50 ... чи русько-литовські... — в сучасній літературі за цими літописами закріпилася назва білорусько-литовських. Про термінологічні розбіжності в їх окресленні див.: *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. — М., 1985. — С. 3.

... і їх початок, і їх уклад, і їх культурно-історичне значіння... — окреслені питання значною мірою з’ясовані у згаданих вище дослідженнях Т.Сушицького і М.Улащика. Див. щодо цього також: *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры (Мінск, 1969); *Семянчук А.А.* Беларускія летапісы і польскія хронікі (Гродна, 2000).

... або Супрасльської (тепер невідомої)... — нині Супрасльський літопис зберігається у Санкт-Петербурзькому інституті історії Російської Академії наук (ф.115, № 143).

¹ *Грушевський М.С.* Історія української літератури. — С. 248. Зауважимо також вульгаризацію цього сюжету тим-таки коментатором С.К.Росовецьким, який знайшов місце, аби висловити обурення “підлабузницьким захватом складача і редакторів” “Похвали Витовту”, розцінивши його як “ознаку глибокої деморалізації українських і білоруських книжників, котрі на той час і мріяти забули про якусь державність для своїх народів” (*там само*). Далекою від історичних реалій є й поширена нині у паранаукових колах міфологізація Луцького з’їзду монархів (1429) як подія загальноєвропейського масштабу, що ґрунтується на текстуальній похибці — об’єднанні у білорусько-литовських літописах другої редакції “Похвали Витовту” з оповіданням про коронаційний з’їзд, що відбувся у 1430 р. у Вільно (детальніше про ці події див.: *Blaszcyk St.* Burza Koronacyjna. Polska i Litwa 1429–1430. — Poznań, 1998).

с. 51 ... *про нові находки...* — перелік відомих на сьогодні списків білорусько-литовських літописів див. у праці В.Чемерицького: *Беларускія летапісы...* — С. 13. Див. також їх останні видання: *Хроника Быховца // ПСРЛ.* — М., 1975. — Т. 32; *Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ.* — М., 1980. — Т. 35.

... *в збірнику Авраамки...* — насправді на час появи праці М.Грушевського цей літопис (нині відомий як Віленський) вже побачив світ у виданні (Отривок краткой литовской летописи, находящейся в летописном сборнике, именуемом летописью Авраамки / Изд. А.Ф.Бычков. — СПб., 1893).

... *і призначена тоді до друку в його виданнях...* — праця І.Тихомирова, нагороджена Уварівською премією у 1881 р., вийшла друком лише через 20 років (*Тихомиров И.А. О составе западнорусских, так называемых литовских летописей // Журнал Министерства народного просвещения.* — 1901. — № 3. — С. 1–36); № 5. — С. 7–119).

... *Найдавнішої руської літописі або літописі Київської (XII в.)...* — йдеться про складові частини Іпатського зводу: “Повість минулих літ”, що охоплює добу від біблійних часів до 1118 р., та Київський літопис, де описуються події 1119–1200 рр.

с. 52 ... *записки літописні...* — докладніше про структуру літопису та описані в ньому події див.: *Сушицький Т. Західноруські літописи...* — Ч. I. — С. 102–136; Ч. II. — С. 137–166.

с. 54 ... *запись з рукописного збірника слів Ісака Сирина Петербурзької публічної бібліотеки...* — йдеться про публікацію: *Соболевский А.И. Запись начала XV века // ЧИОНЛ.* — К., 1895. — Кн. 9. — Отд. 2. — С. 219–222. Текст надрукованого Соболевським запису перевидано: *Западнорусские летописи.* — С. 417–420; *Грушевський М.С. Історія української літератури.* — Т. 5. — Кн. I. — С. 188–189.

с. 60 ... *цитатами з Святого Письма...* — на початку “Похвали” містяться цитати з Книги Товіта (12:7) та першого послання Петра (2:17).

... *про коронаційний з'їзд...* — з'їзд, запланований у Вільно на 8 вересня 1430 р.

... *що знаходиться в рук[описі] Супрасльській...* — див.: *Летописи белорусско-литовские.* — С. 57.

О.Русина

ad usum domesticum (лат.) — для домашнього вжитку
ex abrupto (лат.) — тут: без традиційних вступних розділів
pendant (лат.) — тут: як додаток за аналогією
a priori (лат.) — тут: безперечно

Запись руська 1473 р.

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — С. 2–3.

Публікація документа обумовлювалася значною мірою руською мовою написання, що для Галичини XIV–XV ст., як зазначає сам автор, є рідкістю. По-

при існування документа у пізнішій копії, М.Грушевський схильний був вважати його автентичним, свідченням чого, на його думку, були згадки про осіб, які дійсно жили в той час (див. Татомир з Балич).

с. 66 ... особливе — обов'язок військової служби — трьома стрільцями... — йдеться про ленні обов'язки, що накладалися на окремі категорії населення чи цілі села на Галицькій Русі (див.: *Prochaska A.* Lenna i maństwa na Rusi i Podolu. — Kraków, 1902; *Kus J.* Manowie jarosławscy. Z zagadnień stosunków na Rusi Czerwonej (XIV–XVI w.) // *Przemyskie Zapiski Historyczne.* — 1985. — Т. 5. — С. 19–35).

...облятував... в гроді Галицькім... — йдеться про дослівний впис згаданого привілею до галицьких гродських книг. Облята була засвідченою копією документа, що могла використовуватися сторонами під час судових суперечок.

...архіві крайовім Львівськім (Бернардинськім)... — архів, створений 1784 р. Початково називався Цісарсько-королівська установа давніх галицьких гродських і земських актів та корроборації документів. Розміщувався у бібліотечній галереї Бернардинського монастиря, звідки з'явилася його поточна назва "Бернардинський". 1877 р. архів у зв'язку з переходом у відання Крайовому комітету отримав назву Крайовий архів гродських і земських актів у Львові. З 1919 р. називався Земським архівом. У 1933 р. він був зарахований до складу Державного архіву у Львові (Нариси історії архівної справи в Україні / За ред. І.Матяш та К.Климової. — К., 2002. — С. 174–176).

П.Кулаковський

privilegium antiquissimum, cum sigillo pensili, ruthenico idiomate in pargameno scriptum... (лат.) — стародавній привілей, з підвищеною печаткою, написаний руською мовою на пергаменті

bonorum villarum ... ac aliorum, ad id pertinentium, haeres (лат.) — спадкоємець маєтків, поселень... та інших, до них належних [утідь]

Опис подільських замків 1494 р.

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VII. — С. 1–18. Підпис: *Подав М.Грушевський.* Передрук зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1896. — Т. I.

Інформація, що міститься у цьому описі, була значною мірою впроваджена до наукового обігу польським істориком Олександром Яблоновським (див. прим. до праці "Архів Скарбу Коронного в Варшаві"). М.Грушевський, як сам зазначає, познайомився з описом у 1892 р. під час своєї архівної роботи у Варшаві. Тоді ж, ймовірно, він замовив копію опису, звірену під час наступних відвідин Варшави у 1895 р.

Методика видання документа характерна для М.Грушевського. Скорочення у тексті розкриті без зазначення. Так само не зазначено внесення в рядок надрядкових слів чи фраз; не обумовлені перекреслені слова та кустодії. У ряді випадків

допущена заміна прописної літери “С” на “К”, зокрема в іменах “Calavr” та “Cuthycyna”.

Сучасна легенда документа: Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. LIV, sygn.19, k. 4–16.

с. 68 ... справоздання, інвентарі, ревізії, люстрації... — про люстрації й інвентарі див. прим. до праці “Економічний стан селян на Подністров’ї Галицькім...”. Під “справозданнями” автор розуміє різноманітні матеріали історико-статистичного характеру. Ревізія — термін, що вживався інколи як заміник термінів “люстрація” чи “інвентар”. Також цим терміном позначали описи королівських замків. Власне ревізією була перевірка документів шляхти на право володіння королівськими маєтностями. Широко застосовувалися ревізії при проведенні політики екзекуції (повернення) королівських маєтностей, що потрапили в руки шляхти внаслідок брання монархами у її окремих представників позик на державні потреби.

... Яблоновський Олександр... — Яблоновський Олександр Валеріан (1829–1913) — польський історик, автор праць з історії України “Akademia Kijowsko-Mohylańska” (1900), “Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej” (1912), видавець “українських” томів серії “Źródła dziejowe” (Dobrowolski M. Bibliografia dzieł Alexandra Jabłonowskiego // Przegląd Historyczny. — 1913. — Т. 17. — S. 248–253; Autobiografia Aleksandra Jabłonowskiego / Wyd. F.Bujak // Kwartalnik Historyczny. — 1939. — R. 53. — Zesz. 1. — S. 8–49).

... в своїй розправі Podole u schyłku XV w., друкованій в “Ateneum”, 1880, VI–VIII... — автор має на увазі працю О.Яблоновського “Podole u schyłku wieku XV”, опубліковану в: Ateneum. Pismo Naukowe i Literackie. — 1880. — Rok V. — Т. II (XVIII). — S. 526–545; Т. III (XIX). — S. 87–105, 328–351. Тут О.Яблоновський навів коротку характеристику обох джерел, вказав їх місцезнаходження, назвав їх “джерелами винятково першорядної ваги” (Ibid. — S. 530–531). Майже все дослідження оперте на ці описи.

... д. Сіцінський в своїй праці про Кам’янець... — Сіцінський (Сецінський) Юхим Йосипович (1859–1937) — історик, етнограф, мистецтвознавець. Здобув духовну освіту в Київській духовній академії. У 1892–1906 рр. редактор “Подольских епархиальных ведомостей”, у 1903–1920 рр. очолював Подільське історико-археологічне товариство. Автор праць “Город Каменец-Подольский: Историческое описание” (1895), “Южно-русское церковное зодчество” (1907), “Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.” (1928) та ін. (Крип’якевич І. П’ятдесятиліття наукової праці Єфима Сіцінського // Записки НТШ. — 1931. — Т. СЛІ. — С. 217–223; Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців... — С. 349–351).

... За посередництвом проф. В.Антоновича... — налагодження контактів з варшавськими архівістами у 1891 р. відбулося за посередництва В.Б.Антоновича, але надсилання копій на запит М.Грушевського було ускладне-

ним, оскільки вимагало згоди керівників архівів (*Майборода Р.* Михайло Грушевський та “українська” програма видання люстрацій... — С. 103–104). Тому йдеться про допомогу В.Антоновича у доступі М.Грушевського до зібрань Архіву Казенної палати під час перебування у Варшаві 1892 р., про що історик прямо заявляє у своєму листі до М.Біляшівського, датованому груднем 1894 р. (Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — С. 26).

... *покористав з неї в своїй монографії про Барщину (с. 65–67)...* — йдеться про працю “Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.), 1894”.

... *видання цього дипломатарію затягується...* — про намір видати дипломатарій подільських документів XV–XVI ст. М.Грушевський заявляв неодноразово, але реалізувати йому цей проєкт так і не вдалося.

... *т. зв. дудка...* — складка наполовину вужча за нормальну внаслідок перегину аркуша вертикально по центру.

... *старості подільському Станіславу з Ходча...* — Ходецький Станіслав — кам’янецький староста (1494(?), 1495–1510), львівський каштелян (1495–1505), великий коронний маршалок (1505–1529) (*Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku.* — S. 195).

... *ревізор...* — особа, уповноважена королем провести опис певної його маєтності. Хто був ревізором подільських замків у 1494 р. — невідомо.

с. 69 ... Бельський... — Бельський Марцін (бл. 1495–1575) — польський хроніст і поет. Його основна праця “*Kronika wszystkiego swiata*” (1551). Двічі її після першого видання переробляв. Його справу продовжив син — Йоахим, в результаті чого повстала праця “*Kronika Marcina Bielskiego przez Joachima Bielskiego syna jego wydana*” (1597) (*PSB.* — Т. II. — S. 64–66). М.Бельському належить інформація про татар, що завдали шкоди на Поділлі і Волині в кінці вересня та дійшли до Вишневця (*Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wyd. J. Turowski.* — Sanok, 1856. — S. 894). Ця інформація підтверджена М.Меховітою, Б.Ваповським та М.Кроммером (див.: *Walawender A. Kronika klesk elementarnych w Polsce i w krajach sasiednich...* — Т. II. — S. 70).

... *Стефан воєвода молдавський...* — Стефан III Великий — господар Молдавського князівства (1457–1504). Найвизначніший молдавський правитель, проводив активну зовнішню політику, відмовився підтвердити ленну залежність від Польського королівства.

... *боркулаба хотинського...* — боркулаб (пиркалаб) — місцевий уряд у Молдавському князівстві. Кожна територіально-адміністративна одиниця мала двох боркулабів. Найбільш впливовим серед них був хотинський боркулаб. Серед світських урядів князівства він займав третє місце, поступаючись лише великому логофету (канцлеру) та великому дворнику Нижньої землі (генеральному судді на території князівства від Дунаю й до Ясс) (*Costin M. Latopis ziemi Moldawskiej i inne utwory historyczne / Oprac. I. Czamańska.* — Poznań, 1998. — S. 297, 298, 302).

... *воєвода подільський...* — подільським воєводою у 1485–1501 рр. був Якуб Бучацький (*Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku.* — S. 143).

... *воєводи волоського...* — йдеться про молдавського господаря Стефана III Великого.

... *фуклерів...* — фуклер — легка гармата, що стріляла олов'яними кулями. Вживалася для оборони міст і замків у XV—XVI ст. Завдяки наявності декількох порохівниць, які почергово вкладалися до ствола гармати, вона вирізнялася значною частотою стрільби (*Kwaśniewicz W. 1000 słów...* — S. 57).

с. 70 ... папу Григорія Великого... — Григорій I Великий (бл. 540–604) — папа римський (590–604). Один з найвидатніших пап раннього середньовіччя, юрист, письменник-мораліст, церковний адміністратор. Реорганізував форми латинської літургії і поширив церковний спів, названий григоріанським. Автор чотирьох книг “Пастирської настанови”, чотирьох книг “Діалогів”, більш ніж 800 послань та ін. (*Ковальський Я.В. Папы и папство.* — М., 1991. — С. 58–61).

... *“Міст польський, жовнір австрійський, черниця баварська, віра угорська, рада литовська, віра прусська, побожність руська, піст німецький, будівля Скали й Кам'яниця — все се нічого не варто”...* — зразок для цієї словесної конструкції взято з праці Григорія Великого “Тлумачення книги Іова” (*Gregorium. Moraliū, II*).

... *ландвійта...* — ландвійт — заступник вїта, що судив дрібні справи.

... *пор. Михно в Київській літописі під р. 1174...* — Київський літопис — частина Іпатського літописного зводу, що охоплює події 1118–1200 рр. Вважається, що він вівся й далі, принаймні до 1237 р. Уривки з нього, датовані цим періодом, увійшли до новгородських літописів (*Грушевський М. Історія української літератури.* — К., 1993. — Т. III. — С. 5–35; *Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”.* — М., 1972; *Франчук В.Ю. Киевская летопись (состав и источники в лингвистическом освещении).* — К., 1986). Автор має на увазі боярина, мечника володимирсько-суздальського князя Андрія Боголюбського, що декілька разів згадується у Київському літописі під 1173 р. (*Полное собрание русских летописей.* — М., 1998. — Т. 2: *Ипатьевская летопись.* — С. 570, 572; *Літопис Руський.* — С. 308, 309).

... *одної копи грошей...* — йдеться про копу польських грошів, що дорівнювала 60 грошам і була якісно гірша, ніж литовська (*Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник.* — Тернопіль, 1998. — С. 198).

с. 71 ... третинники... — третинник — міра сипких тіл, поширена на території Подільського, Брацлавського воєводств та Галицької землі Руського воєводства до середини XVII ст. О.З.Неселовський вважав, що третинник містив приблизно 1 центнер сипкого тіла. К.Соханевич відзначав поширення на Поділлі кам'янецького, барського і хмільницького третинників. Найменшим з них був кам'янецький, що містив приблизно 250 літрів пшениці (*Неселовський О.З. Подільський третинник (з матеріалів до подільської метрології) // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти.* — Кам'янець-Подільський, 1926. — Т. 1. — С. 1–10; *Sochaniewicz K. Miary i ceny produktów rolnych na Podolu w XVI w. // Lud.* — Lwów, 1929. — Ser. II. — Т. VIII. — S. 148–156; зістав-

лення суджень обох авторів див.: *Крикун М. Примітки // Грушевський М. Барське староство... — С. 560*).

... *“як вийде свобода”*... — йдеться про закінчення пільгового терміну для нещодавно заснованого населеного пункту, упродовж якого його поселенці звільнялися від сплати більшості податків і виконання феодалських повинностей.

... *замкову роботу*... — автор має на увазі повинність здійснювати певні роботи з підтримання та покращання обороноздатності замку, що покладалася на мешканців сіл замкової округи.

... *на св. Мартина*... — католицьке свято, що відзначалося 11 листопада.

... *денарів*... — денарій — грошова одиниця у Польському королівстві, що масово почала карбуватися за правління Болеслава II Сміливого (1059–1079). Після грошової реформи Казимира III у середині XIV ст. денар став $\frac{1}{12}$, згодом $\frac{1}{16}$, а з кінця XIV ст. $\frac{1}{18}$ гроша (*Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. — С. 115–116*).

... *широких грошей*... — йдеться про гріш празький, який в українських актових матеріалах називали широким грошем. Їх карбували у 1300–1547 рр. у Чехії. Припускають, що ця монета емітувалася і в Кракові на початку XIV ст., а в наступному й Казимиром III (Там само. — С. 93).

... *люстрації 1564 р.*... — йдеться про першу люстрацію 1564–1565 рр. Люстрація Кам'янецького староства двічі публікувалася (Архів ЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. 2. — С. 165–215; *Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego... — Cz. I. — S. 156–164*).

... *чинші урочнім грошовім*... — під урочним чиншем розуміється сталий (наперед визначений) чинш. Про чинш — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...”

... *подимного*... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...”

... *стації*... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...”

... *ватамани*... — ватаман (отаман) — представник сільської общини перед паном та в судово-адміністративних установах. Йому належала судова юрисдикція над селянами; фіскальні функції (збір данин і податків); у його присутності селяни укладали різні угоди. Ці представники сільської громади з'явилися ще за ординського панування на Поділлі. Спочатку були виборними урядниками. На початку XVIII ст. отамани були замінені сільськими війтами (*Грушевський М. Барське староство... — С. 300–301*).

... *слуги*... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...”

... *отумерцину*... — отумерщина (право мертвої руки) передбачала обкладення майна померлого селянина або васала податком, сплата якого давала право на успадкування (*Блок М. Феодалне суспільство. — К., 2002. — С. 219*).

... *під час останньої подорожі до Варшави*... — йдеться про відвідини Варшави у травні—на початку червня 1895 р.

... *Lauryn, qui non colit...* — має бути “It[em] Lauryn, qui non colit”.

... *Penes hanc stubam est coquina satis honesta, licet minosa...* — далі пропущено “Item penes hanc stuba”.

... *Item stangium...* — має бути “Item ibid[em] stangium”.

П. Кулаковський

propter timorem Tartarorum (лат.) — через страх перед татарами
antemurale Christianum (лат.) — досл.: оборонний мур; тут: захист для хри-
стіян

ecclesia Grecorum (лат.) — православна Церква

rittu rutenico sive greco (лат.) — східного обряду

Castrum Skala resignatum... (лат.) — Замок Скала оглянутий паном Ста-
ніславом Ходецьким, старостою Галицьким, четвертої неділі після празника
св. Катерини 1494 р.

Насамперед — жодних мурів для захисту, лише дерев'яний настил.

Такий стан і з будівлями в замку: поряд з воротами — будівля на кшталт
великої буди, проте нема ані даху, ані вікон, ані кімнат.

Такі ж на розі замку біля згаданої будівлі і три кімнати для шляхти.

Є ще чорна кімната, в якій добра чорна піч, два столи, чотири лави...

Перед кімнатою — зруйнована споруда, в якій сім недіючих баліст і восьма
баліста — розвалена. У тій же споруді — чотири лави і снасть для риболовлі.

Під чорною кімнатою є сховище, тобто камера, чи спіжарня, у якій три поро-
жні корита, в одному з яких — куски коломийської солі...

Ще є списи, інакше шипи, посудина, яку по-польськи називають чверткою
(квартою). Також мала посудина з дьогтем... великі і малі куски дьогтю, схожі
на кульки... ще цвяхи для гонти, близько двох тисяч...

Під чорною кімнатою — пивничка, де є чотири великі бочки з пивом і дві
порожні...

Кленова світлиця... посередині піч, малий добротний стіл, три великі лави
попід стінами, ще дві малі лавки... Там 11 гаківниць, а 12-та розбита і розібрана;
три порохівниці...

Від світлиці до чорної кімнати ведуть сходи. Під світлицею — камера або
шпихлір...

На мурах два фуклери,... але вийти на мурі неможливо, бо сходи розвалені,
а мурі вузькі.

Пан воєвода Подільський залишив двох чорних волів... худу свиню, три
гуски і 12 курей.

У замку є три кімнати посполитих і шляхти, в яких залишені їхні речі...

Перед замком — конюшня для сорока коней. Броварня з посудом для варін-
ня пива, корито, кошик...

Фураж замку і міста Скали:

Насамперед — добра земля, але необроблена, не засіяна, нема худоби, нема
коней, ні гусей, ані курей... усе порожнє і будинки покинуті.

Від воза солі, де у запрягу пара або дві волів, повинні давати камінь солі.

Від купецького воза, який прямує з Кам'янець до Львова з товаром, — по чотири (гроші); від мешканців кам'янецьких, від їхніх возів, — по два гроші; всі інші повинні платити по 4 гроші.

Кожен міщанин у Скалі, який обробляє город, платить 10 грошів широких, а хто городів не має, платить по 8 грошів.

Ще є два водяні млини: один — під Скалою... інший — у Лояновчім, у якому мелять громадський хліб...

Місто Скала складається із будівель та угідь власників (далі іде перелік імен власників і кількість податку).

У старому місті 8 покинутих наділів. У новому місті, тобто на Новому ринку, — 20 наділів під власниками, які мають звільнення від податків, і 10 наділів опустілих.

... Сума чиншів від міста — 18 марок мінус 8 грошів.

Далі — подібні описи поселень, які належать до замку Скали й аналогічні описи замків Кам'янець і Смотрич.

П.Кулаковський

Описі Перемиського староства 1494–1497 рр.

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — С. 1–24. Підпис: *Подав М.Грушевський*. Передрук публікації зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1897. — Т. II.

М.Грушевський отримав текст інвентарів за посередництвом Миколи Федотовича Біляшівського. Перша згадка про існування інвентарю у фондах Варшавської Казенної палати, наведена у листі М.Біляшівського до історика від 10 грудня 1894 р. не була відома М.С.Грушевському, позаяк цей інвентар не був включений до проекту видань НТШ, поданого на засіданні історико-філософської секції 16 листопада 1894 р. (*Грушевський М.* Про видання джерел до історії українсько-руської. Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім. Шевченка // *Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань.* — К., 1993. — Вип. 1. — С. 150–154; *Капраль М.* Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914) // *Михайло Грушевський і львівська історична школа.* — С. 167–168). М.Біляшівський у листі до М.Грушевського від 10 серпня 1895 р. повідомляв, що він віддав дві книги, “де Перемишль”, новому копісту Олександрові Влодарському (див.: *Листування Михайла Грушевського.* — К., 2001. — Т. 2. — С. 39). 13 жовтня 1895 р. М.Біляшівський сповіщав історика, що О.Влодарський уже завершив копіювання “Перемишля” і він відправляє копію до Львова (Там само. — С. 40). Щоправда, з тексту листа незрозуміло, чи йдеться про інвентарі Перемиського староства кінця XV ст., чи про фрагмент люстрації 1564–1565 рр., який стосувався цього староства. Ймовірно, що останнє, бо лише у квітні 1897 р. М.Біляшівський у своїх листах

до історика на його прохання уточнює сумнівні місця копії інвентарів (Там само. — С. 50—51). М.Грушевський досить прискіпливо віднісся до копії інвентарів і протягом травня й червня 1897 р. через М.Біляшівського проводив звірку окремих її фрагментів з оригіналом (Там само. — С. 52, 55). Незважаючи на те, що М.Біляшівський рекомендував О.Влодарського як досвідченого копіювальника, публікація містить ряд дрібних розходжень з оригіналом.

Про окремі з розходжень між публікацією та оригіналами інвентарів потрібно сказати детальніше. В оригіналі більшість цифр позначено за допомогою римської, а не арабської цифрової системи. Окремі з них (цифр) передаються прописом. Є розходження між публікацією й оригіналом в скороченнях грошових одиниць. Зокрема, “grossos” (грошів) передається переважно як “gr.” або “gros.”, але жодного разу не передається повністю, як це трапляється в публікації. Окремі скорочення, характерні для оригіналу, як наприклад, “ferro.”, “qtuor.”, “sexag.” та ін., розкриті без допомоги дужок; натомість, в інших випадках скорочення розкриваються саме таким способом. Кінець аркуша і початок нового позначено упорядником за допомогою вертикальної риски. Позначення початкових аркушів обох описів у публікації відсутні. Інші розходження публікації й оригіналу зазначаються в примітках.

с. 84 ... за часів старостування Добеслава з Курозвонк, воєводи сандомирського... — новітні покажчики урядників Польського королівства подають суперечливу інформацію щодо цієї особи. Покажчик урядників Сандомирського воєводства взагалі не фіксує такого воєводи. Перший сандомирський воєвода Миколай Островський був номінований на цю посаду 7 березня 1497 р. (див.: *Urządnicy województwa Sandomierskiego XVI—XVIII wieku. Spisy / Orgas. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska. — Kórnik, 1993. — S. 122*). Натомість, покажчик центральних і надвірних урядників в інформації, наведеній щодо коронного крайчого Добеслава Курозвенського, подає, що він виконував обов'язки сандомирського воєводи в 1494—1496 рр. (*Urządnicy centralni i nadworni... — S. 178*). Жоден з покажчиків не фіксує його як перемиського старосту. У 1494 р., тобто на час складення реєстру доходів староства, опублікованого М.Грушевським, перемиськими співстаростами були сандомирський каштелян Пшедбор Конецпольський (помер перед 26 травня 1494 р.) та Станіслав Конецпольський, що згадується як староста ще в травні того ж року (*Urządnicy województwa Ruskiego... — S. 237*). Напевно, що реєстр прибутків староства, у заголовку якого зафіксовано про укладення під час старостування сандомирського воєводи, був списаний для Яна Пілецького, перемиського старости з листопада 1494 до середини 1496 р. Останній згадується в документах і як сандомирський воєвода (*Ibid. — S. 237*).

... У Несецького... — не вдалося виявити, де К.Несецький подає таку інформацію. В інформації його гербовника, присвяченій Д.Курозвенському, дата смерті відсутня (*Niesiecki K. Herbarz polski. — Lipsk, 1841. — T. V. — S. 465*). Адам Бонецький наводить дані, що Д.Курозвенський помер перед 23 травня 1496 р. (*Boniecki A. Herbarz Polski. — Warszawa, 1909. — T. XIII.*).

... вона міститься в відділі 54 згаданого архіву... — теперішнє місцезнаходження реєстру доходів — AGAD. ASK. Dz. LIV. 37, f. 1—5 v.

... нового старости *Миколая Креси з Боболич...* — Миколай Креза з Боболич був перемиським старостою з 1497 до 1502 р.; у 1498—1499 рр. тримав ще й Львівське староство (PSB. — Т. XV. — S. 295). Як видно з інвентарю, уведення М.Креси в держання староством здійснював за королівським мандатом самбірський староста, львівський войський Станіслав Малджик.

... вона міститься в відділі 56 кн. Р. 1... — сучасна сигнатура інвентарю — AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1.I, f. 1 — 40.

... шафования... — витрачання.

... д. *Линниченка...* — Линниченко Іван Андрійович (1857—1926), учень В.Б.Антоновича, працював у Одеському й Московському університетах, автор праць “Вече в Киевской области” (1881), “Взаимные отношения Руси и Польши до конца XII в.” (1884).

... в розвідці д. *Линниченка про галицьку людність XIV—XV в. ...* — йдеться про працю “Черты из истории сословий Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв.” (1894); українською мовою ця книга була перевидана в 1899 р. у VII томі “Руської історичної бібліотеки” під назвою “Суспільні верстви Галицької Русі”.

с. 86 ... *strungam...* — йдеться про один з видів податку; про який точно встановити не вдалося.

... *вихідне...* — плата, що вносилася селянином при залишенні (виході) землі власника (*Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku).* — S. 203).

... (*Prochaska Materjaly № 207*) — *Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku / Wyd. A. Prochaska. — Lwów, 1890. — № 207.*

с. 88—101 ... *Blaskovicz 8 gr.*, — цей рядок в оригіналі поміщений в сусідньому стовпчику.

... *Fertonem* — має бути, як і в оригіналі, з маленької літери.

... *Janko Korithkovicz 6 gr.*, — з цього рядка в оригіналі починається наступний стовпчик.

... *Demko fertonem...* — з цього рядка в оригіналі починається наступний стовпчик.

... *Manykowska 7 1/2 grossos*, — після коми пропущено слово “arr[eci]-a[b]atur”.

... *Abram 7 1/2 gr.*, — цей рядок в оригіналі поміщений у сусідньому стовпчику.

... *Zany 15 gr.*, — також.

... *Pietr de medio 5 gr.*, — з цього рядка в оригіналі розпочинається наступний стовпчик.

... *festum s. Andree...* — скорочення в оригіналі немає, слово подане повністю “sancti”.

- ... *in capitaneatum est...* — пропущено слово “*przemislien[sis]*”.
- ... *post festum s. Lucie...* — скорочення в оригіналі немає, слово подане повністю “*sancte*”.
- ... *poltaraszyncze...* — в оригіналі “*polthraszyncze*”.
- ... *tatarky...* — в оригіналі “*thatarky*”.
- ... *item Pawel 15 gr.*, — з цього рядка в оригіналі розпочинається наступний стовпчик.
- ... *item Byrethko 8 gr.* — далі пропущено рядок “*it[em] area [...] Franek ortulanus*”.
- ... *festo s. Adalberti...* — скорочення в оригіналі немає, слово подане повністю “*sancti*”.
- ... *qui morantur...* — на початку пропущено “*item*”.
- ... *item Zawyschina de 1/2 laneo fertonem* — далі в оригіналі два рядки закреслено.
- ... *Fiedor...* — в оригіналі “*Fedor*”.
- ... *Hulubyen...* — в оригіналі “*Holubyen*”.
- ... *festum s. Martini...* — скорочення в оригіналі немає, слово подане повністю “*sancti*”.
- ... *pro festo ss. Petri et Pauli...* — скорочення в оригіналі не таке, слово подане таким чином “*s[an]ctorum*”.
- ... *pro festo ss. Petri et Pauli...* — скорочення в оригіналі не таке, слово подане таким чином “*s[an]ctorum*”.
- ... *Antosz...* — в оригіналі “*Anthosz*”.
- ... *pro festo s. Johannis...* — скорочення в оригіналі немає, слово подане повністю “*sancti*”.

П.Кулаковський

juris ruthenici (лат.) — руського права

lanei longiores i breviores (лат.) — лани довші й коротші

super pedibus (лат.) — імовірно: живих

singulum (лат.) — попруга

succinctorium (лат.) — пасок

... *proventuum tenute Przemisliensis tempore d[omi]ni pallatini sandomiriensis 1494* (лат.) — фураж Перемиського староства за пана сандомирського старости 1494

Pro festo sancti Martini census de villis (лат.) — на день св. Мартина чинш із сіл...; тут подано опис податків із різних поселень Перемиського староства; далі — короткий опис Перемиського староства (*Regestrum capitaneatus Premisliensis*), Перемиського замку (*Castrum Premisliense*), міста Перемишля (*Civitas Premislicensis*) та поселень, які до них належать.

**Дозвіл кор[оля] Жигимонта митнику Петрашку
на передачу с.Крогульця кам'янецькому наміснику Григорію 1509 р.**

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — С. 1–2.
Підпис: *М.Грушевський*. Повторна публікація зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1897. — Т. II.

Публікація цього документа підготовлена М.Грушевським з наміром включити його до запланованого дипломатарію Поділля. Ймовірно, документ був знайдений автором під час роботи у варшавських архівах у травні — на початку червня 1895 р. Як зазначає сам публікатор, документ є цінним джерелом до історії православного духовенства та його матеріального становища на Поділлі у першій половині XVI ст., відомості про це на час публікації документа були вкрай незначними. Ширше цією проблематикою зайнявся Леон Бялковський, який на основі даних кам'янецьких актових книг подав інформацію як про православне, так і католицьке духовенство Поділля у XVI ст. (*Białkowski L. Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. — Warszawa, 1920. — S. 94–111*).

Опублікований М.Грушевським текст відповідає тексту оригіналу. Видавець розкрив скорочення в середині та у кінці окремих слів, не позначаючи ці розкриття. В окремих випадках, як у слові “*Camenezensi*”, замінив “*cz*” на “*c*”, а в окремих випустив “*h*” (в оригіналі — “*rithus*”, а в публікації — “*ritus*”).

Сучасна легенда документа: *Archiwum Główne Akt Dawnych. Metryka Koronna, sygn. 23, k. 248v*.

с. 106 ... д. Ю.Сіцінського... — Сіцінський (Сецінський) Юхим Йосипович (1859–1937) — історик, етнограф і мистецтвознавець. Здобув духовну освіту в Київській духовній академії. У 1892–1906 рр. редактор “Подольських єпархіяльних ведомостей”, у 1903–1920 рр. очолював Подільське історико-археологічне товариство. Автор праць “Город Каменец-Подольский: Историческое описание” (1895), “Южно-русское церковное зодчество” (1907), “Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.” (1928) та ін. (*Крип'якевич І. П'ятдесятиліття наукової праці Єфима Сіцінського // Записки НТШ. — 1931. — Т. СЛІ. — С. 217–223; Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців... — С. 349–351*).

... Историко-статистические сведения о приходах и церквях Подольской епархии, I. Каменецкий уезд (Труды ист[орико-]статист[ического] комитета, т. VII, 1895) — Праця видана Подільським єпархіяльним історико-статистичним комітетом, створеним у 1895 р. на базі Комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії (діяв з 1865 р.) Останній заснував серію праць “Труды...”, яких загалом з 1876 до 1916 р. вийшло 12 томів.

... намісника Гдашицького... — Гдашицький Яцко — православний шляхтич. У 1522 р. королівським привілеєм іменований намісником православних церков у Львівському, Галицькому, Коломийському, Кам'янецькому, Снятинському округах. Того ж року отримав і галицьке архимандритство, але без згоди

православного митрополита Йосифа. Гдашицький добився цієї згоди у 1526 р., після свого постриження у ченці. Згодом король Сигізмунд I відібрав у нього намісництво (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. V. — С. 434–436).

... в поборовім реєстрі 1565 р. ... — цей поборовий реєстр опублікований О. Яблоновським — *Źródła dziejowe.* — Warszawa, 1889. — Т. XIX: Ziemie guskie. Wołyń i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego. — S. 182–198. Вказана інформація міститься на с. 186.

... публікації тих подільських документів... — йдеться про подільський дипломатарій, якого М. Грушевському видати не вдалося.

... Григорій, або Грицько Дяк... — привілей на уряд Грицьку Дяку, датований 1516 р. (*Matricularum Regni Poloniae Summaria / Wyd. T. Wierzbowski.* — Varsoviae, 1906. — Р. IV. — Nr. 11069).

... Яна Альберта... — Ян Ольбрахт (1459–1501) — польський король (1492–1501) (*Parce F. Jan Olbracht.* — Kraków, 1936).

... див. про нього в згаданій праці д. Січинського, с. 349... — автор має на увазі книгу Ю. Січинського “Историко-статистические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. — Вып. I: Каменецкий уезд” (Труды епархиального историко-статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1895. — Т. VII).

... в 100 копах лічби подільської (значно меншої від звичайної)... — копа — лічильна одиниця, що складалася з 60 грошів. У Короні вона витіснила з обігу лічильну гривню (48 грошів), але незабаром поступилася золотому (30 грошів). У Великому князівстві Литовському на копи велася грошова лічба упродовж XV–XVIII ст. (*Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика. Довідник. — Тернопіль, 1998. — С. 198). Копа литовських грошів дорівнювала одній і $\frac{1}{4}$ копи польських грошів (*Горбачевський Н.* Словарь древнего актового языка... — С. 332). Ймовірно, тому М. Грушевський називає копу, що була в обігу на Поділлі, “значно меншою від звичайної”, тобто копи литовських грошів.

... що, звичайно, ніколи не наступало... — автор має на увазі, що позики, які брали польські королі на державні потреби в окремих осіб, як правило, шляхтичів, під заставу королівщин, не поверталися. І тому королівські маєтності записані за позики до 1506 р. в основному стали власністю позикодавців.

П. Кулаковський

in superiorem alias vicesgerentem, vulgari vero — namiestnykiem — Михайло Грушевський розшифровує латинський зворот польською мовою — намісником.

Зміст подальшого тексту латинською мовою інтерпретовано М. Грушевським у статті.

Королівський дозвіл на викуп Кам'янецького староства 1456 р.

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Miscellanea. — С. 1–2. Повторна публікація зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1897. — Т. II.

Про мету публікації, час виявлення копії та принципи передачі тексту документа див. примітки до публікації “Дозвіл кор[оля] Жигимонта...”

Сучасна легенда документа — AGAD. Metryka koronna, sygn. 11, k. 45.

с. 108 ... *Акты Барского староства* — “*Архив Юго-Зап[адной] России*”, ч. VIII, т. 1 і 2... — див.: Архив ЮЗР. — К., 1893. — Ч. VIII. — Т. 1: Материалы для истории местного самоуправления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV—XVIII ст.; Т. 2: Материалы для истории местного самоуправления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII—XVIII ст.

... *Фрідріху (Теодорику) Бучацькому...* — Бучацький Теодорик — кам'янець-подільський староста (1431—1434, 1442—1454), кам'янець-подільський каштелян (1442—1455), учасник війн зі Свидригайлом, у 1436 р. отримав від малолітнього короля Владислава Варненчика запис на Червоногороді в 500 гривень. У 1440 р. знову номінований на це староство, але згодом король призначення скасував. Старостував вдруге, починаючи з 1442 р. (Urządnicy podolscy... — S. 121, 122, 126).

... *в руках Бучацьких староство Кам'янецьке зіставалось аж до 1464 р., коли король Казимир викупив його з рук Фрідріхового сина — Михайла Бучацького...* — у грудні 1461 р. львівський каштелян Станіслав з Ходча отримав королівський нонсенс на викуп староства у Михайла Бучацького. Реалізувати це вдалося лише в другій половині 1464 р. Михайло Бучацький, син Теодорика, старостував у Кам'янці з січня 1458 р. Після викупу староства Михайло до середини листопада ще залишався старостою, а потім передав повноваження Станіславу з Ходча, що вже був подільським воєводою (Urządnicy podolscy... — S. 127, 128).

... *Акти Бар[ського] стар[оства], т I, с. 23* — див. Архив ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. I. — С. 23.

... *подільському воєводі Грицьку Кердєвичу з поморян...* — Кірдейович (Кірдей) Ян-Грицько з поморян і винників — подільський воєвода (1439—1462), ратненський, холмський, красноставський і теребовльський староста (Urządnicy podolscy... — S. 140, 141; *Михайловський В.* Матеріали до itineraria подільських воєвод, каштелянів і старост у XV ст. // Молода нація. Альманах. — К., 2001. — № 3.

... *у Фрідріхового сина Бартоша Бучацького...* — Бучацький Бартош, син Теодорика, — кам'янець-подільський староста (1455—1457). Загинув у битві з татарами 2 вересня 1457 р. (Urządnicy podolscy... — S. 126, 127).

... *подільська шляхта, визначивши добровільно по одному волу з кожного лану і селянського господарства на викуп свого столичного замку (Длугош під 1463 р.)...* — йдеться про прийняте за ініціативою подільської шляхти рішення Пйотрковського сейму 1463 р. про оподаткування її для збору суми, необхідної для викупу і ремонту Кам'янецького замку. Цю інформацію навів у своїй праці Ян Длугош (див.: Joannis Dlugossii seu Longini canonici Cracoviensis 15 М. Грушевський, т. 5.

Historiae Polonicae libri XII / Ed. Ż.Pauli. — Cracoviae, 1877. — Т. V. — S. 383–384).

П.Кулаковський

Littera data pallatino Riczkoni... (лат.) — Лист надано старості Ричконі викупити Кам'янецьке староство.

Казимир, милістю Божою король Польщі, великий князь Литви, Русі, Пруссії, пан і дідич. Зазначаємо... що, з уваги до мужності і вірності, до заслуг і відданості, які славний Грицько з помор'ян, воевода Поділля, до якого ми прихильні, виявив до польських королів, а потім і до нашої величності, і щоб... воздати за його попередню службу... надаємо і довіряємо під його опіку Кам'янецьке староство подільської землі, розміщене на границі з татарськими володіннями, і його з рук шляхтича Бартоломея (Бартоша) Бучацького милостиво дозволяємо перебрати й викупити за гроші, йому записані. Милостиво дозволяємо, щоб цей Грицько володів і користувався повним правом власності на всі види чиншів і доходів, урожаїв, а також поля, луки, ліси, ловецькі угіддя, бори, гаї, чагарники, ставки, озера, болота, риболовні угіддя, ріки, водоспади, водянні і вітряні млини, побудовані і ті, які будуть будуватися, і доходами від їхнього використання, а також доходами від полювання, ловецтва і бортництва до тих пір, доки йому і його спадкоємцям сума грошей, за яку купив староство, буде повністю виплачена нами і нашими наступниками. Після виплати володіння і власність, що становлять Кам'янецьке староство, повертається до нас і наших наступників і відновлюється з повним правом, а наші стації і почесті завжди застають незмінними. Свідчення цьому — цей дозвіл, скріплений нашою печаткою. Дано... року 1456.

Кілька київських документів XV–XVI в.

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — С. 1–18. Повторна публікація зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1896. — Т. II.

Ці документи М.Грушевський виявив під час роботи в Московському архіві Міністерства юстиції, де зберігалися книги Литовської та Руської (Волинської) метрик. Необхідність праці у цьому архіві зумовлювалася підготовкою магістерської дисертації, присвяченої Барському староству. Перший раз вчений працював у московських архівах з початку лютого до середини березня 1892 р. Основну увагу серед них історик присвятив саме МАМЮ, де його передовсім цікавили книги метрик. Як слушно зауважив Микола Крикун, результати цих пошуків були незначними для теми магістерської дисертації, але були використані в інших дослідженнях (*Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського. — С. 587). Щоденникові записи історика свідчать, що він свої пошуки в МАМЮ розпочав саме з книг Руської (Волинської) метрики. Вже 14 лютого 1892 р. Михайло Сергійович занотував: "Учора — як позавчора; в архіві знайшов дві грамоти київські XV в[іку]; для Барщини нема нічого" (*Грушевський М.С.* Щоден-

денник. — С. 151). З цього запису слід розуміти, що протягом 12–13 лютого були виявлені всі чотири документи. Це цілком ймовірно, зважаючи на те, що їх вписи знаходяться в одній книзі метрики. Перегляд перших книг Руської (Волинської) метрики дали підстави М.Грушевському запропонувати згодом (16 листопада 1894 р.) на засіданні історико-філософської секції НТШ проект видання документів, зафіксованих у цій метриці. З часом історик вирішив обмежитися виданням двох збірок з цієї метрики: матеріалів до історії козаччини та документів, присвячених колонізації Подніпров'я XVI ст. (див.: *Грушевський М. Матеріали до історії козацьких рухів 1595–1596 рр. // Записки НТШ. — 1899. — Т. XXXI–XXXII. — С. 4*). Як видається, саме в ракурсі реалізації останнього задуму історик вирішив опублікувати дані документи. 12 лютого 1896 р. на засіданні історико-філософської секції НТШ М.Грушевський запропонував опублікувати ці документи під назвою “Кілька київських документів” (ЗНТШ. — 1896. — Т. XI. — С. 2).

Методика видання, застосована істориком, цілком відповідала археографічним вимогам кінця XIX ст. М.Грушевський розкривав скорочення за допомогою дужок, вперше застосував щодо документів Руської (Волинської) метрики поділ тексту згідно з його формуляром. Історик вносив надрядкові літери в рядок, як правило, не зазначаючи це внесення, осучаснював ряд літер, зокрема “ω” та ін. Копіювання документів на замовлення М.Грушевського виконували переписувачі. Історик у зв'язку зі своїм переїздом до Львова не мав змоги часто відвідувати російські архіви і особисто звіряти копійовані документи, тому ця публікація містить ряд недоліків. Інколи в копіях документів випускалися засвідчувальні підписи. Окремі місця переписувачами залишилися невідчитаними і Михайло Сергійович відтворював їх за змістом, що приводило до несуттєвих розходжень з оригіналом (докладніше див.: *Кулаковський П.М. Михайло Грушевський як дослідник Руської метрики // Український історик. — 1998. — Т. XXXV. — С. 170–171*).

Сучасні легенди опублікованих документів: Российский государственный архив древних актов. Ф. 389: Литовская метрика, оп. 1, д. 192, л. 166 об. — 168, 133–134 об., 132–132 об., 123–124 об.

с. 110 ... давніші київські книги актові загинули... — більшість київських гродських і земських книг загинула під час бурхливих подій середини XVII ст. (див.: *Яковенко Н.М. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI—першої половини XVII ст. // Архіви України. — 1990. — № 5. — С. 15–23*).

... облят.. — облята — дослівний впис документа, листа тощо до актових книг (Polski słownik archiwalny / Pod red. W. Maciejewskiej. — Warszawa, 1974. — S. 56).

... книг В[елико]княжої метрики... — Метрика Великого князівства Литовського або Литовська метрика — книги, що велися у канцелярії великого князя литовського з середини XV до кінця XVIII ст. До них вписувалися найбільш

важливі документи, що видавалися великим князем, дипломатичне листування, декрети центральних судів тощо.

... *Володимира Ольгердовича...* — Володимир Ольгердович (бл. 1330—після 1398) — князь київський (1362—1393), копильський (1395—після 1398). Як київський князь карбував власну монету (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX—початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. — Львів, 2000. — С. 309).

... *сина Олелька...* — Олександр (Олелько) Володимирович (помер 1454) — князь слудький і копильський (після 1398—1440), київський (1440—1454). (Там само. — С. 321).

... *внука Семена...* — Семен Олелькович (1420—1471), князь слудький (1440—1454), останній київський князь (1454—1471). (Там само. — С. 322).

... *“старину”...* — див. прим. до статті “Економічний стан селян у Перемиській старостві...”

... *сих князів, чужих родом...* — всі згадані князі походили з литовського князівського роду Гедиміновичів.

... *грамоти...* — грамота — документ, виданий канцелярією суверена, що надавав адресату певні пільги, уряд, маєтності тощо і мав юридичну силу в судах.

... *автентичності...* — йдеться про відповідність тексту оригіналу документа, тобто його першоджерелу.

... *вже була видрукувана — в т[омі] I четвертої часті “Архива Юго-Западной России” проф. Антоновичем, але в польському перекладі не все докладним, в витягу з актів овруцьких XVIII в. (№. 1, с. 3–5)...* — йдеться про публікацію — Архив ЮЗР. — К., 1867. — Ч. IV. — Т. 1: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442—1760 гг.) / Под ред. В.Б.Антоновича. — С. 3–5.

... *т. зв. Руської метрики...* — див. прим. до замітки “Про видання джерел...”

... *Литовській метриці Московського архіву Міністерства справедливості...* — див. прим. до замітки “Про видання джерел...”

с. 111 ... *т. зв. путних...* — путні бояри — див. прим. до статті “Південно-руські господарські замки...”

... *т. зв. околичної шляхти овруцької...* — йдеться про нащадків військових слуг, осаджених навколо Овруцького замку упродовж кінця XIV—XV ст. Частина з них в середині XVI ст. вдалося піднятися до шляхетського статусу; частина ж зберегла свою залежність від замкового старости (докладніше див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта... — С. 221—226).

с. 112 ... *воєвода Гаштовт...* — Гаштольд Марцін — київський воєвода (1471—1478), троцький (1480—1483). Став першим київським воєводою після ліквідації удільного Київського князівства, у зв’язку з чим зустрів неприхильне ставлення до себе киян.

... *в[еликий] кн[язь] Казимир...* — Казимир IV Ягеллончик (1427—1492) — великий князь литовський від 1440 і польський король від 1447 р., син Вла-

дислава Ягайла (*Bogucka M. Kazimierz Jagiełłończyk i jego czasy.* — Warszawa, 1981).

... *“по куделі”*... — тобто за жіночою лінією.

с. 113 ... *в люстрації Канівщини з р. 1552...* — тут автор називає люстрацією опис (ревізію) Канівського замку 1552 р.

... *назване воно “селищем”*... — так в документах називали місця, де колись існували неукріплені поселення.

с. 114 ... *хоч би й з категорії minorum gentium...* — так автор називає князів менш знатного походження. Сучасна наука пропонує розрізняти серед удільних князів Великого князівства Литовського “княжат головних” (князів-господарів) і “князів-повітників” (князів-слуг). Останні упродовж XV—XVI ст. або втратили свій князівський титул, або принаймні матеріально збідніли (*Яковенко Н. Українська шляхта...* — С. 118—119).

... *пізнішого панства...* — пани як суспільна верства у Великому князівстві Литовському почала формуватися у середині XV ст. Вони мали значні отчини, тобто земельні маєтки, що дісталися їм в спадщину, а не були вислужені у великого князя, могли виставляти збройні почти під родинною хоругвою, володіли пріоритетним правом на зайняття окремих урядів (Там само. — С. 176—184).

... *десятник кнівської залози...* — десятник — керівник військового підрозділу — десятка, на які поділялася рота.

П. Кулаковський

minorum gentium (лат.) — з категорії представників молодшого покоління; тут: з категорії нижчої верстви князівського стану

sic! (лат.) — так! (вживається на підтвердження дивних або неймовірних тверджень)

Два документи з внутрішньої історії В[еликого] кн[язівства] Литовського XVI в.

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Miscellanea. — С. 1—10. Повторна публікація зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1896. — Т. I.

Сучасні архівні легенди документів не встановлені.

I. Інвентар маєтності Дедиголдишки, 28 жовтня 1585 р.

Реєстръ списаня имени Дедыкголдишского: двора, гумна и в нем будованя, пашни дворное, бояр, мещан, волости, людей оселых и повинностей ихъ и всех сель, к тому имену належачих, которое имене я Каспор Ленартович Озембловский, земенин г(оспо)д(а)рьский повету Ковенского от его млсти пана Григоря Афанасевича Мосалского, суди земского городенского, державцы перстуньского, в заставе в суме п(е)н(е)зей на один год мне заведеное, приймую, року от нароженя Хрыста сына Божего тисеча пять сотъ осмъдесять пятого мѣца октебра двадцат осмого дня.

То ест напрод: костель в том местечку Дедыкголдышском деревенный, двери в немъ на завесах, зъ защепками, з ланцугом, з замком. В того костела оболоны шкленые, звон одинъ. В том костеле орнать камки бстрое чирвоны(е), со всеми потребами костелными, што до него належи, на олтарю обрус, ширинка, лихтари, образы.

Двор і будоване того двора Дедыкголдышського, то ест дом, в котором светло(ч)ка малая, двери и оконницы на завесах, защепки и пробои, в них оболоны жве шкленые, не цѣлые волове; лавы две, столик один и лавка новая пред столом; печ кафлей простых, коминок мурованый. С тое светлицы комора приробреная новая, двери и оконница одна на завесах, защепки и пробои, а другая оконница без завесов; лав две. Напротивко тое светлочки сени, в сеней двери, с тых сеней коморка потребная з дверми простыми. С тых жо сеней светлица болшая, двери на завесах, защепки и пробои, в которой окна и оконницы, оболон шкленых збитых у волове две, а простых окон две; лавы три, стол великий один, лава пред столом, печь в комин простой. Тые светлицы драницами побиты. С тое светлицы другие двери до сеней болших, на завесах, защепки и пробое; в тых сенях коморки две з дверми простыми и третие двери простыя на двор. С тых же сеней гридня старая; в ней печ чорный. Тая гридня соломою покрыта. В другой стороне дом, светлочка малая с коморкою и з сенцами, печ в ней простой в столик, лавы две, двери трое, оболон шкленых волове две старых, не цѣлых. От тое светлочки свирен старый рубленый, драницами покрытый, а другой свирен менший, также рублений. Тамжо недалеко светлочка старая без дверей з сенцами. В том дворе одрын рубленых две, где быдло, овцы, свиня и стадо хованы, соломою крыты, и стайня третая, также рубленая, соломою крыта. Посеред двора сырница. В стороне того двора лазня рубленая, зас з другое стороны за старою гриднею сажовка ново обрубленая и (sic) спуст новый.

За сажовкою гумно; в том гумне свирны два рубленых, драницами покрытых; двери в них з защепками и пробоями; в них засеков тартичных осмъ. Гумно с током и з сторонами ново збудованое и евя великая новая. Жита зложоного в стырте копь осмъдесять шест; в брокгу жита копь тридцат одна, в другом брокгу жита копь двадцат девять, в третем брокгу жита копь двадцат шест, в четвертом брокгу жита копь тридцат, ув одрине жита копь петдесять три; сумою жита чинить копь двесте петдесят пят; проба с копы... (нема нічого). Одрины две рубленые великие в том гумне для складаня збожя, в которых зложоно пшеницы копь двадцат одна, ечменю копь шестдесят семъ, ярицы копь тридцат семъ, овса копь двесте тридцат одна, грики копь осмъдесять три, сена под дворомъ одрина великая неполная. Другая одрина сена также великая под боярином Кузелем полная. Озеред в гумне переплотовъ тридцат девять. Огород подле двора великий, с которого репы, мархвы, пастарнаку, свеклы по части се zostало. На дворе холодник подле болшое светлицы, в том холоднику стол ѿ, лав ѿ. Жита на пашни дворной посеено жита дякольного бочок сорокъ осмъ.

Местечко того двора Дедыкголдышского: Бартломей Насайтие з сынами, пляц, огород и моркгъ ѿ.

В том местечку всех пляцов оселых тринадцат, а каждый з них до тых пляцов мают по огороду и по моркгу одному; на плербанию пляцовъ з огородами шест и моркгов шест волных, а пустых пляцов два.

Повинност тых мешан: с каждого огорода платят по грошей три, а с каждого моркга по грошей сороку, лете на роботу ходит повинни.

Корчомъ в том местечку пивных десеть, а горелчена одна, с которых платят от каждое пивное карчмы на рокъ по копе грошей литовских, от горелченое карчмы по грошей тридцати.

Бояре того имени Дедыггодишского: в селе **Мажутайги** волокъ оселых пять, повинност с тых волокъ: с каждое волоки платят по две копе грошей литовских.

В селе **Наркунах** волокъ оселых три, с каждое волоки платят по две копе и грошей двадцати ли(тов)ских.

Бояре Добковичи — волок три, с каждое волоки платят по две копе и грошей двадцати литовских.

Бояре Ковали — волок оселых две, с каждое волоки платят по три копы грошей, по гуси \tilde{a} , по \tilde{b} кур, по \tilde{c} яец, по два десятки лну.

В селе **Кгелкгодишках** боярин Петръ Терликовский держит волок две, платит з них копь три грошей двадцат.

В том жо селе держат Юшковичи волок три, с которых платят коп шесть грошей литовских.

Миколай Матеевич Кузен держит волок \tilde{d} , с каждое волоки платит по две копе грошей.

Села и волости, люди оселые того имения Дедыггодишского:

Село **Петрашны** — волок оселых одиннадцат, повинност того села: с каждое волоки цынш платят по две копе грошей литовских, по бочце дворной жита, по бочце овса, по гуси \tilde{a} , по \tilde{c} кур, яец по \tilde{c} , лну по \tilde{b} десятки, лете черед рокъ на роботу дни \tilde{d} , с чим розкажут, о своемъ хлебе, и сено на своем хлебе спрятыват повинни, толоки на дворном хлебе служит.

Село **Кгелкгодишки** — волок оселых одиннадцат, повинност того села: с каждое волоки платят по полторы копы грошей литовских, по гуси \tilde{a} , по двою куров, яец по \tilde{c} , лну по два десятки; робит через рок на своем хлебе дни \tilde{d} с чим роскажут, сено спрятыват, а толоки о дворном хлебе служит повинни.

Село **Виронкги** — оселых волок пять, повинност того села: с каждое волоки цыншу по две копе грошей литовских на каждый рокъ, жита по бочце, овса по бочце, по гуси \tilde{a} , по двою куров, яец по \tilde{c} , лну по два десятки, робит через рокъ — о своемъ хлебе дни \tilde{c} , сено спрятыват повинни, толоки на панском хлебе служит. Тое село Виронкги в заставе от пана Дембинского у пана Стецкога Петровича.

Село **Станайги** — волок оселых десять, повинност того села: с каждое волоки цыншъ платят по две копе грошей, по бочце жита, по бочке овса, по гуси \tilde{a} , по двою куров, яец по \tilde{c} , лну по \tilde{b} десятки; роботы дни \tilde{d} в рокъ, с чим роскажут, сено спрятыват, толоки на дворном хлебе служит повинни.

Село **Яцьги** — волокъ оселых чотырнадцат пол, повинност того села: з волок дванадцати полъ по две копе грошей цыншу, по бочце жита, по бочце овса,

по гуси \tilde{a} , по \tilde{b} куров, яец по \tilde{k} , лну по два десятки, робит через рокъ дни \tilde{d} с чимъ роскажут, сено спрятыват, толоки служит на панском хлебе, яко и в инших селах. А з двух волокъ повинни платит по полторы копы грошей на рок, по гуси \tilde{a} , по \tilde{k} кур, по \tilde{b} яец, по два десятки лну; инших повинностей для злости кгрунтов и про далекост чинит не повинни, толко сена две недели спрятыват повинни.

Село **Янъкуны** волокъ оселых \tilde{e} і, с которых на плебанию волных волок три. Повинност того села: с каждое волоки цыншу по две копе грошей, по бочде жита, по бочде овса, по гуси \tilde{a} , по \tilde{k} кур, по \tilde{b} яец, по два десятки лну, робит через рок дни \tilde{d} с чим роскажут, сено спрятыват и толоки на дворномъ хлебе служит повинни; в том селе пан Стецкій Петрович от пана Дембинского мает в заставе оселых волок десеть.

Который реестръ противный я Каспор Озембловский даломъ его мласти пану Григорию Мосалскому з моею печатю и с подписом руки моее власное писмом руским. А ктому за очевистою прозбою моею его мласт пан Ярош Швабъ земени г(оспо)д(а)рьский повету Троцкогю, а панъ Петръ Юшковичъ Лявда возный земли Жомоитское округу Велонского, а панъ Ццастный Миколаевичъ Юражичъ другой возный земли Жомоитское печати свое приложити рачили и руки свои подписали до того моего противного реестру. Писан у Дедыкголдишках лета от нароженя Хрыста сына Божего тисеча пятсоть осмьдесят пятого мца октебра двадцат осмого дня.

Каспер Озембловский рука властна. Za groszą pana Kaspra Ozeblowskiego Iagosz Szwab ręką własną. Петръ Юшкович Лявда возный(й) волости Веленско(и) власна рука. Ццастный Миколаевич Юражичъ возный(й) волости Веленско(и) власною рукою своею.

II. Княжата Иван і Олександр Слуцкї віддають в трилітню державу Петру Тризни маєтності: двір Івань і Митяєвичі, 18/1 1589 р.

Мы Янъ Сымеонъ и Александер Олелковичове кн(я)жата Слуцкие ознаймуемъ и чиним явно тым нашим листом, кому бы того вѣдати належало, иж мы обадва сполне по смерти небожчика кн(я)жати Юря, пана брата нашого, маючи правом прирожоним в опеце своей потомка небожчиковско(го) — сыновицу нашу кн(я)жну Зофѣю з ымѣньями и маєтностями ей належачими, теды опатруючи оной выхованье, яко тежь и долги немалых сум пенезей небожчика брата нашого, по нем не заплачоных, позостаалье, а видечи бытъ з лѣпшим пожитком и латвейшим выплаченьем тых долговъ розным особом, мы преречонье кн(е)жата Слуцкие, яко опекунове, обадва сполне и згодне намовившисе, взяли и позычили есмо въ его мласти пана Петра Тризны, кашталяновича смоленского, певной и готовой сумы п(е)н(е)зей, то есть двѣ тисечи копъ и полтретяста копъ грошей личбы и монеты литовской, личечи в каждый грошь по десети п(е)н(е)зей бѣлых, а въ копу по шестидесятъ грошей литовьских. В которой той суме п(е)н(е)зей вышшей помененой арендовъным способом на выплаченье и зуполную заплату менованной сумы п(е)н(е)зей двух тисечей и полтретя ста копъ грошей литовьских его мласти пану Тризне в моцъ в держанье и в спокойное уживанье завели, подали и поступили есмо имѣнья лежачие в повѣте Новгородском небожчика пана брата

нашого, то есть двор Иванъ и толоки з мѣста Старого Слуцкогo водлугъ давного звичаю и двор Метяевичи з будованьем дворным и гумненным, з оборами, зъ засѣвком збожья всякого, в полях засѣяного и в гумнѣ зложенного, и с пожитками гуменьными, с приплодками оборными вышелякими, з огороды овощовыми, з навозами, с полми оремыми и неоремыми, з сѣножатми, болотами, з реками, з водами, з озеры, з ставы, ставищами, сажовками, з млынами и ихъ вымилками, з лесами, борами, пущами, з гаи, зарослями и приробками, з деревом бортным, з ловы звериными, рыбными и пѣташими, з гоны бобровыми, з бояры, с поддаными, з селы людей ослѣлых и неослѣлых, теглыхъ, куничныхъ, зъ ихъ кгрунтами, волоками, застѣнками и моркгами, з роботами и иными повинностьями, з платы и пожитками грошовыми, житными и овсяными, з данью медовою и зо всими их входами и вступлениями, так яко се перед тым тые имѣнья вышей поменены Иван и Метяевичи сами в собѣ в границах и обходах и пожитках своих мѣли и тепер мають, ничего в нихъ сами на себе и ни на потомка небожчиковско(го) сыновицу нашу, такъже и на потомки наши не зоставуючи ани уймаючи, такъ ижъ помененое непомененому, а непомененое помененому ничего шкодити и уймавати не маеть и мочи не будетъ, але ра(з) сим на все и такъ яко се вышей описало и поменило и водлугъ инвентару, пану Тризне с печатми и с подписами рукъ наших даного, на котором тые имѣнья и пожитки ихъ вшелякие достаточне и ширей описаны суть.

Маеть панъ Петръ Тризна, почавъши от часу певного, то есть от месопустъ римскихъ в семь року тисеча пять сотъ осмьдесят девятом через цалые три годы по собѣ идучие, то есть до месопустъ римскихъ пришлых в року тисеча пятсотъ деветдесят втором с тых вышей помененых имѣней водлугъ инвентаровъ и такъ, яко се вышей описало и поменило, держать и с покоем уживать, выбираючи и оборочаючи вси пожитки, доходы и платы на себе и в тую суму свою, нам позичоную, а подданных судить, рядить и винных за выступки их карать. А кгда аренде сполна три годы на месопусты пришлые в року тисеча пять сотъ деветдесят втором выйдуть, на тот час панъ Тризна тые имѣнья зо всим с тым, щимъ тепер ему од насъ поданы суть, уступити и здати будетъ повинень намъ. А гдѣ (sic) бы перед часом с тых имѣней быдла, збожья молочоного и немолчоного, сѣна и иныхъ вшеляких спрятовъ домовыхъ спровадить не моглъ, тогды и по року на три недели поддаными тых имѣней, подводами до имѣнья своего албо гдѣ колвекъ похочеть волно ему будетъ спровадить и отвезти с покоем, кром вшелякое переказы и затрудненья.

А перед роком выйстья аренды, то есть тых трехъ лѣтъ, мы помененые кн(я)жата Слуцкие сами черезъ себе, черезъ приятел, слуг, бояр и подданных наших в тые имѣнья, в люди, в кгрунты, в пожитки, ни въво што и ни в которую част уступоват и пану Тризне в держанью и в спокойномъ уживанью чинити не маемъ и не будемъ мочи, и овшемъ од каждого такового, хто бы се в тые имѣнья либо в которую част их, в земли, в люди такъ за першими и опослѣдними сего постановеня нашего записами вступоваль и позвы якие покладалъ, толко за данемъ вѣдомости от пана Тризны передъ часом недѣль за две до намѣсника нашего

слуцкаго, от кождога таковога, коли кольвек того потреба будет, у кождога права своим власным грошом и накладом боронити и заступовати будем повинни. И хотя бы штожь колвекъ од тых имѣней а з моцы и з держанья пана Тризнина, буд правне албо и неправне, одышло, так кгрунѣты, люди и села, тогды тогожь часу з ыншихъ маетностей имѣней небожьчика брата нашего албо з нашихъ власныхъ нагорожати будемъ винѣни тое все, што бы колвекъ он на томъ шкодовалъ.

Гдѣ бы тежь в томъ часе за держанья пана Тризнина, чога Боже уховай, пригодне в тыхъ имѣняхъ, в будованью дворномъ и фолварковомъ, в збожю, в гумне зложономъ и в полю засѣяном, в быдле, в подданныхъ и въ ихъ маетностяхъ и въ инѣшихъ якихъ колвекъ пожиткохъ з допущеня божего черезъ огонь, повод и град, презъ неприятеля и черезъ моровое повѣтрее якое ушкожденье и спустошенье на кгрунты пришло, тогды не толко абы есмо за то за што на пану Тризне албо и потомкохъ его мѣли правѣне и неправѣне позысковать и доходить, але о таковой кождой шкоде черезъ посланцы наши взявши вѣдомость и што бы на томъ шкодовалъ, будемъ повинни з маетности небожчика брата н(а)ш(ог)о нагорожати. А если бы есмо з нее не нагородили, тогды з нашихъ власныхъ маетностей и добръ нагорожати пану Тризне будемъ повинни, и ему будетъ волно того на насъ доходить, яко власности своее.

А если бы есмо мы, преречоные княжата Слуцкие въ томъ часе за держанья пана Тризнина в тые имѣнья, в люди, в кгрунты и во штожь колвекъ уступовали и переказу в держанью и в спокойномъ уживанью его чинили сами черезъ себе албо черезъ кожоу колвек, такъ тежь и от того, хто бы се з стороны в то вступовал, не борнили и не очистили, и в чомже колвекъ сесь нашъ лист нарушили и ему досыгъ не учинили, тогды за кождое таковое нарушене его будемъ винѣни заруки заплатити пану Тризне тисечу копѣ грошей, а на тотъ уряд, до которога бы се тая справа приточила, другую тисечу копѣ грошей литовскихъ и вѣси шкоды и наклады на голое речене слова самого пана Тризны албо умоцованого его, о што ему волно быти мает насъ обудвухъ сполне албо и одного, которога колвекъ онъ похочеть, позъвати до вряду и права кгородского новгородского албо суду земского албо головного трибунального от поданья позву недѣль за чотыри. А мы сами черезъ себе албо черезъ умоцованого нашего, не вымовляючись ниякими причинами правными и неправными, хоробою своею, сеймомъ, войною, послугою г(оспо)д(а)рьскою и о болшии наши sprawy до инѣшого повѣту позваньемъ, передъ тымъ урядомъ, до которога быхмо были позваны, становитсе, позвов и року не збиваючи, ани от того суду и вряду апелуючи, и не мовечи ничего до сего листу нашего и до прокуратора умоцованого пана Тризнина, который хотя бы и неосѣлымъ был, на конецъ усправедливити се будемъ винѣни; а тотъ уряд, до которога бы се тая справа приточила, хотя бы и незуполный был, такъ за станемъ яко и за нестанемъ нашимъ, яко на року завитомъ, скоро вгленувъши в сее нашъ лист, тое все, о што колвекъ позвани будемъ, на добрахъ и маетностяхъ нашихъ, гдѣ колвекъ тутъ у великомъ кн(я)зстве Литовскомъ лежачихъ, и гдѣ самъ панъ Тризна похочеть, всказати и мощную отправу вѣдлати маеть. А и заплативъши тые заруки и шкоды, бы и колко разъ, предсе сее нашъ листъ при зуполной моци захованъ и держанъ

быти маеть ажъ до вѣйшьтѣя аренды тыхъ имѣней трехъ лѣтъ. Если бы тежь в томъ часе передъ вѣйшьтемъ тыхъ трехъ лѣтъ тые вышей помененые имѣнья пань Тризна хотѣлъ кому тымъ же правомъ своимъ пусти(ти) и завести, тогды отъ ему волно будеть завжды учинить. А мы противъ тому, яко и противъ самому пану Тризне во вѣсемъ водлугъ сего листу нашего заховатисе маемъ и будемъ виньни, нижли если бы в томъ часе на насъ обудвухъ албо и одного которого колвекъ пань Богъ смерть допусти(ти) рачиль, тогды тому, кому бы то по смерти его належало и при комъ бы сее нашъ листъ былъ, во всемъ водлугъ сего постановенья нашего, на аренду тыхъ имѣней помененыхъ пану Тризне даного, до зуполного вѣйшьтѣя трехъ лѣтъ, яко се вышей описало, вси обовязки и артыкулы в семъ листе нашемъ сполнить и имъ до-сы(т)учини(т) будемъ и будутъ винни. И на то есмо дали его мласти пану Петрови Тризне сее нашъ арендовный листъ з нашими печатми и с подписами рукъ нашихъ, писмомъ полскимъ подписаными. А при томъ были и того будучи добре свѣдоми за устными и очивистыми прозбами нашими до сего нашего листу печати свои приложили и руками власными подписалисе ихъ масть пань Янь Олеспский, пань Оникей Униховский, а пань Янь Колонтай. Писанъ в Слуцку року отъ нароженья сына Божьего тисеча пятъ сотъ осмьдесятъ девятого мѣца генваря осмогонадцать дня.

Szimon ks. Sluczkie reka swa. Alexander ks. Sluczkye reka swa. Ian Olendsky reka swa. Оникей Униховский рука власна. Ian Kolontay.

с. 126 ... родині Мосальських... — Мосальські — князівська родина, гілка Рюриковичів. Засновником родини вважається князь Юрій Святославович Мосальський (перша половина XV ст.) (*Wolff J. Kniaziowie litewsko-rusczy... — S. 231, 234*).

... р. Hrehory Mosalski... — Мосальський Григорій Афанасійович (помер бл. 1595) — гродненський підсудок (з 1574), земський суддя (бл. 1584–1589), підкоморій (1589–1595), перстунський державця (Там само. — С. 236).

... Іпатська літ[опись], с. 38... — див.: *Летопись по Ипатскому списку... — С. 38*.

... моргу... — морг — литовсько-польська міра земельної площі, що складала 1/30 волоки (*Горбачевский Н.И. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. — Вильно, 1874. — С. 221*).

... сажнів... — сажень — російська міра довжини, дорівнює 2, 1336 м.

... колекцію інвентарів, виданих Віленською археографічною комісією... — йдеться про видання цієї комісії “Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов” (39 томів). Зокрема, інвентарі поміщені у XIV томі “Актов...” (див.: *Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. — Вильно, 1888. — Т. XIV: Инвентари имений XVI столетия; Там само. — Вильно, 1891. — Т. XXV: Инвентари и разграничительные акты*).

... ки[язів] Слуцьких... — Слуцькі (Олельковичі-Слуцькі) — князівська родина, гілка Гедиміновичів, нащадки київського князя Володимира Ольгердовича (помер бл. 1398). Першим слуцьким князем був його син Олександр (Олелько) Володимирович (помер 1454) (*Войтович Л. Князівські династії Східної Європи... — С. 321*).

... його сина Михайла... — Михайло Омелькович Слуцький (помер 1481) — князь копильський (1440—1454), слуцький (1454—1481), новгородський (1470—1471). Учасник змови проти Казимира Ягеллончика з метою відновлення Київського князівства (Там само. — С. 322).

Батько їх Юрій († 1579)... — Слуцький Юрій Юрійович — бобруйський староста (1576—1579), на чолі власного збройного почту брав участь у Лівонській війні. Похований у Києво-Печерській лаврі (*Wolff J.* Kniaziowie litewsko-guscy... — S. 333).

... з воєводою віленським... — йдеться про Миколая “Рудого” Радзивілла, віленського воєводу і канцлера Великого князівства Литовського (1566—1578) (PSB. — Т. ХХХ. — С. 321—335).

... царем Іваном... — Іван IV Грозний (1530—1584) — великий князь московський (1533—1547), цар (1547—1584).

... місце зараз по віленським біскупу... — віленський католицький біскуп — найвища духовна посада у Великому князівстві Литовському. У 1569 р. віленським біскупом був Валеріан Протасович Сушковський (*Bonieski A.* Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. — Warszawa, 1887. — S. II). Цю інформацію подає щоденник Люблінського сейму 1569 р. (Дневник Люблінського сейма 1569 года. Соєдинение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М.О.Коялович. — СПб, 1869. — С. 120—121; *Трачевский А.* Польское бескорольевье по прекращении династии Ягеллонов. — М., 1869. — С. 344—346).

с. 128 ... небіжчик Юрій († 1586) — Слуцький Юрій Юрійович (1559—1586) — найстарший син, одружений з Барбарою Кіщанкою. Похований, як і батько, у Києво-Печерській лаврі (*Wolff J.* Kniaziowie litewsko-guscy... — S. 335).

... Іван-Семен... — Слуцький Шимон (Ян-Шимон) Юрійович (помер 1592) — останній чоловічий представник роду. Похований у костелі єзуїтів у Любліні (Там само. — С. 334—335).

... Олександр... — Слуцький Олександр Юрійович (помер 1591) прийняв, як і Ян-Шимон, католицизм (Там само. — С. 334).

... доньки Юрія — Софії... — Слуцька Софія Юріївна (1585—1612) — остання представниця роду. Потужні литовські роди Радзивілли і Ходкевичі намагалися поріднитися з нею, щоб таким чином отримати спадщину Слуцьких. Перемогу отримали перші — Софія вийшла заміж у 1600 р. за Януша Радзивілла (Там само. — С. 335).

... Януша Радзивілла... — Радзивілл Януш (1579—1620) — син віленського воєводи Криштофа Радзивілла “Перуна” і Катерини Острозької, підчашій Великого князівства Литовського (1599—1618), віленський каштелян (1618—1620) (PSB. — Т. ХХХ. — С. 202—208).

Сим останнім Омельковичам присвятив Стрийковський свою хроніку Литви 1580 р., дякуючи за ласку і щедроту їх батьків... — польський хроніст Мацей Стрийковський присвятив Олександрю і Яну-Шимону свою працю “Kronika Polska, Litewska, Żmódzka u wszystkich Rusi...” (1582).

... по календарю латинському... — йдеться про Григоріанський календар, впроваджений у Речі Посполитій у 1582 р.

... звісткою, переказаною Несецьким, що князі сі перейшли на латинство... — див.: *Niesiecki K. Herbarz polski.* — Lipsk, 1841. — Т. VII. — S. 72.

П. Кулаковський

Inwentarz, co р. Hrehory Mosalski puszcza zastawą na rok ieden maiętnosc Dedigoldyszki Р. Ozembłowskiemu (пол.) — Інвентар, що п[ан] Григорій Мосальський надає у заставу на один рік п[ану] Озембловському маєток Дедигольдишки

IOAN SIME D G DUX SLVC ET COPILE... (лат.) — можна витлумачити: Йоан... Б[ожою] М[илістю] князь Слуц[ький] і...

ALEXAND... DUX SL...S (лат.) — можна витлумачити: Олександр[р] князь Сл[уцький]

Zastawa Tryznie maiętnosci od im pp. Słuszkow (sic) (лат.) — Застава Тризни маєтностей від їх милостей панів Слушків

[а себе... оголошував] sui juris (лат.) — [а себе оголошував] повноправним (ідеться про те, що князь Юрій був єдиним спадкоємцем і тому мав право одноосібно розпоряджатися своїм майном)

Київський каштелян і козаки

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — С. 7–9. Підпис: *М. Грушевський.*

Цією публікацією М. Грушевський дебютував і як археограф з історії українського козацтва, і як історик козацтва загалом. Опублікований декрет сеймового суду 1570 р. у справі між київським каштеляном Павлом Сапегою та купцями-вірменами був виявлений дослідником у книзі В-2 (за нумерацією С. К. Ганкевича) Руської метрики під час архівних пошуків у фондах Московського архіву Міністерства юстиції в 1892 і 1893 рр. (*Кулаковський П. Грушевський як дослідник Руської (Волинської) метрики // Український історик.* — 1998. — № 1–4 (136–139). — С. 167. У рамках сучасного номерування фонду № 389 Російського державного архіву давніх актів, де нині зберігається Руська метрика, книги останньої мають №№ 191–220. Публікація супроводжується стислим, але концептуальним коментарем з приводу особливостей стосунків українських козаків з урядовцями прикордоння. Значення її тим важливіше, що й донині число уведених до наукового вжитку джерел із цієї проблематики залишається вкрай незначним.

Крім згаданого декрету, М. Грушевський пізніше опублікував ще низку документів з Руської метрики, виявлених ним як у 1892–1893 рр., так і пізніше, в 1897 р., під час другої поїздки до Москви (огляд цих публікацій див.: *Кулаковський П. М.* Михайло Грушевський як дослідник архіву Коронної канцелярії Речі Посполитої // *Наукові записки.* — Острог, 1999. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 21–24).

Застосовані М.Грушевським археографічні принципи видання документів Волинської метрики розібрав П.Кулаковський (*Кулаковський П. М. Грушевський як дослідник Руської (Волинської) метрики.* — С. 170—171; *Його ж.* Публікація документів Руської (Волинської) метрики // *Пам'ять століть.* — 2001. — № 3. — С. 83).

Опублікований М.Грушевським декрет став об'єктом археографічного повтору у 1990 р. (Торгівля на Україні XIV—середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. — К., 1990. — С. 145—147). Зіставлення обох публікацій між собою та з мікрофільмом оригіналу засвідчує, що М.Грушевський підійшов до копіювання документа ретельніше. Упорядники вищезазначеного збірника джерел В.Кравченко та Н.Яковенко через недогляд пропустили в тексті два слова (в оригіналі “с купями и товарьми своїми”, як у М.Грушевського (ЦДІА України, м.Київ. — Колекція мікрофільмів — 36. — № 192. — Арк. 31), натомість видрукувано “с купями своїми” (Торгівля на Україні... — С. 145)).

с. 129 ... ініціаторів утоплення королівського посла Глубоцького... — йдеться про утоплення запорожцями королівського посла до них, дворянина Глембоцького, спорядженого для вирішення справи повернення татарам награбованого козаками під час весняного 1585 р. нападу на татарські угіддя (*Леп'явко С.* Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561—1591). — Чернігів, 1995. — С. 146).

... кн[язь] Вороницький... — Матвій Войнич Вороницький (?—після 1613) — український князь, київський підвоевода (1584—1592), київський стольник з 1592 р. (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX—початок XVI ст): склад; суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 337).

... “Архив Юго-Запад[ной] России”... — поклик зроблено на : *Архив Юго-Западной России.* — К., 1863. — Ч. 3. — Т. 1. — Акты о казаках (1500—1648). — С. 15—18; *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси. — М., 1874. — Т. 1. — С. 134—135.

... київський каштелян П.Сопіга... — Сапега Павло Іванович був київським каштеляном у 1566—1580 рр.

В.Брехуненко

... hic Rhodus! (*лат.*) — це частина латинського прислів'я “Hic Rhodus, hic salta!” — “Тут Родос — тут стрибай”. Езоп у байці “П'ятиборець-хвалько” оповідає про спортсмена, який нахвалявся, як він стрибнув на острові Родосі; правдивість його оповіді міг би підтвердити будь-хто із родосців. Мораль байки Езопу в тому, що слухачі заявили хвалькові: “Тут Родос — стрибай!”

Інтерпретація Михайлом Грушевським цього латинського прислів'я у формі “Яко на Україні” свідчить про іронічне ставлення вченого до подвійної політики місцевих урядників стосовно козачих ватаг.

modus vivendi (*лат.*) — тут: [специфічні] стосунки

Документ про козацький промисел 1586 р.

Вперше надруковано: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Miscellanea. — С. 8–10. Підпис: *М.Г.*

Вперше М.Біляшівський згадав про цей документ у листі від 13 жовтня 1895 р.: “Хочете замітку: 1581 р. три запорожця десь пограбили татарських коней [вони (коні) подрібно описані], продали їх в Черкасах якимсь людям, а їх з тими кіньми попав якийсь Янчій Венгер під Білою Церквою і т.д. Пришлаю, тоді побачите чи буде в пригоді” (Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — С. 40). У листі-відповіді історик проявив інтерес до знахідки М.Біляшівського: “Вимітку пришліть, якщо можна (за козаків)” (Там само. — С. 41). Незрозумілою залишається інформація, що міститься у листі М.Грушевського до М.Біляшівського від 9 жовтня 1895 р., тобто ще до отримання повідомлення про замітку. Історик писав: “Перешукавши свої папери, не знайшов я Вашої вимітки про козаків. Або лист пропав, або хто його зна. Тим часом я б хотів, якби можна, Вашу ту замітку в “Miscellanea” подати, то ж чи не були б Ви ласкаві мені її наново прислать” (Там само. — С. 39).

Сучасне місцезнаходження документа встановити не вдалося.

с. 133 ... д[обродієм] Миколою Княжевичем... — Княжевич Микола — псевдонім Миколи Біляшівського.

... Орел... — ймовірно, Олексій Орел, що фігурує в пописі 1581 р. як десятник козацького реєстру. Походив з Кричева (Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. XX: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów—Braclaw). — S. 158). У наступному році він теж фігурує як десятник під час конфлікту реєстрових козаків з почтом князя Михайла Вишневецького під Черкасами (*Кулаковський П.* До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост у 1578 — 1583 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 1999. — Вип. 34. — С. 412, 414, 415). У листопаді 1585 р. О.Орел разом з Войцехом М'ясопустом за дорученням гетьмана князя Миколая Ружинського доставив до Києва в розпорядження київського намісника князя Матея Вороницького одинадцять козаків, що начебто замордували й утопили королівського посланця Г.Глембоцького (Архив ЮЗР. — К., 1863. — Т. III. — Т. 1: Акты о казаках (1500–1648) — С. 15–18).

... Михайло Вишневецький... — Вишневецький Михайло Олександрович (помер 1584 р.), князь — черкаський і канівський староста (1559–1580, фактично до 1584), брацлавський каштелян (1580–1581), київський каштелян (1581–1584), любецький староста (1584) (*Яковенко Н.* Українська шляхта... — С. 300).

... квиток... — йдеться про квіт — розписку.

... козацької реформи Баторія... — автор має на увазі створення козацького реєстрового війська у 1578 р. польським королем Стефаном Баторієм (1576–1586) (див.: *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904. — С. 72–74).

... Acta Stephani Batorei ed. Ianicki c. 36; 338... — див.: Akta historyczne

do panowania Stefana Batorego, króla Polskiego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r. / Wyd. J. Janicki. — Warszawa, 1881. — S. 36, 338.

... *Янчі Бегера...* — Бегер Янчі — королівський дворянин, часто виконував доручення Стефана Баторія щодо козацького реєстру. У 1578 р. виступає як писар, що вербував козаків до реєстру. У травні 1583 р. фігурує як “гетьман козаків низових” (Леп’явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999. — С. 90, 96, 125, 126, 128, 133, 147; Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. — Kraków, 1984).

... *д. А. Стороженка...* — Стороженко Андрій (1857–?) — історик, славіст, громадський діяч, учень В.Б. Антоновича. Основні праці — “Стефан Баторий и днепровские казаки” (1904), “Йосиф Верещинский бискуп Киевский” (1911).

... *Оришевського...* — Оришевський Ян (бл. 1535–1605) — королівський коморник, ротмістр, старший над реєстровими козаками, учасник багатьох воєнних кампаній, прихильник створення оборонної системи на Україні, яка б стримала напади татар (PSB. — Т. XXIV. — S. 271–273).

... *звістки про нього зведені в статті д[обродія] А. Стороженка про Оришевського — К[іевская] старина 1897, І с. 142–143...* — див.: Стороженко А. Свод данных о Яне Оришовском // Киевская старина. — 1897. — № 1. — С. 125–145.

П. Кулаковський

przedniejszych z nich (пол.) — кращих із них

Acta Stephani Batorei ed[edit] Janicki (лат.) — Документи Стефана Баторія (польський король), вид[ав] Яніцький

ibidem (лат.) — там само

Tempus et oleum perdidit (лат.) — досл.: “Даремно витрачений час і засоби”. Михайло Грушевський обіграє латинський афоризм “Oleum et operam perdidit”, який неодноразово вживав Цицерон (походить із комедії Плавта “Пунієць”).

Зміст подальшого тексту старопольською мовою інтерпретовано Михайлом Грушевським у статті.

Надання Оришевському Копистерина та Гайсина

Вперше надруковано: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Miscellanea. — С. 5–8. Повторна публікація зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1896. — Т. I. Авторський рукопис (чернетка) передмови на 1 арк. зберігається у фонді родини Грушевських. — ЦДІА України в м. Києві. Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 172.

Опублікувати цей документ М. Грушевського, ймовірно, спонукали дві причини. По-перше, він стосувався визначного організатора реєстрового козацтва — Яна Оришевського, діяльність якого історик планував простежити у своїй “Історії України-Руси”, що, зрештою, й реалізував (Грушевський М. Історія України-Руси. — К.; Львів, 1909. — Т. VII: Козацькі часи до року 1625. — С. 155–

156, 163, 167, 169, 172, 177, 248–249). Однак на час видання цього тому вже були опубліковані розвідки Андрія Стороженка (*Стороженко А. Свод данных о Яне Оришовском // Киевская старина. — 1897. — № 1. — С. 125–145; Його ж. Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Оришовского // ЧИОНЛ. — 1907. — Кн. 19. — Вып. 3. — С. 71–80*; див. також окремий розділ з його книги “*Стефан Баторий и днепровские казаки*”, присвячений цій особі — *Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904. — С. 256–275*) і тому необхідність у докладному висвітленні діяльності Я.Оришевського відпала. Слід зазначити, що інтересу до цієї особи М.Грушевський не втрачав, про що свідчать рецензії на праці А.Стороженка (див.: *Бібліографія // Записки НТШ. — 1897. — Т. XIX. — С. 9–11*; Там само. — 1909. — Т. LXXXIX. — Кн. III. — С. 190). По-друге, публікований документ давав докази про заселеність південно-східних рубежів Речі Посполитої ще до початку активної участі польської шляхти у їх колонізації в другій половині XVI ст. і таким чином корегував погляди більшості польських істориків на роль польської шляхти у цьому процесі.

З новіших праць про Яна Оришевського див: *Леп'явко С. Ян Оришевський // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. — К., 1987. — С. 202–210.*

с. 135 ... д. *Ол[ександром] Яблоновським...* — Яблоновський Олександр Валеріан (1829–1913) — польський історик, автор праць з історії України “*Akademia Kijowsko-Mohylańska*” (1900), “*Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*” (1912), видавець “українських” томів серії “*Źródła dziejowe*” (*Dobrowolski M. Bibliografia dzieł Alexandra Jabłonowskiego // Przegląd Historyczny. — 1913. — Т. 17. — S. 248–253; Autobiografia Aleksandra Jabłonowskiego / Wyd. F.Bujak // Kwartalnik Historyczny. — 1939. — R. 53. — Zesz. 1. — S. 8–49*).

... *реєстр “kozaków nizowych zaporoskich i rzeciecznych” 1581 р...* — йдеться про попис реєстрового козацького війська, яке 1580 р. брало участь у Лівонській війні. Його уклав 30 березня 1581 р. у Черкасах слуга шафара “руських земель” і перемиського каштеляна Станіслава Дрогойовського Себастьян Недзвецький при виплаті реєстровикам жолду за останню чверть 1580 р. (публікація реєстру — *Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. XX: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów—Braclaw) / Wyd. A.Jabłonowski. — S. 154–164*; аналіз цього попису див.: *Luber S., Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Zaporoger Kosaken // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — Wiesbaden, 1980. — N 28. — H. 3. — S. 368–390*).

... *Яна Оришевського, “поручика козаків низових запорозьких”...* — Оришевський Ян (бл. 1535–1605) — королівський коморник, ротмістр, старший над реєстровими козаками, учасник багатьох воєнних кампаній, прихильник створення оборонної системи на Україні, яка б стримала напади татар (PSB. — Т. XXIV. — S. 271–273).

... його братанича *Мартина Бельського...* — Бельський Марцін (бл. 1495–1575) — польський хроніст і поет. Його основна праця “Kronika wszystkiego świata” (1551). Двічі її після першого видання переробляв. Його справу продовжив син — Йоахим, у результаті чого повстала праця “Kronika Marcina Bielskiego przez Joachima Bielskiego syna jego wydana” (1597) (PSB. — Т. II. — S. 64–66). У цій праці подав наведену М.Грушевським характеристику Я.Оришевського (див.: Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wyd. J.Turowski. — Sanok, 1856. — S. 1360).

... *король Стефан...* — Стефан Баторій (1533–1586), семигородський князь (1571–1586), польський король (1576–1586). Обраний шляхтою на королівський трон як чоловік Анни Ягеллонки (*Besala J. Stefan Batory.* — Warszawa, 1992).

... *“на Кучманському шляху”...* — Кучманський шлях — один з шляхів, яким татари вторгалися в Україну. Проходив вододілом Південного Бугу й Дністра (*Кісь Я.П.* Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень. — 1986. — № 4. — С. 134–136).

... *князів Соколинських...* — Князі Соколинські — гілка роду Друцьких. Засновником її був князь Семен Федорович Соколинський (помер після 1466 р.) (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... — С. 143).

с. 136 ... *Копистерин ще в пол. XV в. (1448 р.) надано “шляхетному Данилу”...* — 19 серпня 1448 р. польський король Казимир Ягеллончик надав ленним правом шляхетному Данилу та його нащадкам незаселені пункти у Брацлавському повіті — Копистерин і Верхняки (див.: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernańdyskiego we Lwowie. — Lwów, 1875. Т. V: Dyplomatarjusz / Ed. O.Pietruski, X.Liskie. — S. 165–167).

Вже в кінці XVI в. Копистерин належав до Єронима Язловецького... — Копистерин дійсно вже 1590 р. належав Язловецьким. Тоді його власником виступає снятинський і червоногородський староста Миколай Язловецький. Перед цим Копистерин нащадками Дахна Копистеринського був уступлений київському воеводі князю Костянтину-Василю Острозькому. М.Язловецький силою зайняв Копистерин. Для цього мав певні підстави, бо і князь К.-В.Острозький і нащадки Д.Копистеринського відмовилися від претензій на Копистерин (РДАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 199, л. 106 об. — 108 об.).

... *Єронима Язловецького...* — Язловецький Єроним (бл. 1570–1607) — подільський воевода (1605–1607), сокальський (з 1580), червоногородський (з 1595) староста. У володіння Копистерином вступив у 1595 р. після смерті брата Миколая. Одружений з Елеонорою Острозькою, донькою князя Януша Острозького (PSB. — Т. XI. — S. 120–121; Urzędnicy podolscy... — S. 206).

... *на початку XVII в. Гайсин належав до Острозьких...* — очевидно, йдеться про два різних населених пункти з подібною назвою. Айсин — ділчине володіння князя Я.Острозького, що згадується у 1606 р. в зв'язку з одержанням магдебурзького права, належав до Тетіївської волості князів Острозьких і називався ще й Липовцем (Архив ЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. 2. —

С. 385–388). Натомість, 2 березня 1605 р. подружжя Петро Свирський та Ядвіга Ружинська отримали потвердження привілею на королівські добра. Гайсин наданий їм після смерті Яна Оришевського (РДАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 204, л. 96–97 об.; *Стороженко А.В.* Стефан Баторий... — С. 274–275). У 1616 р. Гайсином все ще володіла Я.Ружинська зі своїм другим чоловіком — Яном Одривольським (РДАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 206, л. 135 об.—136).

... а Чечелівка — до *Жабокрицьких*... — у 1612 р. Чечелівка належала Івану Жабокрицькому (див.: *Źródła dziejowe.* — Warszawa, 1894. — Т. XXI: *Ziemie Ruskie. Ukraina.* — S. 556).

П.Кулаковський

kozaków nizowych zaporoskich i rzeciecznych (пол.) — див. примітку М.Грушевського.

Зміст надання інтерпретовано Михайлом Грушевським у статті.

Надання магдебурзького права містечку Дідову (в Київщині), 1596 р.

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXV. — *Miscellanea.* — С. 3–5. Підпис: *М.Грушевський*. Передрук зі збереженням пагінації першодруку — *Розвідки й матеріали до історії України-Руси.* — Львів, 1900. — Т. III.

Судячи з часу публікації документа, М.Грушевський виявив його під час роботи в МАМЮ влітку 1897 р. Виявлений документ, як видно з передмови до публікації, мав увійти до збірки, присвяченої колонізації Подніпров'я у другій половині XVI ст. Додатковий інтерес для історика представляв тому, що давав інформацію про розвиток недержавних фортифікаційних укріплень, актуальність дослідження яких М.Грушевський визнав ще в “Південноруських господарських замках...”

Слід зазначити, що нещодавно виданий каталог укріплених поселень Брацлавського, Київського і Подільського воєводств Дідова до таких не відносить (див.: *Мальченко О.* Укріплені поселення... — С. 90–307), хоч замочок у цьому населеному пункті, напевно, був (*Rulikowski E.* *Didowszczyzna // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1881. — Т. II. — S. 31).

Методика видання документа була традиційною для всіх кириличних документів Руської (Волинської) метрики, виданих М.Грушевським. На відміну від “Кількох київських документів XV–XVI в.”, де історик подав власні заголовки документів, у цій публікації наведена оригінальна назва документа, яку видавець вважав адекватною його змісту. У даній публікації зазначені пропуски і повтори, наведені засвідчі підписи. Виносну літеру “т” історик вніс у рядок, виділивши дужками, але передав як “ти” (заложи(ти), збудува(ти) тощо). У другій половині документа часто випущена літера “ъ” (“пожитки” — має бути “пожитъки”; “власною” — “власъною”, “Варшаве” — “Варшавъ” тощо).

Сучасна легенда публікованого документа: Российский государственный архив древних актов. Ф. 389: Литовская метрика, оп. 1, д. 201, л. 91–92 об.

с. 138 ... в серед[ині] XVI в., с. 5... — йдеться про працю М.Грушевського “Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк”. — К., 1890. — 33 с.

... архим[андриту] Никифору Туру... — Тур Никифор (помер 1599) — киево-печерський архімандрит (1593–1599), противник унії, виходець з шляхетського роду (Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995. — С. 360).

... siolo Dotscik, przezywaiące sie Dziedowo, po obodwoch stronach rzeki Rpenia... (пол.) — село Довчик, назване Дідове, з обох боків р.Ірпінь.

... “Архив Юго-Западной России”, ч. I, т. I, с. 387 — йдеться про видання: Архив ЮЗР. — К., 1859. — Ч. I. — Т. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481–1596 гг.). — С. 387.

... “Архив”, ч. I, т. IV, с. 643 — йдеться про видання: Архив ЮЗР. — К., 1871. — Ч. I. — Т. 4: Акты об унии и состоянии православной церкви в Юго-Западной России во 2-й половине XVII и XVIII ст. (1648–1798 гг.). — С. 643.

... Похилевич [Л.], Сказания о насел[енных] мест[ностях] Киев[ской] губ[ернии]..., с. 194... — Похилевич Лаврентій (1816–1893) — історик-краєзнавець, автор праць, що містять історичні відомості про населені пункти Київщини, зокрема “Уезды Киевский и Радомысльский” (1887); М.Грушевський має на увазі працю: Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С. 194.

... Руліковський в “Słownik’u geograficznym”, під сл[овом] Didowszczyzna... — Руліковський Едвард (1825–1900), польський історик і етнограф. Жив і працював у селі Мотовилівка на Київщині. Основні праці: “Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym” (1853), “Opis powiatu Kijowskiego” (1913). Численні історичні довідки про міста і села Київщини, базовані на матеріалах місцевих шляхетських архівів, вмістив у виданні “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” (1880–1904) (PSB. — Т. XXXIII. — S. 71–72). М.Грушевський має на увазі замітку Е.Руліковського: Rulikowski E. Didowszczyzna. — S. 31–32.

... соймову конституцію 1590 р. (Volumina) legum, II, 310)... — йдеться про конституцію сейму 1590 р. “Porządek z strony Niżowców i Ukrainy” (“Порядок щодо низовців і України”), яка була схвалена з метою впорядкувати козацтво і запобігти виходу селян на Запорожжя (Volumina legum Regni Poloniae et Magni ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780 / Ed. J.Оhrzko. — Petersburg, 1859. — Т. II. — S. 310).

И даемы волность в томъ месте... — “даемы” повторено.

Повторено — має бути “Пропуск у книзі”.

П.Кулаковський

Слобода Полтава в 1630 р.

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — С. 10–11.
Підпис: *М.Грушевський*.

Цілком ймовірно, що автор планував опублікувати документ у планованій збірці, присвяченій колонізації Подніпров'я, яку, щоправда, хотів обмежити XVI ст. (див.: *Грушевський М.* Матеріали до історії козацьких рухів 1595 — 1596 рр. // ЗНТШ. — 1899. — Т. XXXI–XXXII. — С. 4). Документ міг бути виявлений М.Грушевським під час його перших архівних пошуків у варшавських архівах у кінці травня—червні 1892 р. Важко сказати, коли текст документа істориком або за його дорученням був скопійований. Видання його після наступної поїздки М.Грушевського до Варшави у травні—на початку червня 1895 р. наводить на гадку, що, ймовірно, це відбулося саме тоді.

При публікації документа були допущені окремі несуттєві розходження з оригіналом. Зокрема, інколи публікатор початкове “іє” передавав як “је”, а також осучаснив написання “asz” як “az” (інші відмінності зазначені у коментарях). Сучасна легенда документа — AGAD. Metryka koronna, sygn. 178, k. 29 v. — 30.

Історія колонізації Лівобережної України кінця XVI—першої половини XVII ст. з часу публікації цього документа М.Грушевським все ще є дослідженою недостатньо. Цю проблему мав на меті дослідити О.М.Лазаревський, але його праця залишилася незавершеною і саме в такому вигляді була опублікована після смерті дослідника (Исторический очерк местности, составившей Полтавский полк // Киевская старина. — 1903. — Кн. 4. — С. 97–107). У контексті зростання задніпрянських володінь князя Яреми Вишневецького колонізацію регіону розглядав Федір Николайчик (*Николайчик Ф.* Матеріали по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // ЧИОНЛ. — 1900. — Кн. XV. — Вып. 2. — Отд. 3. — С. 84–192; *Його ж.* Начало и рост полтавских владений Вишневецких по данным Литовской метрики // Труды XI Археологического съезда. — М., 1902. — С. 84–104). Спробу синтетичного розгляду колонізації Полтавщини здійснив Лев Падалка (*Падалка Л.* Прошлое Полтавской территории и ее заселение. — Полтава, 1914). Здобутки вітчизняної історіографії підсумував сам М.Грушевський (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II: Початки Хмельниччини (1638–1648). — С. 41–51). У польській історичній літературі цій проблемі присвячені праці Владислава Томкевича (*Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). — Warszawa, 1933; *Idem.* Zasięg kolonizacji polskiej na ziemiach ruskich // Przegląd Powszechny. — 1933. — Т. 197. — S. 32–57), Войцеха Бобінського (*Bobiński W.* Województwo Kijowskiе w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. — Warszawa, 2000) та опосередковано Генріка Літвіна (*Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. — Warszawa, 2000).

с. 141 ... *полтавського дяконенка...* — автор має на увазі видатного українського поета й драматурга Івана Петровича Котляревського (1769–1838), який

навчався у Полтавській духовній семінарії, але так її не закінчив. М.Грушевський опублікував під псевдонімом М.Сергієнко статтю про І.Котляревського (Для ювілею Івана Котляревського. *Desederata* // ЗНТШ. — 1893. — Т. II. — С. 147–161).

... *Лтаву на Ворсклі, згадану в оповіданні літописі про похід на половців 1111 р...* — сам автор, описуючи похід 1111 р., такого населеного пункту не згадує; натомість зазначає, що Лтава згадується під 1174 р. (*Грушевський М. Історія України-Руси.* — Т. II. — С. 346), покликаючись при цьому на Іпатський літописний звід (Летопись по Ипатскому списку, издание Археографической комиссии / Ред. С.Н.Палаузов. — СПб., 1871. — С. 387; саме це видання використовував у своїх працях історик). Одне з останніх видань літописів цього зводу датує згадку про Лтаву Київським літописом 1171 р. (Літопис Руський / Переклад з давньоруської Л.Є.Махновця. — К., 1989. — С. 307).

... *в московських родословних книгах в генеалогії князів Глинських...* — йдеться про видання: Родословная книга в трех списках, синодальному и двух других // *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских.* — М., 1851. — Кн. X.

... *татарин Лексада, вступивши в службу до князя Витовта, мав “отчини Глинск до Глинища да Полтава”...* — ця інформація поміщена у вказаному вище виданні на с. 195–197.

В своїй розвідці про Полтавщину в XVII в. д[обродій] О.Лазаревський... — Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) — історик. Досліджував історію Лівобережної України. Основні праці — “Малороссийские посполитые крестьяне, 1648–1783” (1866), “Описание Старой Малороссии” в трьох томах (1888, 1902) та ін. (Олександр Матвійович Лазаревський. 1834–1902. Матеріали до бібліографії / Упор. І.М.Забіяка. — К., 1994. — С. 7–15). М.Грушевський має на увазі його працю — Полтавщина в XVII в. // *Киевская старина.* — 1891. — Кн. 9. — С. 357–374).

... *де один дід, “подейшлий барзо в лѣтах”, свідчить з свого віку за часи, “як Полтава засѣдала слободою”...* — посилання, наведене М.Грушевським, не підтверджує цю інформацію (див. прим. нижче).

... *шляхтичу Бартоломею Обалковському, секретарю королівському...* — Обалковський Бартоломей — виходець з Куяв, кар’єру зробив у королівській канцелярії та кварцяному війську, королівський секретар. У 1621 р. отримав Миргородську волость, 1630 р. — Полтаву. Іменувався “адміністратором українних селітр”. Помер 1630 р. (*Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648.* — Warszawa, 2000. — S. 104–105; Руська (Волинська) метрика... — С. 598, 623–625).

... *над шляхами Муравськими...* — Муравський шлях — один з основних шляхів на території Лівобережної України, який активно використовували татари для своїх нападів на Задніпрянську Україну та Московську державу.

... *з правом закладання...* — йдеться про можливість віддання населених пунктів у заставу як гарантію виконання договорів позики, в яких Б.Обалковський

виступав позичальником. Це право надавалося останньому з метою забезпечення активної колонізаційної політики на наданій території.

с. 141–142 ...Від р. 1641 Полтава виступає вже як “город” в руках Калиновського, що навколо її осаджує слободи... — на початку липня 1641 р. до Путивля прибув будівельник Густинського монастиря Сильвестр з товаришами. Старці, які прибули разом з ним, свідчили, що чугуївські “черкаси” і син Яцька Острянина їздили до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського і просили, щоб він їм дозволив поселитися “слободою” під Полтавою та іншими своїми містами і слободами, і той вирішив їм дати пільги (слободи) терміном на 6 років (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1861. — Т. III: 1638–1657. — С. 54).

... *sekretarza naszego...* — в оригіналі “secretarza naszego”.

... *Puttawa... woiewodztwie Kiiowskim...* — в оригіналі підкреслено.

... *pomieniony Obalkowski...* — останнє слово попереднього і перше наступного аркуша.

... *wszystkiemi...* — в оригіналі “wszytkiemi”.

... *al o...* — має бути “albo”.

... *ut supra...* — в оригіналі “et c[etera]”.

П. Кулаковський

homo novus (лат.) — досл.: нова, неродовита, невідома людина; тут: місто без тривалої історії розвитку.

Зміст документа старопольською мовою інтерпретований Грушевським у статті.

Розділ II. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Дальші розкопки в с. Чехах

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VII.

Невеликий цикл робіт М. Грушевського присвячений розкопкам в с. Чехи Бродівського повіту (нині — с. Лугове Бродівського р-ну Львівської обл.). Тут історик проявив себе як археолог-практик, розкопавши 14 кістяків на великому могильнику висоцької культури в Чехах (Луговому). Власне з цих трьох розвідок починається історіографія вивчення висоцької культури (Грушевський М. — ЗНТШ. — 1895. — Т. VI–VII; Там само. — 1899. — Т. XXXI–XXXII). Розкопки в Чехах розпочав професор Львівського університету С. Шараневич (Szaraniewicz, 1890). Проте проводив їх методично недосконало, передоручаючи цю справу студентам та місцевому народному учителю. Останній вів щоденник розкопок без точної фіксації знахідок та їхньої реєстрації. Публікуючи власний щоденник, М. Грушевський наочно демонструє наукову методичку розкопок і вимоги до ведення польового щоденника (ЗНТШ. — 1899. — Т. XXXI–XXXII, с. 3–7). С. Шараневич розкопав 350–370 кістяків у Чехах, а М. Грушевський — лише 14, але нині науковій обробці можуть бути піддані лише матеріали остан-

нього. Отже, М.Грушевський відіграв позитивну роль у практичному напрацюванні сучасної методики наукових розкопок.

Публікуючи матеріали з с.Чехи, М.Грушевський дає їм глибокий всебічний аналіз, з урахуванням стратиграфічних спостережень та здійсненої ним типології поховальних ритуалів. Науковий підхід до опрацювання конкретного археологічного матеріалу відчувається в кожному рядку текстів дослідника. На жаль, широкий діапазон творчих інтересів великого історика не залишав часу для глибших розвідок з української археології. З іншого боку, він тоді працював у конкретному часі археології ХІХ ст., що й позначилося на помилковій даті могильника в Чехах (“ІІ–ІІІ в. по Христі”). М.Грушевський довірився знахідкам кількох римських монет на площі могильника. Але ж у контексті поховань висоцької культури жодної монети знайдено не було. З огляду підходів до датування, така похибка є повчальною. Нині висоцька культура датується фінальною фазою доби бронзи та початковою раннього залізного віку, в межах ХІІ–VІІ ст. до Р.Х. (Бандрівський, 2001). Залучення до аналізу могильника в Чехах матеріалів антропології свідчить про спробу комплексного підходу до проблеми, а висновок щодо можливої слов'янської етнічної належності людей, похованих на ґрунтових могильниках у Висоцькому й Чехах, є актуальним і досі, позаяк проблема археологічного підґрунтя ранніх слов'ян залишається відкритою.

Згодом матеріали з Висоцького та Чех стали базовими для виокремлення висоцької культури Т.Сулімірським (Sulimirski, 1933). Не можна оминути увагою той факт, що за підрадянських часів матеріали з Чех широко використовували, але без згадки про М.Грушевського (Крушельницька, 1976; 1986; 1990). Лише за незалежності його ім'я справедливо повернено до історіографії вивчення висоцької культури (Бандрівський та ін., 1993; Бандрівський, 2001).

Мабуть, М.Грушевський не вважав себе археологом. Зрештою, підписуючи статтю “Українські вчені та російські археологічні з'їзди” (газета “Рада”, 1908, № 134–135), він використав псевдо “Сторонній” (Каковкіна, 1998). Проте його державницька позиція протесту щодо заборони української мови як робочої на ХІ–ХІV археологічних з'їздах є взірцем не лише для тодішніх археологів. Археологія органічно введена М.Грушевським у контекст і концепцію історії України-Русі. Вже одного цього факту досить для того, щоб не вважати його стороннім для нашої науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балагури Э. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. — Ужгород, 2001.
2. Бандрівський М. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. — Львів, 2001.
3. Бандрівський М., Кобаль Й., Крушельницька Л., Павлів Д., Попович І., Сулик Р., Філіпчук М., Чопек С. Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. — К., 1993.
4. Грушевський М. Похоронне поле кам'яного віку в с. Чехах (пов. Брідський) // ЗНТШ. — 1895. — Т. VI.

5. *Грушевський М.* Дальші розкопки в Чехах // ЗНТШ. — 1895. — VII.
6. *Грушевський М.* Похоронне поле в Чехах. Археологічна розвідка // ЗНТШ. — 1899. — Т. XXXI—XXXII.
7. *Грушевський М.* Бронзові мечі з Турецького повіту (Галичина) // ЗНТШ. — 1900. — Т. XXXIII.
8. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1913. — Т. I.
9. *Каковкіна О.М.* Археологічні з'їзди другої половини ХІХ—початку ХХ ст. в Україні: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1998.
10. *Крушельницька Л.І.* Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976.
11. *Крушельницька Л.І.* Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1986.
12. *Крушельницькая Л.И.* Высоцкая культура // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття. Энеолит, бронза и раннее железо. — К., 1990.
13. *Kobal' J. V.* Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine). — Prahistorische Bronzefunde. — Abt. XX. — 4 Band. — Stuttgart, 2000.
14. *Sulimirski T.* Kultura wysocka. — Kraków, 1931.
15. *Szaraniewicz I.* Cementarzysko ciepłopalne we wsiach Czechy i Wysocko w pow. Brodzkim // Teka konserwatorska. — 1890. — Roczn. 11.

В.Отрощенко

Молотівське срібло

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — С. 8.

Гончариха

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. X. — С. 4–6.
Авторський рукопис (чернетка) на 6 арк. зберігається у фонді родини Грушевських у м. Києві (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 199).

До Болоховщини: Губинське городище

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. X. — С. 2–3.

Авторський рукопис (чернетка) зберігається у фонді родини Грушевських у ЦДІА України в м. Києві (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 213).

У короткому повідомленні мова йде про літописне місто Губин, яке згадується під 1241 р. у зв'язку з військовим конфліктом між болохівськими князями й Данилом Галицьким. Розташоване городище поблизу сучасного села з такою ж назвою на мисі лівого берега р. Случі, там, де до неї впадає р.Ладижка. Складається з двох укріплених частин (дитинець та окольний град). Перша з них (50×80 м) оточена чотирма рядами земляних валів, які впираються кінцями в береги річки. Друга (70×100 м) з напольного боку і з боку р.Ладижки оточена двома рядами валів. Окремих топографічних деталей М.С.Грушевський не знав, бо користувався вже опублікованою інформацією.

За сучасною археологічною класифікацією, пункт належить до локальної групи городищ Болохівської землі. Польовими археологічними дослідженнями

встановлено, що цей населений пункт існував у XII—XIII ст. У 1997 р. тут знайдено два скарби дорогоцінних прикрас епохи Київської Русі (*Якубовський В.* Скарби Болохівської землі. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 95—97; *Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — С. 50—52). Тож цілком справедливо, що М.Грушевський відніс м.Губин до згаданої літописної землі.

Похоронне поле кам'яного віку в с. Чехах (пов[іт] Брідський)

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — С. 11—12.

Дрібничка до генеалогії Шевченка

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — С. 3—4.

О.Моця

Розділ III. ІСТОРИЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Південноруські господарські замки в половині XVI ст.

Історико-статистичний нарис

Друкується за виданням: Университетские известия. — 1890. — № 2. — С. 1—33. Видано у тому ж році окремою відбиткою.

Ідея написання цієї статті була запропонована М.Грушевському ще в студентські роки В.Б.Антоновичем. Як зазначає сам вчений, Володимир Боніфатійович запропонував йому розробити цю тему восени 1887 р., після того, як він (Антонович) на практичних заняттях прочитав студентам історико-філологічного факультету Київського університету описи окремих замків. Розробив цю тему М.Грушевський невдовзі після отримання пропозиції. Перший варіант статті згодом автор переробив, враховуючи критичні зауваження В.Антоновича. Ймовірно, процес внесення поправок зайняв більше часу, ніж саме написання статті, оскільки лише на початку вересня 1888 р. В.Б.Антонович вважав за можливе передати статтю свого учня для публікації в “Университетских известиях”. Спочатку про це він поінформував М.Грушевського листом; згодом, ще до отримання його останнім, й під час особистої зустрічі. Інформація про можливість публікації дослідження про замки автора “вельми потішила” (*Грушевський М.С.* Щоденник (1886—1894 рр.) / Упор. Л.Зашкільняк. — К., 1997. — С. 14). Принагідно слід зазначити, що дослідження, зачитане як реферат на одному з семінарів В.Антоновича, отримало високу оцінку однокурсників М.Грушевського, зокрема визначного в майбутньому історика Володимира Пискорського (*Там само.* — С. 24).

Михайло Сергійович нетерпляче чекав появи своєї першої друкованої праці. 14 жовтня 1888 р. він навідався до редакції “Университетских известий”, щоб дізнатися про час виходу в світ його статті. Відповідь, отримана там, його розчарувала. Історик занотував у своєму щоденнику: “Погано! Був у ред[акції],

сказ[али], що вийде на початку року...” (Там само. — С. 24). В дійсності, процес друку чергового номера “Университетских известий”, де мала бути вміщена стаття про замки, тривав значно довше. Лише в середині лютого 1889 р. М.Грушевський отримав її верстку і вніс поправки (Там само. — С. 52). Зрештою, наступного року стаття була видрукувана як в “Университетских известиях”, так і окремою відбиткою. У вересні цього ж року з’явилася рецензія на це дослідження, що належала перу П.В.Голубовського (Киевская старина. — 1890. — Т. XXX. — С. 333–334).

Дослідження М.Грушевського фактично започаткувало довготривалу дискусію в історіографії щодо стану й організації оборони південних рубежів Великого князівства Литовського. Хронологічно більш ранні роботи Казімежа Пуласького чи Олександра Яблоновського висвітлювали лише окремі аспекти організації цієї оборони (К.Пулаский) або навели дуже загальну її картину в середині XVI ст. (О.Яблоновський) (*Putaski K. Dzikiе pola // Szkice i poszukiwania historyczne. Seria I. — Warszawa, 1887. — S. 1–68; Jablonowski A. Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1877. — Т. VI. — S. XXII*).

Ключовим пунктом дискусії, що особливо активно велася в кінці XIX—на початку XX ст., стало твердження М.Грушевського про бездіяльність литовського уряду в справі організації оборони на південних рубежах своєї держави. Він вважав, що майже весь тягар боротьби з татарами в кінці XV—середині XVI ст. несло на собі місцеве населення; допомога уряду обмежувалася надсиланням коштів (зрештою, недостатніх) та людей для відбудови зруйнованих українських (за термінологією статті, південноруських) замків. Незалежно від М.Грушевського таку ж позицію представив М.Ф.Владимирський-Буданов, торкаючись організації оборони на південних литовських рубежах під час дослідження проблеми заселення України в другій половині XV — першій половині XVI ст. (*Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV ст. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив ЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. 2. — С. 209*). Але саме точка зору М.Грушевського мала вирішальний вплив на пізніших українських істориків. Її дотримувався Д.Дорошенко і навіть налаштовані в цілому неприхильно до М.Грушевського підручники історії Української РСР (*Дорошенко Д. Нарис історії України до половини XVII століття. — Варшава, 1934. — Т. 1. — С. 110; Історія України. Короткий курс / Під ред. С.М.Белюсова. — К., 1941. — С. 64; Історія Української ССР. — Т. I. — С. 156*).

Не спростовуючи в цілому цієї думки М.Грушевського, Матвій Любавський та Митрофан Довнар-Запольський у своїх працях, присвячених окремим аспектам історії Великого князівства Литовського, навели приклади, коли центральний уряд сприяв обороноздатності українських замків не лише шляхом грошових дотацій, але за рахунок надсилання в окремі замки військових підрозділів (*Любавский М.К. Литовско-русский сейм. — М., 1901. — С. 219; Довнар-Запольский М.К. Украинские староства в XVI веке // Архив ЮЗР. — К., 1907. —*

Ч. VIII. — Т. 5. — С. 19, 65). Незаперечні документальні докази, що навели ці дослідники, були враховані М.Грушевським під час написання сьомого тому “Історії України-Руси”, де він повернувся до проблеми обороноздатності південного кордону Князівства, але в цілому його позиції, висловлені в “Південноруських господарських замках...”, не змінили. “Правительство обмежилось тим, що своїм коштом утримувало і в потребі відбудовувало кілька своїх замків, які мали служити передовими страдницями держави в сій “україні”, та тримало невеликий відділ війська на Подніпров’ї — в Києві, почасти в Каневі й Черкасах, щоб оборонити тутешні замки від серйознішого нападу татарів. Поза тим — в повній свідомості своєї безпорадності і безсильності лишало воно сі українські землі Божій опіці й промишленню самої місцевої людності”, — констатував історик (Історія України-Руси. — К. — Львів, 1909. — Т. VII: Козацькі часи — до р. 1625. — С. 34–35).

Можливо, це твердження М.Грушевського і не знайшло б авторитетних опонентів серед представників польської історіографії, якби воно не займало таке важливе місце у запропонованій ним концепції виникнення й еволюції українського козацтва. Якщо О.Яблоновський, знайомий з позицією М.Грушевського, визнавав внесок литовського уряду в організацію оборони на кордоні з татарами “дуже недостатнім” (*Jablonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej.* — Kraków, 1912. — S. 129), то Францішек Равіта-Гавронський, підкреслюючи суттєвий вклад Литви в забезпечення замків зброєю, боєприпасами і провіантом, поклав винуватість за поганий їх стан на місцевих міщан та інші соціальні групи, які згідно з звичаєм та земельними привілеями мали обслуговувати та обороняти замки, але насправді це ігнорували (*Rawita-Gawronski F. Obrona i zamki ukrainne od połowy wieku XV // Biblioteka Warszawska.* — 1912. — Т. 3. — S. 152, 154). Примирити погляди М.Грушевського та його послідовників і Ф.Равіти-Гавронського спробував Єжи Охманський, який ствердив, що організація литовської оборони в середині XVI ст. не заслужила суворої оцінки, даної М.Грушевським. Однак і Є.Охманський визнав, що вважати цю оборону достатньою не можна (*Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI wieku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* — 1960. — Т. V. — S. 397).

У дослідженні про господарські замки М.Грушевський опосередковано визначив найбільш перспективні напрями вивчення проблеми організації оборони південних рубежів Великого князівства Литовського. Зокрема, відзначив, що на міщан покладався обов’язок побудови міського острогу, від якого вони всіляко намагалися ухилитися (див. с. 20). Цю проблематику пізніше розробляв брат історика — Олександр Грушевський (*Грушевский А. Повинность городской работы в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства народного просвещения.* — 1914. — № 11. — С. 19–39; *Його ж. Луцьке міщанство в XVI в. // Історико-географічний збірник.* — К., 1927. — Т. I). Його ж перу належить невелика замітка, присвячена окремим аспектам оборони замків у XVI ст. (*Його ж. Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в. //*

Історико-географічний збірник. — К., 1928. — Т. II. — С. 1–9). Не без впливу М.Грушевського та його праці про замки його учні В.Юркевич та Т.Фаранюк у своїх працях висвітлювали проблему польної чи прикордонної сторожі при замках (*Юркевич В.* Звенигородщина в XV–XVI в. // Історико-географічний збірник. — К., 1927. — Т. I. — С. 13–22; *Фаранюк Т.* Вінницька шляхта в XVI ст. // Там само. — С. 23–31). Ряд аспектів, зокрема озброєння замків, система їх оборони, функціонування граничної і замкової сторожі та ін., висвітлених у статті М.Грушевського, отримали додаткову аргументацію або були скореговані польським дослідником Єжи Охманським у його ґрунтовній статті, присвяченій організації оборони у Великому князівстві Литовському від татар (*Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim...). Зрештою, ніби нав'язуючись до запропонованого М.Грушевським порівняння замків господарських і приватновласницьких (див. с. 32–33), О.Мальченко простежив формування системи укріплених поселень, як державних, так і приватних, на території Київщини та Поділля протягом XV–середини XVII ст. (*Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). — К., 2001).

с. 155 ... проф. В.Б.Антонович... — Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) — український історик, археограф, археолог і етнограф, професор Київського університету, вчитель М.Грушевського. (*Грушевський М.* Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // ЗУНТ. — 1909. — Кн. III. — С. 5–14; *Rawita-Gawtoński F.* Włodzimierz Antonowicz. — Lwów, 1912; *Дорошенко Д.* Володимир Антонович: Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942; *Киян О.І.* Життєвий і творчий шлях В.Б.Антоновича // УІЖ. — 1991. — № 2. — С. 64–76; *Гирич І. М.* Грушевський та В.Антонович: Творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В.Антоновича. — К., 1994. — С. 133–160; *Ульяновський В.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // *В.Б.Антонович.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 5–76, 773–791 (бібліографія праць В.Б.Антоновича).

... М.Ф.Владимирського-Буданова... — Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (1838–1916) — історик, професор історії російського права Київського університету, Головний редактор Київської археографічної комісії (1882–1916), голова Історичного товариства Нестора Літописця з 1887 р. Автор багатьох праць з історії та історії права, зокрема “Немецкое право в Литве и Польше” (1868), “Обзор истории русского права” (1886). (*Скакун О.Ф.* М.Ф.Владимирський-Буданов як історик права України // Проблеми правознавства. — К., 1974. — Вип. 27. — С. 134–142; *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (Школа западнорусского права). — М.; Брянск, 1996; *Бондарук Т.* Західноруське право: дослідники і дослідження (Київська історико-юридична школа). — К., 2000).

... п. Молчановського... — Молчановський Никандр Васильович (1858–

1906) — історик, учень В.Б.Антоновича, автор праці “Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.: преимущественно по летописным источникам” (Київ, 1885), на яку посилається автор. М.С.Грушевський високо оцінив його наукові здобутки (див.: *Грушевський М.* Пам’яті Никандра Молчановського // Записки НТШ. — 1907. — Т. LXXV. — С. 5–13; *Баженів Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. — Кам’янець-Подільський, 1993. — С. 291).

... *знаменитим Едигеєм (Ідикою)*... — Едигей — хан Золотої Орди (помер 1419 р.)

... *після поразки Витовта на Ворсклі*... — Витовт (1350–1430) — великий князь литовський (1392–1430), син Кейстута, противник об’єднання Польщі й Литви в одну державу, проводив політику колонізації південних рубежів країни. У контексті реалізації цієї політики здійснив у серпні 1399 р. похід на Задніпров’я, де 12 серпня кероване ним військо було вщент розбите татарами, що перекреслило плани Витовта поширити на цей регіон свою владу (*Prochaska A.* Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy. — Wilno, 1914; *Kosman M.* Wielki książę Witold. — Warszawa, 1967; *Барбашев А.И.* Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г. — СПб., 1885).

... *Золотої Орди*... — Золота Орда — монгольсько-татарська держава, що існувала упродовж ХІІІ–ХV ст. у Поволжі з столицею у місті Сарай, спочатку як залежна від великого монгольського хана, а потім — як самостійна. У другій половині ХІV ст. розпочався процес розпаду цієї держави, що призвів до утворення на її колишній території Сибірського, Казанського, Кримського, Казахського, Узбецького й Астраханського царств (*Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. — М., 1973; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже ХІV–ХV вв.). — М., 1975; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в ХІІІ–ХІV вв. — М., 1985).

... *Хаджі-Гіреєм, засновником незалежного Кримського ханства*... — Хаджі-Гірей, кримський хан (1441–1466), засновник Кримської держави.

... *Менглі-Гірей*... — кримський хан (1468–1515), син Хаджі Гірея, вступив у васальні стосунки з Османською імперією, організатор нищівних нападів на українські землі в кінці ХІV–на початку ХV ст. (*Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала ХVІІІ в. — СПб., 1887. — С. 251–390; *Pułaski K.* Stosunki z Mendli Girejem chanem Tatarów perekopskich (1469–1515). Akta i listy. — Kraków; Warszawa, 1881).

... *воеводу Івана Ходкевича*... — Ходкевич Іван (помер 1484), маршалок господарський (1470–1479), луцький староста (з 1478), київський воевода (1480–1482). Під час свого намісництва в Києві намагався утримувати приязні стосунки з Менглі-Гіреєм, але вже 1482 р. відбувся нищівний напад татар на Київ, в ході якого центр воеводства був взятий, пограбований і спалений. Воевода з родиною був вивезений до Криму в ясірі. Назад, завдяки старанням короля Казимира Ягеллончика, повернулися лише його рідні — дружина з сином і донькою (РSВ. — Т. ІІІ. — S. 361; *Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa*

Litewskiego XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba. — Kórnik, 1994. — S. 83, 84, 203).

... п. *Новицького...* — Новицький Іван Петрович (1844–1890) — історик, співробітник Київського архіву давніх актів та Київської археографічної комісії, автор праць “Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России” (київские “Университетские известия”, 1871–1872), “Адам Кисель, воевода Киевский” (“Киевская старина”, 1885), “Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV—XVIII вв.” (Архив ЮЗР. — К., 1876. — Ч. VI. — Т. 1.) Саме на останню працю покликається М.С.Грушевський.

с. 157 ... *попри часті татарські набіги...* — хронологія татарських нападів на південні рубежі Корони й Великого князівства Литовського від часу видання праці М.Грушевського була неодноразово предметом досліджень (вибірково див.: *Дзира Я.І.* Турецько-татарські напади на Україну XIII—XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 83–102; *Walawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586. — Lwów, 1935. — Т. II: Zniszczenia wojenne i pożary; *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej polskiej w latach 1600–1647 // *Studia i materiały do historii wojskowości.* — 1962. — Т. VIII. — С. 3–71).

с. 158 ... *з листування Станіслава Жолкевського...* — Станіслав Жолкевський, польний (1588–1618), потім великий коронний гетьман і канцлер (1618–1620), львівський каштелян (1590–1608), київський воєвода (1608–1618). Як гетьман, а також як київський воєвода та староста ряду прикордонних староств, зокрема Барського, Калуського, займався зміцненням окремих українських замків (*Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1927; *Urzednicy centralni i nadworni Polski...* — S. 218). Кореспонденція С.Жолкевського частково видана Августом Бельовським (див.: *Listy Stanisława Żółkiewskiego / Wyd. A.Bielowski.* — Kraków, 1868). І.Новицький, а слідом за ним і М.Грушевський цитують саме цю публікацію (*Ibid.* — S. 97).

... *“дикихъ полъ Бѣлгородскихъ”*... — Дикі поля — назва степової зони в XVI—XVII ст. на південь від заселеної території Брацлавського і Київського воєводств. Постійного населення тут не було: кочували й випасали худобу окремі татарські коші; поблизу водних артерій могли мати свої уходи козаки чи міщани. Під дикими полями білгородськими розуміється територія незаселеного степу, що тяжіла до межиріччя Дністра й Дунаю, де в нижній їх течії осіли наприкінці XV—упродовж XVI ст. татари. Ця територія вже тоді належала Туреччині; на ній була створена провінція Буджак. Основними містами Буджаку були Акерман (Білгород) та Кілія — адміністративні центри областей — райятів. Саме від першого центру татари, осілі в Буджаку, почали йменуватися “білгородською ордою” (*Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма: (От древнейших времен до начала XIX века). — Кишинев, 1964. — С. 213–215).

... *“шляхах татарских”*... — татарськими називалися шляхи, якими тра-

диційно протягом XV—XVIII ст. вторгалися татари в межі Корони і Великого князівства Литовського. Таких шляхів було чотири: Муравський (на лівому березі Дніпра), Чорний, Кучманський і Покутський (на правому березі). (*Rulikowski E. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne // Ateneum. — 1878. — Т. III. — S. 502–528; Т. IV. — S. 58–84; Кісь Я. Татарські шляхи на Україні в XVI—XVII ст. // Жовтень. — 1986. — № 4. — С. 135–136*).

... **Сигізмунда Августа...** — Сигізмунд Август (1520–1572), син Сигізмунда I Старого, польський король з 1529 р., великий князь литовський з 1522 р. (фактично обидва престולי займав протягом 1548–1572 рр.). Як у Князівстві, так і в Короні, намагався провести реформи, що збільшили б надходження коштів до державного скарбу, в тому числі й з метою підвищення обороноздатності обох держав. Для реалізації останнього й були проведені ревізії замків (*Kolankowski L. Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548. — Lwów, 1913; Сьнарський С. Zygmunt August. — Wrocław, 1988; Sucheni-Grabowska A. Zygmunt August, król polski i wielki książę litewski 1520–1562. — Warszawa, 1996*).

... **Льва Патія (чи Патієвича) Тишковича...** — Тишкович (Патій, Патієвич) Лев (помер 1550), господарський дворянин, дяк (писар) (1543–1550) (*Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. — Warszawa, 1887. — S. 250; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego księstwa Litewskiego... — S. 128, 230*).

с. 160 ... **Сигізмунд Старий...** — Сигізмунд I Старий (1468–1548), син Казимира Ягеллончика, польський король і великий князь литовський (1506–1548) (*Pawiński A. Młode lata Zygmunta Starego. — Warszawa, 1893; Dembińska F. Zygmunt I. Zarys dziejów wewnętrzno-politycznych w latach 1540–1548. — Poznań, 1948; Wojciechowski Z. Zygmunt Stary (1506–1548). — Warszawa, 1979*).

... **Юрія Фальчевського, луцького біскупа...** — Хвальчевський Юрій (помер 1549), луцький біскуп (1536–1549). Спричинився до економічного й фінансового зміцнення свого біскупства. У 1543 р. став управителем литовського двору Сигізмунда Августа, а також його фінансовим дорадником. У 1545 р., як зазначає М. Грушевський, керував проведенням ревізії волинських замків (PSB. — Т. IV. — С. 1–2).

... **володимирський староста...** — староста-урядник, що володів державною волостю з центром у замку. Староста у Великому князівстві Литовському, був керівником посполитого рушення шляхти, боярів, слуг, міщан, у своєму безпосередньому підпорядкуванні мав замкових і старостинських слуг, захищав з ними замок, переслідував противника, турбувався про стан замку, забезпечення його продуктами і боеприпасами (*Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim... — S. 388*). У 1545 р. володимирським старостою був Федір Андрійович Сангушко, маршалок землі Волинської (*Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 294*).

... *на загальному з'їзді...* — йдеться про з'їзди верхівки місцевого зем'янства — князів та панів, де вироблялися документи з пропозиціями та проханнями до великого князя. Ці документи значною мірою визначали позицію представників землі, що з 1538 р. по два з кожного повіту призначалися місцевими старостами на загальнодержавному сеймі (*Błaszczyk G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. — Poznań, 2002. — S. 78).

... *“старша братія”...* — “старшою братією” називалися князі й пани, що мали право бути представниками землі на сеймах. На українських землях до неї, як правило, належали князі і представники окремих панських родин, що мали право виставляти військові почти під власною хоругвою (*Яковенко Н.* Українська шляхта... — С. 183).

... *земські привілеї Волинської землі...* — йдеться про уставну грамоту Волинській землі, що являла собою привілеї для феодалів всієї землі й визначала їх обов'язки та права. Збереглося два земських привілеї для Волині — 1501 та 1509 рр. (останній був потверджений без змін у 1547 р.). Однак навіть хронологічно перший привілеї (1501 р.) є потвердженням, тому, безсумнівно, земський привілеї для Волинської землі був виданий раніше (*Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. — К., 1889; *Якубовский И.* Земские привилеи Великого княжества Литовского // ЖМНП. — 1903. — № 3. — С. 238–278; № 4. — С. 245–303).

с. 161 ... *“за границу лядскую”...* — йдеться про литовсько-польський кордон. Твердження про втечі селян на територію Корони є сумнівними, оскільки там феодалні повинності селян були принаймні не меншими.

... *“по волямъ”...* — тут говориться про слободи — нещодавно засновані поселення, жителі яких на певний період (10, 15, а інколи й більше, років) звільнялися землевласником від сплати значної частини податків та виконання повинностей.

... *“скарбу господарского”...* — господарський скарб — відомство, що очолювалося надвірним литовським підскарбієм і знаходилося у Верхньому Віленському замку. До його функцій належала опіка над королівськими маєтностями; у скарб надходили прибутки з них. Підскарбій здійснював контроль за станом державної грошової одиниці; на сеймах звітував про використання коштів зі скарбу. До 1569 р. надвірний литовський підскарбій входив до складу господарської ради (т. зв. Панів-Ради). Його заступником був скарбник (*Горбачевский Н.* Словарь древнего актового языка... — С. 361; *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego księstwa Litewskiego...* — S. 159, 182; *Tyla A.* Lietuvos rūmų iždas: pajamų šaltiniai ir jų panaudojimas (XVI a. pab. — XVII a.) // Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai. — Vilnius, 1996. — S. 29–48).

... *городничий...* — урядник, який призначався великим князем з місцевої шляхти. До його обов'язків належало: догляд за станом замкових фортифікацій, організація ремонтних робіт оборонних споруд, забезпечення замку зброєю, боєприпасами, харчами, контроль за протипожежною безпекою в місті. За відсутності каштеляна чи старости засідав у замковому суді (Статут Вялікого княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. — Мінськ, 1989. — С. 474).

... *“твердостей”*... — тут, ймовірно, йдеться про підтвердження (конфірмації) попередньо виданих привілеїв. Оскільки земельні володіння більшості литовсько-руської шляхти мали тимчасовий характер (пожиттєвий, “до волі нашої господарської”) або були обтяжені виконанням різних повинностей, у першу чергу військових, на користь великого князя, то землеволодільці при зміні великого князя, як правило, намагалися отримати підтвердження привілеїв на свої землі.

... *Рада*... — Пани-Рада — вищий державний орган у Великому князівстві Литовському. До Ради входили вищі службові особи (маршалок, гетьман, канцлер, підскарбій, воєводи, каштеляни, окремі старости), католицькі єпископи, найзаможніші феодала. Створена у XV ст., Рада була постійно діючим органом влади, володіла правом обрання великого князя, забезпечення оборони держави, проведення закордонної політики, видання законів, розгляду найважливіших судових справ (*Леонтович Ф.* Рада великих князей литовских // ЖМНП. — 1907. — № 9. — С. 122–179; № 10. — С. 273–331; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. — Томск, 1904. — Ч. I: Рада Великого княжества Литовского. — Вып. 1; Томск, 1912. — Ч. I. — Вып. 2; *Korczak L.* Litewska Rada Wielkoksieźęca w XV wieku. — Kraków, 1998).

с. 162 ... *“Лука”*... — вигин, дуга.

... *“сожонъ”*... — сажень — міра довжини антропометричного походження (1,5–2 м).

... *Київський літопис*... — Київський літопис — під такою назвою в історичній літературі фігурує компіляція фрагментів з польських хронік та українських літописів. Складення компіляції приписується священику Успенської церкви на Києво-Подолі Кирилу Івановичу. У 1621 р. цю компіляцію доповнив оригінальними матеріалами Богдан Балака, син київського вїйта Яцька Балаки. Літопис висвітлює переважно історію Успенської церкви. (*Мыццук Ю.А.* Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978. — С. 35–39). Текст літопису був опублікований В.Б.Антоновичем (Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888). Це видання цитує М.Грушевський. Видання В.Антоновича доповнює публікація частини літопису, здійснена О.С.Петрушевичем (*Петрушевич А.С.* Дополнения ко Сводной Галицко-Русской летописи с 1600 по 1700 год. — Львов, 1891). Повний текст Київського літопису опублікували Н.Яковенко та В.Ульяновський (Київський літопис першої чверті XVII ст. / підготували до друку Н.Яковенко, В.Ульяновський // УІЖ. — 1988. — № 2. — С. 107–120; 1989. — № 5. — С. 103–114).

... *городища*... — під городищем розуміється місце, де колись існувало укріплене поселення.

... *М.П.Дашкевич*... — Дашкевич Микола Павлович (1852–1908) — український історик та літературознавець, учень В.Б.Антоновича, професор Київського університету. Очолював Історичне товариство Нестора Літописця. Основні історичні праці “Болоховская земля и ее значение в русской истории” (1878) та “Заметки по истории Литовско-Русского государства” (1885). На останню

покликається М. Грушевський (*Шевченко Ф. П. Дашкевич Н. П. // Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. — М., 1979. — С. 142–143*).

... *т. зв. Межигірського рукопису ("Летописи Волини и Оукраины")...* — Межигірський літопис — літопис, що охоплює події 1608–1700 рр. Його автором вважають уставника Межигірського монастиря Іллю Кошаківського. Так само, як і Київський літопис, ця пам'ятка була опублікована В. Антоновичем в "Сборнике летописей..." (с. 95–99). У більш повному варіанті Межигірський літопис опублікували О. Петрушевич та Ю. Мицик (*Петрушевич А. С. Дополнения ко Сводной Галицко-Русской летописи... — С. 857–896; Мьщык Ю. А. Украинские летописи... — С. 60–63*).

... *відомого Бельовського...* — Бельовський Август (1806–1876), польський історик, у 1869–1876 рр. директор Бібліотеки Оссолінських у Львові (нині — Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника). Ще як працівник цієї бібліотеки переписав цілий ряд пам'яток з історії Польщі та України. Був ініціатором започаткування серійного видання джерел до польської історії "Monumenta Poloniae Historica". А. Бельовський встиг видати два томи цієї серії і значною мірою підготувати третій (PSB. — Т. II. — S. 58–59; *Wecowski P. August Bielowski i początki wydawnictwa "Monumenta Poloniae Historica" (do roku 1876) // Historia. Pismo młodych historyków. — Kraków; Warszawa, 1997. — R. 5. — Nr. 1. — S. 29–49; Nr. 2. — S. 229–252*).

... *Гедиміна...* — Гедимін — великий князь литовський (1316–1341). Розширив територію князівства за рахунок руських князівств, у тому числі змусив визнати васальну залежність від Вільни Київського князівства (*Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Його ж. Моя сповідь. — С. 652–687; Rowell S. C. Swords for sale? Aspects of Gediminas' diplomacy (1323–1341) // Lituania. — 1997. — Nr. 2 (30). — S. 3–19*).

с. 163 ... *пана Костянтина Ратомського...* — Ратомський Костянтин — остерський староста. Його нащадки Лаврин і Михайло тримали староство в кінці XVI—на початку XVII ст.

... *"пана Ольбрахта Кгаштольта"...* — Гаштольд Ольбрахт — віленський воєвода, литовський канцлер (1522–1539) (PSB. — Т. VII. — S. 299–303). Володів Остерською волостю з 1496 до 1539 р. Отримав її в спадок від своєї бабки Марії Трабської. У 1538 р. розпочав будівництво нового Остерського замку, перемістивши його ближче до Десни (*Мальченко О. Укріплені поселення... — С. 222–223*).

... *Любарт Гедимінович...* — волинський (володимирський і луцький) князь (1340–1384), один з наймолодших синів Гедиміна. Зайняв Волинь після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія (Болеслава) Тройденевича. Вів боротьбу і за галицький престол з польським королем Казимиром Великим та угорським королем Людовиком I. Спричинився не лише до будівництва кам'яного замку в Луцьку, але й до появи тут католицького єпископства (*Филевич И. П.*

Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие. — СПб, 1890; *Насевич В.* Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы. — Мінск, 1993; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XIV ст. — Львів, 1996. — С. 86—87).

... *Свидригайло...* — Свидригайло (Лев, Болеслав) — наймолодший син Ольгерда, подільський (1401—1405), чернігівський (1405—1409, 1419—1430), великий литовський (1430—1435), волинський (1434—1452) князь (*Кочубу А. Ф.* Свидригайло — великий князь литовський. — СПб., 1835; *Lewicki A.* Powstanie Swidrigajla. — Kraków, 1892; *Halecki O.* Ostatnie lata Swidrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiełłończyka. — Kraków, 1915).

с. 164 ... *Казимир III...* — Казимир III Великий — польський король (1333—1370). Ініціатор проведення реформ у Польському королівстві та прихильник політичної експансії на землі Галицко-Волинської Русі (*Pasziewicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. — Warszawa, 1925; *Wyrozumski J.* Kazimierz III Wielki. — Wrocław, 1982). Кам'яний замок у Володимирі міг бути зведений протягом 1366—1370 рр., коли йому вдалося захопити Белзьку, Холмську і Володимирську землі (*Шабуйдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... — С. 52).

... у *Длугоша...* — Длугош Ян (1415—1480) — польський історик-хроніст, автор монументальної праці “*Annales Poloniae*” — історії Польщі від найдавніших часів до 1480 р. Праця Я. Длугоша є цінним джерелом до історії українських земель (PSB. — Т. V. — S. 176—180; *Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445—1480.* — Wrocław, 1965. — Т. II / Oprac. S. Gawęda, K. Pieradzka, J. Radziszewska).

... *Воскресеньського літопису...* — Воскресеньський літопис — літопис, складений у Північно-Східній Русі. Один із його списків був подарований у 1658 р. патріархом Никоном Воскресеньському Новоєрусалимському монастирю. Літопис містить інформацію до середини XVI ст. (ПСРЛ. — СПб, 1856—1859. — Т. 7—8).

... *п'яді...* — п'ядь — антропометрична міра довжини, що дорівнює відстані між відведеним мізинцем і великим пальцем руки (бл. 20 см).

... *“бланькованья”...* — бланкування — бойова внутрішня галерея на мурах, що призначалася для пересування оборонців (*Мальченко О.* Укріплені поселення... — С. 338).

... *“подъсябитья”...* — підсябиття (інакше машикулі) — ряд стрільниць (отворів у замковій стіні), що уможлиблювали обстріл основи мурів (Там само. — С. 342).

... *“киемъ”...* — кий — бойова залізна палиця, а також вогнепальна зброя, що складалася з бронзового чи залізного ствола, прилаштованого до прямокутного прикладу за допомогою металевого паса (*Kwaśniewicz W.* 1000 słów o dawnej broni palnej. — Warszawa, 1987. — S. 72). У даному випадку, ймовірно, розуміється відстань не пострілу, а довжина піднятого догори кия.

... *гаківниця...* — гаківниця — довга вогнепальна зброя, що уживалася переважно для оборони замків і міст під час облоги. Відома з XV ст. Являла

собою рушницю, до якої від ствола додавався гак, направлений донизу під прямим кутом. Маса гаківниці становила кільканадцять кілограмів, довжина 1,5–1,8 м, тому гак служив для послаблення ефекту віддачі під час пострілу. Для гаківниць початково використовували залізні кулі, облиті свинцем; пізніше їх замінили олов'яними. Гаківниці могли виготовлятися і в самих замках (*Kwaśniewicz W. 1000 słów...* — S. 64; Архив ЮЗР. — К., 1905. — Ч. VII. — Т. 3. — С. 11).

... *рушниця...* — йдеться про ручниці (рушниці) — один із перших видів довгої вогнепальної зброї з кованим стволом без замка. Стрільба з рушниці здійснювалася шляхом вкладання тліючого матеріалу до запального отвору в стволі. Спочатку рушниці під час стрільби обслуговували дві особи. Прицільна стрільба з рушниці не була можливою, оскільки стрілець впирав дерев'яний приклад не в плече, а під пахву (*Kwaśniewicz W. 1000 słów...* — S. 138; *Свешніков І.К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 239; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — К., 1997. — С. 118).

... *Ян, віленський біскуп...* — Ян (1499–1538), позашлюбний син Сигізмунда I та Катажини Телнічанки. У 1519 р. папа Леон X на прохання Сигізмунда I іменував Яна віленським біскупом. Поступово позашлюбний син став заступником батька у Князівстві, що викликало незадоволення місцевих можновладців. У 1525 р. став житомирським старостою, а в 1529 р. — крем'янецьким. Як на терені біскупства, так і в наданих королем волостях, намагався впроваджувати ефективні методи господарювання. У 1538 р. став познанським біскупом (РЗБ. — Т. X. — С. 439–441).

с. 166 ... *Боплан...* — Боплан Гільом-Левассер де (бл. 1600–1673) — французький військовий інженер, картограф. Перебував на службі польських королів у чині старшого капітана артилерії і королівського інженера. Керував будівництвом замків на Україні — у Бродах, Барі, Підгірцях, Кодаку. Склав декілька карт України, видав "Опис України..." (докладніше див.: *Боплан Г.-Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення війн. — К., 1990).

... *Данило Галицький...* — Данило Романович Галицький (1201–1264) — галицько-волинський князь, син Романа Мстиславовича. Свої права на престол утверджував поступово, за допомогою військової сили. Свідченням зросту міжнародного авторитету Галицько-Волинського князівства стала його коронація у Дорогичині у 1253 р. Заснував ряд міст, у т.ч. Холю (бл. 1237 р.), куди переніс столицю князівства (*Дашкевич Н.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. — К., 1873; *Котляр М.Ф.* Данило Галицкий. — К., 1979; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Вольнской Руси IX–XIII вв. — К., 1985. — С. 154–156).

... *Погодіна...* — Погодін Михайло Петрович (1800–1875), російський історик, професор Московського університету, речник теорії офіційної народності. Доводив, що українці заселили Наддніпрянщину лише в XVI ст., а до татарської навали вона була заселена великоросами. Основні праці М.Погодіна зібра-

ні в семитомному виданні “Исследования, замечания и лекции о русской истории” (1846—1857), останній том якого цитує М. Грушевський (*Шапиро А. Л. Историко-география с древнейших времен до 1917 года.* — М., 1993. — С. 373—383).

... **воеводи...** — воевода — керівник місцевої адміністрації у воеводстві, член Ради Князівства. Призначався пожиттєво, мав адміністративну владу, здійснював контроль за джерелами державних і великокнязівських прибутків, відповідав за організацію війська, реалізовував судові функції у замковому суді (Статут Вялікага Княства Літоўскага... — С. 467). Становище київського воеводи мало свою специфіку. Він міг очолити посполите рушення лише Київського, Мозирського і Чорнобильського повітів. Старости південних замків, зокрема Черкаського і Канівського, збирали й вели посполите рушення окремо. Це визначало слабкість позиції київського воеводи, оскільки старости названих замків йому ієрархічно не підпорядковувалися (*Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие // Його ж. Моя сповідь.* — С. 558).

... **великого князя Олександра...** — Олександр Ягеллончик (1461—1506) — великий князь литовський (1492—1506), польський король (1501—1506) (*Paré F. Aleksander Jagiełłończyk.* — Kraków, 1949; *Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiełłończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przelomie XV i XVI wieku.* — Poznań, 1995).

с. 167 ... володимирський староста... — володимирським старостою на час проведення ревізії у 1545 р. був князь Федір Андрійович Сангушко (*Boniecki A. Roczet rodów...* — S. XLI).

... **кїп...** — копа литовських грошів — грошова одиниця, що складалася з 60 грошів.

... **“намісників” чи “підстарост”...** — підстароста — намісник старости у Великому князівстві Литовському, що керував староством за відсутності старости, наглядав за виконанням судових вироків, входив до складу замкового суду (Статут Вялікага Княства Літоўскага... — С. 509).

... **п. Бершадського...** — Бершадський Сергій Олександрович (1850—1896), історик, археограф, професор Петербурзького університету. Автор праць “Литовские евреи. История их положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388—1569 г.” (1883), “Литовский статут и польские конституции” (1893), “Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, член Рады Великого княжества Литовского” (1888). (*Пташицкий С. Л. С. А. Бершадский. Некролог // ЖМНП.* — 1896. — Ч. 305. — С. 9—28).

... **“ключникъ”...** — крім керівництва великокнязівськими маєтками — ключами, ключники виконували функції ворітників, замикаючи на ніч замкові або міські ворота і зберігаючи ключі від них у себе (Статут Вялікага Княства Літоўскага... — С. 494; *Góralski Z. Urzędy i godności...* — S. 235).

... **мостівничий...** — урядник, що здійснював нагляд за станом доріг, мостів, гребель. Призначався зі шляхти, входив у число земських урядників (Статут Вялікага Княства Літоўскага... — С. 501; *Góralski Z. Urzędy i godności...* — S. 206).

... **Бонєцького...** — Бонєцький Адам (1842—1909) — польський історик і

геральдист. Основні праці “Kronika rodziny Bonieckich” (1875), “Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w.” (1887), “Herbarz Polski”. — Т. 1 — 13 (1899—1909) (PSB. — Т. II. — S. 302—303).

... **господарські шляхтичі**... — йдеться про категорію переважно молодих людей, як правило, шляхетного походження, що постійно перебували при дворі великого князя, складали його оточення, але не займали двірських посад. Дворяни господарські досить часто виконували доручення великого князя. Часте перебування при дворі великого князя в статусі дворянина сприяло успішній кар’єрі в подальшому. Про дворян в оточенні польського короля Сигізмунда Августа інформує польський легат Руджієрі. Він повідомляв, що при королі знаходилося багато шляхти, званої дворянами. Кожен із них повинен був утримувати від 4 до 10 коней. За це вони отримували від короля платню. Дворяни мали перебувати при королі, особливо коли він йде на війну (Relacje puncjuszów apostolskich od r. 1540—1690 / E. Rykaczewski. — Berlin; Poznań, 1864. — Т. 1. — S. 14; див. також: Pietkiewicz K. Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiełły (1492—1506) // Lietuvos vos valstybe XII—XVIII a. — Vilnius, 1997. — S. 75—131).

... **каштелянів**... — каштеляни — урядники, що в земській ієрархії розміщувалися за воєводами. Твердження М. Грушевського, що цей уряд був лише почесним титулом, не цілком відповідає дійсності. У сучасній історіографії утвердилася думка про наявність певних обов’язків у каштелянів. Вони допомагали воєводам збирати шляхетське ополчення, у випадку, якщо воєводство поділялося на землі, каштеляни в них це здійснювали особисто. За відсутності воєводи каштелян виконував деякі цивільні функції воєводи, будучи немовби його намісником (Bardach J. Historia państwa i prawa Polski. — Warszawa, 1965. — Т. 1: Do połowy XV wieku. — S. 454; Góralski Z. Urzędy i godności... — S. 66—70; Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях // ЗНТШ. — 1994. — Т. ССХХVIII: Праці Історично-філософської секції. — С. 80).

... **“чолобиття”**... — чолобиття — прохання окремих осіб чи певних соціальних груп про надання привілеїв чи їх підтверджень, підкріплене значною грошовою сумою або подарунком великому князю. Термін “чолобиття” походить від формули “чоломь намъ били”, що містилася на початку на рації (докладніше див.: Bardach J. Czolombicia i pokłony. Kartka z dziejów administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego XV—XVI wieku // Wieki średnie. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin. — Warszawa, 1963).

с. 168 ... **князь Костянтин Іванович Острозький**... — князь Острозький Костянтин Іванович (бл. 1460—1530). Крім названих М. Грушевським посад, К. І. Острозький одночасно (в період з 1511 по 1522 р.) займав уряди маршалка Волинської землі (1507—1522) та гетьмана Великого князівства Литовського (1497—1500, 1507—1530) (Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. — Warszawa, 1895. — S. 347—351; Яковенко Н. Українська шляхта... — С. 276; Войтович Л. Удільні князівства... — С. 129).

... **князь Федір Сангушкович**... — князь Сангушко (Сангушкович) Федір Андрійович (помер 1547 р.). Перелічені М. Грушевським уряди князь

Ф. Сангушко зосередив разом у своїх руках в останні роки життя — з 1544 по 1547 р. (*Wolff J.* Kniaziowe litewsko-ruscy od końca XIV wieku. — Warszawa, 1895. — S. 429–432; *Яковенко Н.* Українська шляхта... — С. 294).

... *Нарбут, підляський воєвода...* — Нарбут Миколай Войцехович (помер 1555 р.) — господарський маршалок (1546–1553), підляський воєвода (1551–1555), як мозирський староста згадується у 1542 р. (PSB. — Т. XXII. — S. 536–537; *Urzednicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Dubas-Urganowicz, W. Jagmolik, M. Kulecki, J. Urganowicz.* — Kórnik, 1994. — S. 153).

... *якийсь Дахно...* — Дахно Васильович — крем'янецький староста (1536–1538). Урядова на цій посаді від імені королеви Бони (*Собчук В.* Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // ЗНТШ. — 1996. — Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 385–386). У 1537 р. займав також посади ключника, городничого і мостовничого луцького (*Archiwum ksiąząt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka.* — Lwów, 1890. — Т. IV. — S. 89; *Торгівля на Україні XIV–середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко.* — К., 1990. — С. 63).

... *якийсь Ківерницький...* — йдеться про представника волинської зем'янської родини Ківерецьких, власників села Ківерці (див.: *Źródła dziejowe.* — Warszawa, 1889. — Т. XIX: *Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego.* — S. 99). Інформація про зайняття Ківерецьким посади луцького старости є сумнівною. Протягом майже всього XVI ст. ця посада перебувала у руках князівських родин (див.: *Boniecki A.* Poczet rodów... — S. XXXII–XXXIII; *Wolff A.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego (1386–1795). — Kraków, 1885. — S. 22–24). Можливо, він був підстаростою.

... *Іван Борзобогатий...* — Борзобогатий-Красенський Іван Яцкович — спочатку красноставський купець, волинський митник (1547), далі луцький війт (1555), на початку 1560 р. став луцьким ключником, мостовничим і городничим (*Торгівля на Україні...* — С. 73, 84, 91, 93).

... *князя Олександра Коріатовича...* — Олександр Коріатович (помер бл. 1380 р.), онук Гедими́на, подільський князь (1375–бл. 1380) (*Ruzyna J.* Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska // *Ateneum Wileńskie.* — 1936. — R. XI. — S. 61–97; *Войтович Л.* Удільні князівства... — С. 111–112).

... *автентичність цієї грамоти дехто бере під сумнів...* — йдеться насамперед про Казімежа Стадницького (1808–1886), який у своїй праці “*Synowie Gedymina wielkowladcy Litwy: Monwid–Narymunt–Jewnut–Korjat*” (1881) піддав сумніву достовірність змісту цієї грамоти.

... *Городельському привілей...* — Городельський привілей був виданий 1413 р. Передбачав адоптацію (прийняття) 47 литовських родин до польських гербових братств, що давало їх представникам такі ж гарантовані права власності й успадкування земель, як і польській шляхті. Привілей стосувався лише католицьких родів. Згідно з ним не католикам у Князівстві заборонялося займати державні посади (*Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до

Люблинської унії включительно. — М., 1910. — С. 318—323 (публікація привілею); *Яковенко Н.* Українська шляхта... — С. 41).

... *привілей Казимира (1457)*... — йдеться про Віленський привілей 1447 р., виданий Казимиром IV, що визнав патримоніальну судову юрисдикцію феодалів над своїми селянами і увільнив останніх від данин, грошових податків та відробітків на користь держави (*Яковенко Н.* Українська шляхта... — С. 42—43).

с. 169 ... *“волощаны”* — мешканці волості, що “тягнула” до замку.

... *“отбывають (відговорюються) Виленским и Троцким поветом”*... — у цих повітах шляхтичі не виконували повинностей щодо підтримання обороноздатності замків, тому їх наводили в приклад, щоб не виконувати ці повинності й в інших регіонах Князівства.

с. 172 ... *мацу (4 корці)*... — тут автор помиляється: маца — міра ваги сипких тіл, близька до корця. Маца дорівнювала 20—25 гарнцям, корець — 20—32 гарнцям (Торгівля на Україні... — С. 369).

... *лядського гроша*... — йдеться про польський гріш; 30 грошів складало 1 злотий.

... *князя Богдана Курцевича*... — Курцевич Богдан Іванович (помер після 1546 р.). Виступає в актах протягом 1533—1546 рр. Помер бездітним (*Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy... — S. 198; *Яковенко Н.* Українська шляхта... — С. 280).

... *господарський дворянин Солтанович*... — ймовірно, йдеться про господарського дворянина Федора Солтана (Lietuvos metrica. Knuga Nr. 564 (1553—1567) / Parengė A. Baliulis. — Vilnius, 1996. — P. 57, 135).

... *“децковання”*... — слово походить від назви слуги великого князя — “децкого”, що виконував доручення судово-адміністративного характеру. Відповідно “децковання” — здійснення за дорученням великого князя судово-адміністративних функцій.

с. 173 ... *“патрувать”*... — доглядати.

с. 174 ... *ротмістрів*... — ротмістри — керівники військових підрозділів, що набиралися за рахунок коштів скарбу.

... *альябартами*... — алебарда — середньовічна рицарська зброя.

с. 175 ... *“служба”*... — одиниця оброблюваної землі, прийнята у більшості воеводств Великого князівства Литовського як підстава для виконання військової та інших повинностей. Величина служб у різних регіонах Князівства була відмінною. На початку XVI ст., за підрахунками Г.Ловм'янського, служба дорівнювала двом димам, у середині цього ж століття — півтора димам (*Łowmiański H.* Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI. — Poznań, 1998. — S. 104, 111).

... *дворище*... — одиниця оподаткування у Великому князівстві Литовському (докладніше див. прим. до праці “Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...”. За підрахунками Г.Ловм'янського, дворище на Волині й Поліссі дорівнювало в середньому двом з половиною димам (Ibid. — S. 127). Принагідно слід зазначити, що виведене цим дослідником співвідношення між дворищем і службою суперечить джерельній інформації, наведеній М.Грушевським.

... *панцирні*... — панцирні бояри — частина нащадків військових слуг,

осаджених на службових землях за данинами Оленьковичів або пізніше намісників замків при замках для забезпечення їх обороноздатності, що не зуміла в середині XVI ст. вибороти шляхетських прав. Їх статус був напіврицарський (*Яковенко Н. Українська шляхта... — С. 64*).

... *замкові...* — замкові бояри — частина нащадків військових слуг, що у протистоянні із замковою адміністрацією зуміла вибороти для себе шляхетський статус з певними обмеженнями у політичних і майнових правах (*Там само. — С. 64–65*).

... *ординські...* — ординські слуги — нащадки військових слуг, за якими поступово закріпився обов'язок супроводжувати послів та гінців до Орди (*Там само. — С. 72*).

... *путні...* — путні слуги (бояри) — нащадки військових слуг, обов'язком яких було розвезення листів (*Там само. — С. 72*).

с. 176 ... в Уставній грамоті Києву... — йдеться про лист великого князя литовського Олександра київським міщанам, виданий 26 травня 1494 р. (*Акты ЮЗР. — Т. II. — С. 132*).

... *“за огурцину”*... — за непослух.

с. 177 ... “пана Аксак”... — йдеться про одного з представників київського панського роду Аксаків.

... *Лясота...* — Лясота Еріх (1550–1616), дипломат, посланий цісарем Рудольфом II до запорожців з метою залучення їх до війни з Туреччиною. Враження від цієї подорожі занотував у діарії, виданому німецькою мовою 1854 р. Уривки його діарія видавалися російською та польською мовами (*Путевые записки Эриха Лясоты / Перевод Ф.Бруна. — Одесса, 1873; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890. — Вып. 1. — С. 137–190; Егика Lassoty i Wilhelma Veuplana Opisy Ukrainy / Pod red. Z.Wójcika. — Warszawa, 1972; Борщак І. Україна в літературі Західної Європи. — К., 2000. — С. 219*).

с. 178 ... мортиру... — мортира — коротко- і гладкоствольні гарматки, відомі ще в XIV ст. Застосовувалися для оборони фортець. Стріляли з них кам'яними ядрами; пізніше їх зміцнювали залізними обручами. Спочатку мортири виготовляли з пасів кутого заліза, з часом почали виливати з бронзи (*Kwaśniewicz W. 1000 słów... — S. 106*).

... *“серпентины”* чи *“сарпотины”* (інакше *“шмиговниці”*)... — серпентини — малі польові гармати, що мали ствол довжиною до 40 калібрів, метали ядра вагою 1–1,2 фунти (*Ibid. — S. 147*).

... *“гаркабузы”*... — аркебуз — вогнестрільна зброя, що мала приклад, типовий для алебарди. Звідси назва, що походить від слів “arcus” (з латинської — лук) та “buse” (з італійської — ствол, дуло). Ця назва вперше фіксується в швейцарських джерелах в кінці XIV ст. і протягом наступних чотирьох століть могла вживатися до досить відмінних різновидів вогнепальної зброї (*Ibid. — S. 7–8*).

... *під час пожежі у 20-ті роки XVI століття...* — йдеться про пожежу, що мала місце за старостування Дмитра Олександровича Кміти (1501–1522), тобто на початку 1520-х рр. (*Мальченко О. Укріплені поселення... — С. 143; Яковенко Н. Українська шляхта... — С. 154*).

с. 179 ... *грамоті на староства Мстиславське і Радомльське...* — йдеться про привілей великого князя від 2 листопада 1529 р. пану Юрію Зеновичу на замки Мстислав і Радомль (див.: Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1848. — Т. II: 1506–1544. — С. 216).

с. 180 ... *кіп...* — копа — одиниця рахунку збіжжя, рівна 60 снопам.

... *солянок...* — солянка — міра сипких тіл; дорівнювала малій бочці, тобто 20–25 гарнцям (Торгівля на Україні... — С. 369).

... *“дворяниномъ Выйшейтравкой”*... — йдеться про одного з дворян господарських; про якого конкретно, встановити не вдалося.

... *О.Левницького...* — Левницький Орест Іванович (1848–1922) — український історик і архівіст, учень В.Б.Антоновича, секретар (діловод) Київської археографічної комісії (1874–1921), Президент Всеукраїнської академії наук (1919–1922). Основні праці — “Опыт исследования о Летописи Самовидца” (1878), “О сочинянстве в Польше и Юго-Западной Руси” (1882), “Очерки старинного быта на Волыни и Украине” (1889, 1891) та ін. Цитована М.Грушевським праця, крім “Киевской старины”, була ще видана окремо у 1926 р. (Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1269).

П.Кулаковський

Anno 1333. Albracht Gastoldus Palatinus Vilnensis... (лат.) — Року 1333 віленський староста між Києвом і Черніговом, над рікою Остром, вище рік Дніпра (Бористену) і Десни, у своїх маєтностях заклав замок і монастир, і передав поселення: Виползнів, Пилиповщицзну, Ельминку, Крохаїв, Боденковичі, Жукин, Чернино, Жовлинщицзну і Пророківщицзну, а навколо монастиря і замку — місто Остр та озера. У Червині, над Дніпром, — тоні дві, у Ходенковичах, над Десною, — тоні дві, у Крохаєві, над Десною, — тоня одна, в Ялмунці, над Десною, — тоні дві, громадський луг над Десною — тоня одна. Але коли отой монастир із замком зруйнували татари, то вже не відновлювався. Аж Сигізмунд Август відбудував замок і поставив першим старостою Остра Костянтина Ратомського.

Волинське питання 1097–1102 рр.

Друкується за виданням: Киевская старина. — Київ, 1891. — Т. 33. — № 4. — С. 33–35; № 5. — С. 259–272. Авторский рукопис (чернетка) на 42 арк. зберігається у фондї Грушевських у ЦДІА України в м. Києві (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 108). Повна назва за рукописом “Волинский вопрос 1097–1103 гг. Исторические соображения”. Рукопис датований 21 липня 1890 р.

с. 182 ... *Любецький з'їзд...* — снем (зібрання) руських князів, що відбувся наприкінці жовтня — на початку листопада 1097 р. у м.Любечі (тепер Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.). На ньому узаконювалось володіння окремими землями Русі князями різних гілок дому Рюриковичів. Див.: Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі // Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернігів, 1997. — 216 с.

Однією з причин скликання Любецького з'їзду стала невідповідність принципу "старійшинства" реаліям 90-х рр. XI ст., коли фактично сформувалась нова система влади, заснована на понятті "отчини". Відомий з літописів термін "старійшинство" означав принцип успадкування батьківської влади старшим сином і владу старшого з братів над рештою їх. Див.: *Назаренко А.В.* Родовой союзеренитет Рюриковичей над Русью (X—XI вв.) // *Древнейшие государства на территории СССР*. 1985. — Москва, 1986. — С. 150. Князі в Любечі постановили: "отселѣ имемся въ едино сердце, и блюдем Рускые земли; каждо да держить отчину свою: Святополкъ Кыевъ Изяславу, Володимерь Всеволожю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославу, а им же роздаяль Всеволодъ города: Давыду Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теребовль Василкови". Див.: *Повесть временных лет / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц.* — Москва; Ленинград, 1950. — (Далі — ПВЛ). — Ч. 1. — С. 170—171.

Принцип "отчинности" різно тлумачать історики. Див.: *Греков Б.Д.* Киевская Русь. — Москва, 1953. — С. 500; *Мавродин В.В.* Очерки истории СССР. Древнерусское государство. — Москва, 1956. — С. 215; *Пашуто В.Т.* Общественно-политический строй Древнерусского государства // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. — Москва, 1965. — С. 21; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — Москва, 1982. — С. 449; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. — Киев, 1985. — С. 47; *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — Киев, 1992. — С. 37—39. Позиції майже всіх учених збігаються в одному — у визначенні нерівноправності статусу підвладних Василькові і Володареві земель порівняно зі статусом інших частин "Руської землі". Ще А.Пресняков зазначив, що над володіннями Давида Ігоровича і Ростиславичів "нависла деяка прекарність". Див.: *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. — Москва, 1938. — Т. 1. — С. 58. О.Рапов статус цих князів-ізгоїв позначає терміном "милостник", а І.Фроянов у відносинах галицьких князів з київським бачить васальну залежність "дофеодалного характеру". Див.: *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII в. — Москва, 1977. — С. 72; *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства Древней Руси. — Ленинград, 1988. — С. 116.

У чому ж полягала ця відмінність? Перш за все, в обґрунтуванні прав учасників княжого снему. Більшість поймає князів закріпилися у тих землях Русі, де володарювали їхні батьки. Давид Ігорович і Ростиславичі залишалися на княжінні у Володимирській, Перемиській й Теребовльській землях на тій підставі, що вони дісталися цим князям від Всеволода Ярославича. Очевидною є диференціація княжих прав. О.Толочко зазначає, що головним підсумком Любецького снему слід вважати не юридичне обґрунтування трьох гілок Ярославичів на "отчини". "Більш важливою, — стверджує історик, — була констатація руйнування родового союзеренитету і виникнення нового типу земельного держання — бенефіцію, відмінного від "отчини", коріння якої сягають у родовий союзерені-

тет”. Див.: *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — Киев, 1992. — С. 38. Звідси висновок: затвердження держав за Давидом Ігоровичем і Ростиславичами зберігали залежність цих князів від Києва, про що мали б свідчити слова Давида Ігоровича про Василька Тербовлянського: “Не помнишь тебе (Святополка. — *О.М.*), ходя в твою руку”. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 171. Цими словами, на наш погляд, бажане видавалося за дійсне.

По-перше, істориками давно помічено, що відносини між князями на Русі базувалися на нормах сімейного права, яке передбачало два види розділу майна: виділ і повний розділ. Див.: *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. — СПб, 1909. — С. 47. Київському князеві належало право виділу члена роду з його частиною із загальнородового володіння. Але у Любечі князі не погоджували кордони земель, а лише право на управління в них. Див.: *Толочко П.П.* Любецький з'їзд князів // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі / Матеріали Міжнародної наук. конф. — Чернігів, 1997. — С. 12. Периферійні землі, хай і номінально, розглядалися династами як узалежнені від “матері городів руських” та “старійшого” князя, у компетенцію якого, за “рядом” Ярослава Мудрого 1054 р., входило слідкувати за тим, аби не відбувалося порушень “предѣла братня” або “згону” князя із його волості. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 108. М. Дімнік зауважив, що у переліку князів на Любецькому снемі не був врахований порядок генеалогічного старійшинства, а Ростиславичі “древніші” були на останньому місці тому, що вони були нащадками старшого сина Ярославового — Володимира, який помер раніше від батька. Див.: *Дімнік М.* Любецький з'їзд і пониження статусу Олега Гориславича // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнар. наук. конф. — Чернігів, 1997. — С. 17. Постанова Любецького снemu практично санкціонувала реальний “виділ” галицьких земель Ростиславичам Всеволодом десятьма роками раніше. Для Володаря і Василька ця формула важливого значення не мала. Князі належали до дому Рюриковичів і хоч-не-хоч, а були вимушені керуватися загальними для всіх династій принципами відносин. До того ж, Любецька постанова засвідчувала другу поважну перемогу Ростиславичів у царині утвердження їхніх прав на княжіння у Перемишлі і Тербовлі. Однак саме на такій редакції документа, очевидно, наполягав Святополк Ізяславич, оголосивши як правонаступник Всеволода Перемиську і Тербовльську землі своєю “отчиною”. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 178. Справді, формулюванню, яке б поставило у залежність князів Ростиславичів, найкраще відповідав факт пожалування цих земель київським принцепсом.

По-друге, впадає у вічі, що ім'я Давида Ігоровича передує у постанові іменам Ростиславичів. Він дійсно одержав свого часу Дорогобуж від Всеволода і саме до нього до певної міри підходив й задекларований у Любечі принцип, адже на Волині недовго управляв його батько. Володимирські князі були фактично намісниками київських великих князів. Останні неодноразово прагнули поширити цей статус і на галицьких князів.

По-третє, припускаємо, що у Володаря і Василька були якісь підстави осте-

рігатися залишити на якийсь час Перемиську і Теробовальську землі без догляду. Через це інтереси свого брата у Любечі репрезентував лише Василько.

Під час снему найбільш рельєфно проглядалися суперечності, що випливали із союзу Святополка з Давидом Ігоровичем. За цієї умови Василько Ростиславич пішов на зближення з Володимиром Мономахом.

Слід зауважити, що князі у Любечі не були єдиною діяльною силою, яка забезпечувала “строєньє мира”. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 171. Одним із гарантів дотримання Любецької постанови мала бути “вся земля Руская”. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 171. За діяльністю князів виразно вбачається діяльність земських сил. Саме “мужі” повідомили Давида Ігоровича про союз Мономаха і Василька. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 172. Дізнавшись про це, Святополк Ізяславич також не приймав рішення одноосібно, а “созва боярь и кыянъ”, очікував від них поради про майбутню долю Василька. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 175. Якщо припустити, що київським князем керувало природне жадання розплати за смерть свого брата, то ставлення до Ростиславичів Давида Ігоровича як їх нещодавнього приятеля не зовсім зрозуміле. Що ж штовхнуло його на співучасть у змові та ініційованні осліплення Василька Теробовлянського? Відповідь знаходимо у “Повісті врем'яних літ”.

З політичної програми Василька, висловленої ним у 1097 р., випливає, що він мав намір здійснити походи на Польщу і половців, зміцнити найманими кочовими ордами південні кордони своєї волості, переселити на підвладні йому землі подунайських болгар. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 176. У багатьох пунктах ця програма співпадала з намірами Володимира Мономаха і, безперечно, знаходила підтримку з його боку.

До певної міри підозра Давида Ігоровича щодо участі князя Василька у вбивстві Ярополка не позбавлена підстави. З цього приводу слухним є зауваження П. Грицака: “Комплекс земель, які мали стати базою Василькових планів, зовсім нагадує територію, змальовану Давидом у його підшептах Святополкові. Бачимо тут Галичину, Волинь, ті самі землі, з яких пізніше, в 1200 році, Роман Мстиславич почав будувати свою державу”. Див.: *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. — Нью-Йорк, 1958. Справді, галицькі князі ще неодноразово намагалися запобігти створенню ворожої їм коаліції “Київ — Волинь”. Але очевидним є те, що до Любецького з'їзду Василько не мав жодних планів, які б загрожували Давидові. Навпаки, володимирський князь розглядався як визначений союзник Ростиславичів. Проте Давид волів обмежувати зовнішньополітичні починання Василька, покладаючись на домовленості зі Святополком Ізяславичем. Його непокоїло особисте непевне становище у Володимирській землі, а великий князь відчував гостру конкуренцію навколо київського княжіння. Посеред волинської земщини було чимало прибічників планів загарбання прикарпатських земель, до чого вони й спонукали свого князя. Рівновагу сил мав забезпечити союз Ростиславичів з Мономахом. Ідучи назустріч побажанням земських лідерів, Святополк з Давидом вирішили осліпити Василька. Пізніше провину за безпосереднє вчинення цього делікту поклали на волинських мужів Туряка, Лазаря і Василя,

але, на думку І.Фроянова, літопис дає змогу розширити коло осіб, які брали участь у цих подіях. Див.: *Фроянов І.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства Древней Руси... — С. 118. Василько перебував у полоні “въ дворѣ Вакѣевѣ” (Г.Валеев вважає, “що під впливом передбачуваного імені Вакѣи відбулося переописання сполучення *въ дворѣ въ Киевѣ* на сполучення *въ дворѣ Вакѣевѣ*”). Див.: *Валеев Г.К.* Дворѣ Вакѣевѣ (об одном “темном месте” в “Повести временних лет”) // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. Зб. наук. праць. — К., 1986. — С. 56); його стерегли тридцять “мужів” і лише “2 отрока княжа, Уланъ и Колчко”, названі автором “Повісті про осліплення Василька Теробовлянського” окремо. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 176–177. Таким чином, Святополк з Давидом відходять ніби на задній план.

Політичними наслідками осліплення Василька не міг не скористатися Володимир Мономах, який очолив опозицію до Святополка та Давида. Опинившись у безвиході, Святополк Ізяславич був змушений відібрати від Давида володимирський стіл. Спочатку Давид намагався схилити Василька до компромісу. Він запропонував своєму бранцеві як компенсацію за заподіяну кривду на вибір одне з прикордонних волинських міст. Та все ж, теробовлянський князь збагнув підступ. Таке передавання виходило поза межі компетенції володимирського володаря. Крім того, Василько, безумовно, розраховував на підмогу з Теробовлянської землі, врешті-решт, на поміч свого брата Володаря, що й трапилось у березні 1098 р. Давид Ігорович тим часом готувався до нападу на прикарпатські землі. Зустрічний демарш об'єднаних сил Перемишля і Теробовлі на чолі з Володарем змусив володимирського князя почати переговори, а відтак — відпустити полоненого Василька Ростиславича. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 177. Цього ж року війська Василька і Володаря спалили волинське місто Всеволож, що, на думку І.Фроянова, засвідчило відповідальність за злочин цього пригороду разом з головним містом Волині. Див.: *Фроянов І.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства Древней Руси... — С. 121; *Книш Я.* До питання про локалізацію Всеволожа-Севоложа // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. — Львів, 1993. — С. 103–105. Саме городяни Володимира стають головним суб'єктом переговорів з прикарпатськими князями. Вони “созваша вѣче” і поставили перед Давидом умову: “Выдай мужи сия, не бьемъся за сихъ, а за тя битися можем”. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 177. Князь виявив покору перед ухвалою віча і видав Василя та Лазаря. Їхнє життя жертвувалось задля порятунку Володимирської землі, яку Ростиславичі мали змогу собі підпорядкувати.

Ці події ілюструють, що руські князі ще були змушені опиратися на земські сили. Якби Василько і Володар надалі виявляли наступальну ініціативу, це могло б призвести до загострення конфлікту. Плани розгортання масштабніших військових дій, мабуть, не віднаходили підтримки у прикарпатських громадах, адже головна мета походу — покарання головних винуватців злочину, вчиненого проти Василька, — була усунена. Цим, звичайно, не вичерпувались причини конфронтації. Але на цьому етапі громади Перемишля і Теробовлі ще активно впли-

вали на діяльність Володаря і Василька, права яких обмежувалися встановленими рамками. Це вагомішою силою виявилася у майбутніх подіях.

Святополк Ізяславич під тиском священників та впливових родичів пішов на Володимир і, позбавлений підтримки, Давид Ігорович був вимушений шукати прихистку у Польщі. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 178. Але цим київський князь не обмежився. Його військовий потенціал за рахунок волинян зріс удвічі. Це дало змогу Святополкові поставити завдання ліквідації суверенітету Перемиської та Терехівської земель, а відтак позбавити своїх політичних супротивників (передовсім Володимира Мономаха) союзників.

Влітку 1099 р. відбулася битва на Рожнім полі (нині с. Ражнів Бродівського р-ну Львівської обл.). З обох боків у ній брало участь “множество вой”, тобто народне ополчення. Воїнство, очолюване Володарем і сліпим Васильком, здобуло блискучу перемогу над військом Святополка Ізяславича.

Як і попереднього року, ступінь вільності Володаря і Василька у прийнятті політичних рішень є обмеженою. Так, обидва Ростиславичі знову не скористалися плодами перемоги і не розвинули успіху. Навпаки, вони спинили переслідування вояків Святополка, проголосивши: “Довлѣть нама на межи своей стати”. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 179. Таким чином, на наш погляд, прикарпатські громади демонстрували свою добру волю: зберегти власну незалежність, не посягаючи на суверенітет інших. Важливо зазначити, що використання літописцем терміна “межа” засвідчує, що наприкінці XI ст. між Перемиською і Терехівською землями, з одного боку, та Володимирською, — з іншого, існував кордон. Його локалізація була добре відома, і князі Ростиславичі були зобов’язані зважати на цей реальний факт і без згоди прикарпатських громад не переступати його без поважних причин.

Та все ж перемога Ростиславичів на Рожнім полі не позбавила Святополка Ізяславича амбіційних планів. У Володимирі він посадив свого сина Мстислава, а молодшого Ярослава скерував на чолі посольства в Угорщину з пропозицією до короля Кальмана водночас вирушити на володіння Ростиславичів. У Києві вже гуртувалися нові сили для походу на Перемиську і Терехівську землі.

В Угорщині план Святополка віднайшов підтримку і того ж 1099 р. військо на чолі з Кальманом підійшло до Перемишля. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 181; *Войтович Л.* Битва під Перемишлем у 1099 рр. // Український альманах. — Варшава, 1999. — С. 106–111). Оборорою міста керував Володар, а збройні сили Терехівлі, правдоподібно, стояли на порубіжжі з Руською землею, очікуючи нападу Святополка. З Густинського літопису довідуємося, що перемиський князь чинив спроби, щоб запобігти агресії свого угорського родича. Посередником між ними виступила Ілона — тітка Коломана, але той нібито брутально відхилив мирну пропозицію княгині. Див.: ПСРЛ. — Санкт-Петербург, 1843. — Т. 2. Густинская летопись. — С. 289. Лише неочікуване втручання у події Давида Ігоровича, який розраховував за підмогою Ростиславичів повернути собі володимирський стіл, розв’язало хід битви під Перемишлем. Зрозуміло, що Володарю довелося погодитися на пропозицію непевного “союзника” залучити до бою половців. Їх участь дозволила здобути перемогу над уграми. Таким чином,

Ростиславичі утретє завдяки земським збройним силам довели своє право на княжіння у Перемишлі і Теревовлі.

с. 182 ... осліплення Василька... — Василько Ростиславич (помер 1124 р.) — представник першого покоління династії Ростиславичів, яка здійснювала управління Перемиською і Теревовльською землями, починаючи з 1084 р., Василько Ростиславич княжив у Теревовльській землі. На Любецькому з'їзді представляв також інтереси свого брата Володаря — перемиського князя. Невдовзі після цього з'їзду Василько був насильно осліплений та ув'язнений своїми політичними супротивниками. Цей епізод його діяльності детально описаний, як вважає Л.Махновець, боярином князя Святополка Ізяславича Василем.

... Волинська війна 1098–1099 рр. ... — Під “волинською війною” М.Грушевський вбачав ряд військових подій, які відбувалися невдовзі після Любецького з'їзду.

... Увігичький з'їзд... — снем руських князів, який відбувся 30.08.1100 р. в Увігичах (тепер городище поблизу с. Витачев Обухівського р-ну Київської обл.). Тут спробовано ревізувати постанову Любецького снему у тій частині, яка стосувалася Давида Ігоровича і Ростиславичів. Долю володимирського князя можна було передбачити. Позбавлений підтримки, Давид Ігорович без боротьби покинув Володимир. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 181. Цього разу ні Василько, ні Володар Ростиславичі участі у снемі не брали. Тричі здобувши перемогу над своїми ворогами, вони виказували у такий спосіб негативне ставлення до потреби дискутувати питання дільби волостей і демонстрували зневагу до рішень зрадливої княжої братії. Питання про правомірність княжіння Василька у Теревовлі ініціював, мабуть, Святополк Ізяславич. Місія, скерована ним до Перемишля, запропоновувала князеві Володареві забрати Василька до себе. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 181. Безумовно, тут є очевидною спекуляція каліцтвом князя, який буцімто не міг у повному обсязі здійснювати княжі функції. Насправді зміщення від влади Василька Ростиславича означало ліквідацію незалежності Теревовльської землі. Володар і Василько попросту знехтували цією княжою рознарядкою. На відміну від Давида, вони покладалися на підтримку прикарпатських громад. З літопису невідомо про наступні спроби князів інших ліній дому Рюриковичів позбавити Ростиславичів княжих столів. Таким чином Перемиська і Теревовльська землі стають “стійким фактором в українській історії”. Див.: *Грицак П.* Галицько-Волинська держава... — С. 31.

... передача Волині Святополкові... — Святополк Ізяславич (бл.1050–16.04.1113) — князь новгородський (1078–1088 рр.), туровський (1088–1093 рр.), великий князь київський (24.04.1093–16.04.1113). Після загибелі під Звенигородом від рук Нерядця князя Ярополка Ізяславича Святополк Ізяславич успадкував його володіння на Волині з центром у Володимирі.

... провідна роль Мономаха... — Володимир Всеволодович Мономах (бл.1053–†19.06.1125) — князь смоленський (1076–1093 рр., 1097–1112 рр.), чернігівський (1078–1094 рр.), переяславський (1093–1113 рр.), великий князь київський (20.04.1113–19.06. 1125).

Про нього є спеціальна праця п. Хрущова... — Хрущов І.П. — історик, викладач Київського університету ХІХ ст. Автор праць із джерелознавства ХІІ—ХVІІ ст.

с. 183 ... К.М.Бестужев-Рюмін... — Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович (1829—1897) — російський історик, професор Петербурзького університету, засновник Вищих жіночих курсів у Петербурзі (т.зв. Бестужевські курси). Автор робіт “О составе русских летописей до конца ХІV века” (1868), “Русская история” (т. 1—2 (1872—1885)). В історичних поглядах К.М.Бестужева-Рюміна поєднувалися ідеї офіційної російської історіографії та слов’янофільства. М.Грушевський високо цінував його джерелознавчі праці, які вирізнялися добрим знанням предмета та оригінальністю інтерпретації писемних джерел.

... Навпаки, Погодін припускав... — Погодін Михайло Петрович (1800—1875) — російський історик та літератор, академік Петербурзької академії наук. Репрезентант російської теорії “офіційної народності” та панславізму. Навчався у Московському університеті, який закінчив у 1821 р. Магістерська дисертація М.Погодіна “Про походження Русі”, захищена у 1825 р., розкриває вченого як прихильника “норманської теорії”. Упродовж 1826—1844 рр. М.Погодін працював на посаді професора Московського університету. У Москві вчений видавав журнали “Московський вестник” та “Москвитянин”. Погодінська концепція про цілковите винищення українського населення у Подніпров’ї під час нападу монголів хана Батия та міграцію у цей регіон в ХVІ ст. галичан зазнала справедливої критики українських істориків М.Максимовича, В.Антоновича, О.Котляревського, П.Житецького, А.Кримського та ін. Наукову полеміку з її приводу проводив і М.Грушевський. Разом з тим, у Галичині на зламі ХІХ—ХХ ст. окремі постулати російського вченого знайшли прихильників серед москвофільськи орієнтованих істориків. В історіографії М.Погодіна зачисляють до “батьків” галицького москвофільства. Сучасні історики наводять додаткові аргументи, що дають змогу довести повну наукову неспроможність поглядів М.Погодіна на багато питань історії України.

с. 183 ... (смерть Давида Ігоровича)... — Давид Ігорович (бл. 1058—†1112) — князь тмутороканський (у співправлінні), дорогобузький та володимирський.

с. 184 ... як Длугоша, Стрийковського... — Длугош Ян (1415—1480) — польський хроніст і дипломат. Навчався у Краківській академії. Канонік краківський від 1436 р., арцибіскуп номінал Львівський (1480). У 1431—1455 рр. працював секретарем, а згодом — канцлером кардинала Збігнева Олесніцького (1389—1455). Неодноразово виконував дипломатичні доручення короля Казімежа Ягейлончика (1427—1492). Вів переговори з Угорщиною і Тевтонським орденом. З 1467 р. Ян Длугош був вихователем королівських дітей. Він є автором кількох історичних праць, з-посеред яких найбільш відомою є “Dzieje Polski” (частково опублікована у 1614—1615 рр. Перше повне видання — у 1711 р.). У творі Яна Длугоша є чимало запозичень з писемних джерел, що не дійшли до нашого часу. Див.: *Перфецький Є.* Перемиський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша // ЗНТШ. — Львів, 1927. — Т. 147. —

С. 1–54; Лимонов Ю.А. Ян Длугош и русские летописи // Лимонов Ю.А. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII веках. — Ленинград, 1978. — С. 43–50. М. Грушевський був знайомий із виданням твору Я. Длугоша латинською і польською мовами.

Стрийковський Мацей (бл. 1547–1582) — польський хроніст, поет. Навчався у Краківській академії. Автор праці “Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjskowskiego” (1582 р.). — Warszawa, 1846.

Праці Я. Длугоша та М. Стрийковського, незважаючи на їх суб’єктивізм і тенденційність у висвітленні історії Русі, Галицької та Володимирської земель, містять чимало фактів, які доповнюють повідомлення вітчизняних першоджерел. Див.: *Щавелева Н.И.* Польские латиноязычные средневековые источники. — Москва, 1990. — 210 с.

... є в “Повчанні” Мономаха... — “Повчання” Володимира Мономаха — літературно-публіцистичний твір, написаний князем, як вважають історики, 1117 р., але вміщений у Лаврентіївському літописі під 1096 р. “З жанрового погляду, на думку С. Макарчука, “Повчання”, чи його частини можуть бути віднесені до творів публіцистичних (послання до князя Олега Чернігівського), педагогічних (повчання дітям), мемуарних (спогади), хоч всі три частини позначені публіцистичним пафосом захисту справедливості і моральних устоїв, обґрунтування великої державної відповідальності князя та інших державних мужів”. Див.: *Макарчук С.А.* Писемні джерела з історії України. — Львів, 1999. — С. 110.

... в “Печерському Патерикові”... — Києво-Печерський Патерик — агіографічний твір, укладений ченцями Печерського монастиря у Києві у XII — першій половині XIII ст. Авторами окремих житій були ченці Нестор, Полікарп, єпископ Симон (†1226). До наших днів дійшли три редакції “Києво-Печерського Патерика”: тверського єпископа Арсенія (1406), ченця Києво-Печерського монастиря Касяна (1462), дяка Нестерця з Сокаля (1553–1554). М. Грушевський так характеризував цю пам’ятку давньоукраїнського письменства: “Можемо понарікати на нашу стару інтелігенцію, на нашу літературу і культуру, що вона не вложила в руки нашого громадянства твору кориснішого з соціального і інтелектуального погляду, більш життєвого, більш соціального, ніж сей доморідний відгомін пізньовізантійської монахоманії. Але факт зістається фактом. Не “Слово о полку Ігоревім”, не “Закон і благодать”, не літопис, а Патерик став тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком нашого друкарства — неустанно передруковуваним твором старого нашого письменства, “золотою книгою” українського письменного люду, джерелом його літературної утіхи і морального поучення”. Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Київ, 1993. — Т. III. — С. 106.

с. 185 ... Лашнюков... — викладач Київського університету XIX ст. Працював у галузі давньої історії України та джерелознавства.

... старший і найсильніший з синів Ярослава — Ізяслав... — Ізяслав Ярославович (бл. 1024–†1078) — князь туrowsький (1042–1052), новгородський (1052–1054), великий князь київський (1054–1068; 1069–1073; 1077–1078).

... *постає дуумвірат Святослава і Всеволода...* — дуумвірат (співправління) князів Святослава і Всеволода припав на 1073–1076 рр.

... *Ростиславичам — Червенські міста...* — під назвою “Червенські міста” М.Грушевський вбачає територію Перемиської і Тереховльської земель. За браком джерел надзвичайно важко встановити статус прикарпатських земель у середині XI ст. Знаменитий “ряд” Ярослава Мудрого у 1054 р. не фіксує осадження котрогось із його нащадків у Перемишлі. Очевидно, що його й не було. З цього приводу М.Грушевський обачно припускав, що у 50–60-ті рр. XI ст. “Червенськими містами” володів родоначальник майбутньої першої галицької княжої династії з Рюриковичів Ростислав Володимирович, звідки його “віли стрії”. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ, 1992. — Т. 2. — С. 53. На основі цього історіографічного факту наступники М.Грушевського зарахували Перемиську й Тереховльську землі до числа його володінь.

На наше переконання, Володимирська (Волинська), Перемиська і Тереховльська землі до 1199 р. ніколи не були частинами одного політичного утворення. Про це переконливо свідчить такий факт. Коли у 1077 р. польський король Болеслав II займає Перемишль, то з боку Києва не зроблено жодних дипломатичних кроків для досягнення з ним згоди. Див.: *Jana Długosza kanonika Krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście.* — Kraków, 1867. — Т.1. — S. 309. Логічним виглядав би похід з метою відвоювати захоплену поляками територію суверенної держави. Громада Перемишля самотужки доклала немалих зусиль під час оборони міста, але злигодні, які несла ворожа облога, примусили її до покори. Який час ще тривала польська окупація Перемиської землі, точно невідомо. Правдоподібно, Перемишль звільнився після 1079 р. (зауважимо, що без допомоги з Руської землі), інші прикордонні міста могли утримуватися поляками довше. Див.: *Андрусак М.* Перемишль в історії України до 1918 р. // Перемишль — західний бастион України. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. — С. 28.

Враховуючи сказане, є підстави для висновку, що у другій половині XI ст. Перемиська і Тереховльська землі ще не зазнали “окняжіння” з боку київських чи чужоземних володарів.

Прихід у Перемишль і Тереховлю представників княжого дому Рюриковичів здійснювався, на наше переконання, доволі нетрадиційним шляхом.

У 1084 році, виконуючи наказ великого київського князя Всеволода Ярославича, його дружина під проводом сина Володимира Мономаха переслідувала трьох ізгоїв — Рюрика, Володаря і Василька Ростиславичів. Незадовго до цього вони здійснили невдалу спробу позбавити столу володимирського князя Ярополка Ізяславича. Цей вчинок Володаря і Василька (роль Рюрика у цих подіях є неясною, принаймні літопис під 1083 р. не згадує про нього) не залишився безкарним. Київський книжник з цього приводу записав: “И посла Всеволодь Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимери”. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 135. Про цей похід згадував пізніше сам Володимир Мономах у “Повчанні”, з якого стають відомими поважні подобиці. Ростиславичів переслідували за галицький Микулин, але наздогнати

їх не вдалося. Див.: *Володимир Мономах*. Поучення // Літопис Руський. — К., 1990. — С. 459.

Історики пропонували різні гіпотези про початки правління Ростиславичів: 1. Брати успадкували владу у Прикарпатті, ґрунтуючись на праві її успадкування від свого батька Ростислава Володимировича; 2. Ізгої претендували на спадщину свого вітчима, хорватського князя Звонимира; 3. Рюрик, Володар і Василько посіли “отчину” волинських князів, що у минулому була частиною володінь великого кийівського князя; 4. Ростиславичі захопили свої майбутні отчини у польських П'ястів. Жодна з перерахованих гіпотез не витримує критики. Аргументи, що доводять їх хибність, подаємо у тому ж порядку.

По-перше, князь Ростислав Володимирович, як і його батько, Володимир Ярославич ніколи у Прикарпатті не правили. У 1064 р. родоначальник майбутньої галицької династії вирушив із новгородцями у похід і відібрав Тмуторокань у Гліба Святославича, сина чернігівського князя. Див.: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. — Москва; Ленинград, 1950. — С. 184. Ростислав правив тут аж до часу своєї загибелі. Принагідно зауважимо, що він ніколи не претендував на інше княжіння, хоча мав у своєму розпорядженні значні військові сили, яких остерігались у сусідній Візантії.

По-друге, матір Ростиславичів Ілона (Ланка, донька угорського короля Бели I) справді вийшла вдруге заміж за Дмитрія Звонимира, який за підтримки Угорщини став хорватським баном. Він ніколи не володарював у Прикарпатті. Див.: *Акимова О.А. Формирование хорватской раннефеодальной государственности // Раннефеодальные государства на Балканах*. — М., 1985. — С. 230. З твору В.Татищева дізнаємось, що після отруєння корсунським катепаном Ростислава Володимировича (3.02.1067) його дружина Ілона з дітьми мала намір повернутися у батьківську Угорщину. Див.: *Татищев В.Н. История Российская*. — Москва; Ленинград, 1963. — Т. 2. — С. 83–84. Проте здійсненню її наміру перешкодив кийівський князь Ізяслав Ярославич, який на правах “старійшого” князя мав опікуватися сиротами-ізгоями дому Рюриковичів. Очевидно, що він передбачував можливість майбутніх претензій Ростиславичів на управління у землях Русі і тому волів їх мати під наглядом на “отчинній” Волині, ніж спонукати до пошуків ними союзників за кордоном.

По-третє, як зазначалося попередньо, ймовірність княжіння у Прикарпатті Святослава (982–1015) і Всеволода (983–1015) Володимировичів на початку XI ст., а також волинських князів Ізяслава Ярославича (1024–1078) і його сина Ярополка (загинув у 1087) є недоведеною, бо досі не підтверджена жодним писемним джерелом. Ці гіпотези ґрунтуються головним чином на логічних конструкціях тих істориків, які вважають, що ці стратегічно важливі території не могли залишитися поза увагою кийівських князів та сусідніх іноземних володарів, або ж розглядаються як одна волость сукупно з волинськими землями. Ростиславичі спершу не претендували на землі Прикарпаття, про що свідчать їхні подальші дії. Досягнувши повноліття, Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі розпочали боротьбу за волості. У 1081–1083 рр. Володар Ростиславич і князь-ізгой Давид

Ігорович повернули Тмуторокані статус окремого князіння, але після повернення з візантійського полону їх попередника князя Олега Святославича були вимушені залишити місто на його користь. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 135. Давид Ігорович, ставши знову ізгоем, поставив під загрозу торговельні операції Русі з країнами чорноморського басейну, переймаючи купців поблизу Олешшя в гирлі Дніпра. Великий київський князь Всеволод Ярославович був змушений посадити його на Волині, вичленивши окремиї стілі у Дорогобужі. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 135. Володар Ростиславич, правдоподібно, із Тмуторокані повернувся до своїх братів у Володимир та ініціював захоплення столу Ярополка Ізяславича у 1084 р. З огляду на квапливу втечу Рюрика, Володаря і Василька перед наступом Володимира Мономаха впливає, що військовий потенціал ізгоїв був невеликим. Тому не можна стверджувати, нібито Перемиська і Тербовольська землі були Ростиславичами захоплені силою.

По-четверте, дуже слабкою виглядає аргументація тих істориків, які сприймають на віру повідомлення хроніки Яна Длугоша, вміщене під 1090 р. про “рокош” русинів, які виганяли польських старостів і каштелянів зі своїх міст. Тенденційність цього твердження є очевидною, бо того року Рюрик, Володар і Василько вже княжили у Перемишлі і Тербовлі.

Феномен швидкого закорінення Ростиславичів у місцевий ґрунт знаходить інше пояснення.

Виглядає найбільш логічною думка, висловлена А.Насоновим, П.Грицаком і В.Седовим про те, що у Перемишлі й Тербовлі існувало “місцеве правляче середовище, зацікавлене в тому, щоб мати свого князя, і тим самим зберегти територіальну цілість і деяку самостійність” (від Києва. — *О.М.*) Див.: *Насонов А.Н.* “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. — Москва, 1951. — С. 135; *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. — Нью-Йорк, 1958. — С. 22; *Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — Москва, 1982. — С. 128—129. Цим вимогам відповідали кандидатури Ростиславичів.

Справді, від часу фундації княжих столів у Перемишлі і Тербовлі ліквідувалась головна різниця між структурою верховної влади прикарпатських земель і порубіжних країн. Тепер їх обіймали повноправні суверени, які запобігали можливим до того часу владним претензіям, що випливали з боку недалеких західних сусідів — Польщі та Угорщини. У цих країнах, як відомо, володарювали династії П'ястів та Арпадів. Не викликає сумніву, що до цього часу іноземні володарі мали підстави зазіхати на землі Прикарпаття, спекулюючи на положенні про “меншовартість” влади місцевих князів, які не належали до династії Рюриковичів. “Правосвідомість домонгольської епохи визнавала право на державну владу і відповідно на зайняття князівського столу тільки за представниками одного роду — династії Рюриковичів”. Див.: *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси... — С. 77.

Князі Ростиславичі належали до старшої гілки нащадків Ярослава Мудрого. Згідно з генеалогічними дослідженнями дід Ростиславичів — Володимир Ярославович (помер 04.10.1052), який був найстаршим сином Ярослава Мудрого, мав би по праву старійшинства успадкувати київський стіл (батько доручив йому

у 1043 р. керівництво походом на Візантію), але скінчив передчасно свій земний вік на новгородському княжінні (другому за значенням столі на Русі). Див.: *Войтович Л.* Генеалогія династій Рюриковичів та Гедиміновичів. — К., 1992. — С. 30–31. Його син Ростислав-Михайло спочатку також княжив у Новгороді. Невідомо чому йому довелося втікати з міста у 1064 р, але можна припустити, що Ростиславові стрий-триумвіри — Ізяслав, Святослав і Всеволод — із занепокоєнням стежили за діями свого синівця і могли ініціювати його вигнання з Новгорода. Вибір перед Ростиславом був невеликий. Для нього по суті залишались периферійні землі, де влада стріїв була досить слабкою. Вибір князя випав на віддалену від Києва Тмутороканську землю. Триумвіри Ярославичі були стурбовані “самим фактом самочинності вокняжіння Ростислава”, тай у майбутньому ревню стежили за ним і його синами. Див.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. — С. 190. Показово, що й самі Ростиславичі на початках так само вбачали у Тмуторокані свою вітцівщину і задумували осісти там на княжінні. Проте цим планам не судилося збутися і тоді брати вирішили боротися за волинські землі, очевидно, сподіваючись на підтримку місцевих сил. Лише зазнавши невдачі, брати опинилися на Прикарпатті, територією якого вони втікали в Угорщину.

Лаконічні повідомлення літопису не дають змоги відповісти, яку реакцію спричинив у місцевих громадах прихід Ростиславичів та фундація ними княжих столів у Перемишлі і Теребовлі. Однак мовчання літописця опосередковано засвідчує мирне вокняжіння ізгоїв. На нашу думку, княжа влада Ростиславичів не дублювала досі існуючих органів державного управління, навпаки, доповнювала політичну систему, маючи попервах обмежений набір функціональних властивостей. Знать Перемиської і Теребовльської земель, безсумнівно, враховувала спорідненість Ростиславичів з Арпадами, сподіваючись на налагодження паритетних відносин із суміжною державою.

На користь Рюрика, Володаря і Василька в очах люду Перемиської і Теребовльської земель вимовляло їхнє недружелюбне у той час ставлення як до волинських, так і до київських князів. Досі прикарпатським землям вдавалося уникнути прямого політичного підпорядкування з боку Києва, як це трапилось на Волині наприкінці X—в першій половині XI ст.: волинські князі стали намісниками київського князя.

З літопису невідомі будь-які спроби Рюрика, Володаря і Василька розділити підвладні їм землі відповідно до числа князів. Посідання княжих столів відбувалося на засадах діархії (співправління). Рюрик і Володар княжили у Перемишлі, а Василько — у Теребовлі. Брати не ворогували між собою, навпаки, повсякчасно координували свої дії і підтримували один одного.

Таким чином, князі Ростиславичі скористалися сприятливими для них обставинами. Вибір було зроблено, але право на княжіння у Прикарпатті довелося відстоювати.

... *все це за рахунок Ізяславового дому...* — наприкінці XI ст. відбувається закріплення окремих гілок династії Рюриковичів у землях Русі, формується

поняття “отчина”. Див.: *Толочко А.П.* Князь в древней Руси... — С. 36. Становище Ростиславичів у цих умовах залишалося дуже непевним. З цього приводу цікавими є претензії Ярополка Ізяславича до Ростиславичів, землі яких він вважав своєю “отчиною”.

У 1087 р. Володимирський князь Ярополк Ізяславич рушив до Звенигорода. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 136. Причини цієї акції видаються зрозумілими. Найперше Ярополк прагнув помститися Ростиславичам за спробу усунути його від влади на Волині у 1084 р. Очевидно, не менш гостро стояло питання його реабілітації в очах володимирської громади, невдоволеної вичлененням з Волинської землі окремого Дорогобузького князівства для Давида Ігоровича. Певна річ, успішний похід на Прикарпаття обіцяв територіальне зростання Волинської землі, військову здобич, що, правдоподібно, могло знайти схвалення володимирською земщиною. Однак при читанні літопису не складається враження, що у 1087 р. відбувся військовий похід. П.Іванов вважав, що насправді у літописі йде мова про звичайну поїздку князя у володіння свого сусіда, проте не навів на користь такого припущення переконливих доказів. Див.: *Иванов П.А.* Исторические судьбы Вольнской земли с древнейших времен до конца XIV века. — Одесса, 1895. — С. 112. І.Фроянов, навпаки, доводить, що Звенигород у минулому був пригородом Володимира-Волинського, а похід Ярополка був “першим етапом війни за Перемишль і Теробовлю”, які також входили в недалекому минулому в кордони Володимирської волості. Див.: *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства Древней Руси... — С. 115. Як бачимо, цей висновок ґрунтується на положенні про політичну єдність прикарпатських і волинських земель у XI ст., з чим важко погодитися.

Відомо, що князь Ярополк Ізяславич, не дійшовши до Звенигорода, “прободен бысть от проклятаго Нерядьца”. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 136. Вже те, що убивця наздогнав князя, який лежав на снях без захисного спорядження, ніби заперечує військовий характер події.

Щоб зрозуміти, чому події розгорталися за таким сценарієм, доцільно звернутися до недалекого минулого. У 1075 р. Ярополк пошлюбив доньку серболоужицького маркграфа Дедо фон Веттіна — Кунегунду-Ірину. Ініціатива цього вибору виходила, мабуть, від матері Ярополка княгині Гертруди-Олісави. Вона ж домоглася офіційного вінчання папою Григорієм VII молодят на Руське королівство. Л.Войтович припускає, що, “повернувшись на Русь, вони не ризикнули обнародувати цей акт”. Див.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... — С. 145, 155. Та чи можна було взагалі його приховати, коли 17 квітня 1075 р. папа видав спеціальну буллу, зміст якої, безперечно, було зачитано у європейських дворах. Охрещений Петром, князь незабаром повернувся на Русь, де й отримав волинські землі. Тим самим дядьками Ярополка-Петра обмежувалось його прагнення домагатися Київського столу, тим паче, що королівська гідність давала на це підстави. На практиці це означало закріплення Київського столу за однією гілкою династії — Ізяславичами. Та Ярополк розумів передчасність такого кроку, тим більше, що Володимирський стіл був досить престижним. Вдовольняю-

чись ним, Ярополк розглядав суміжні прикарпатські землі, де ще правили місцеві князі, як підвладні Володимирському столу. Але княжіння Ярополка не було безхмарним. Двірцевий переворот, який спробували здійснити Ростиславичі у 1083 р., та повернення на Волинь Давида Ігоровича засвідчували, що першому руському королеві ще доведеться поборотися з політичними супротивниками. У 1085 р. Ярополк, “послушавъ злыхъ совѣтниківъ”, у яких вбачаємо представників волинської земщини, збирався походом на київського князя Всеволода, що коштувало йому втрати столу (відійшов до Давида Ігоровича), військової дружини і майна. Сили виявилися нерівними. Двома роками пізніше, визнавши свою неспроможність повернути Володимирський стіл, Ярополк Ізяславич “створи миръ с Володимеромъ” (Мономахом. — *О.М.*), після чого повернувся на Волинь. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 136. Прихід у Володимир Ярополка тепер означав пониження статусу Давида Ігоровича, який втратив головний стіл Володимирської землі, а отже, мав підстави бути невдоволеним своїм становищем. Можна, звичайно, припустити, що Ярополк відразу після вокняжіння мав намір провести переговори з Ростиславичами про спільні дії проти Всеволода та його сина Мономаха. Неважко передбачити, що Ростиславичі усвідомлювали наслідки вбивства Ярополка. Карального походу його родичів не уникнути. Це ставило під загрозу княжіння Ростиславичів у Перемишлі й Теревовлі. Дотримуємось думки, що Рюрик, Володар і Василько були найменш зацікавлені у конфлікті з Володимирським князем. Про це промовляють такі факти. Князь Ярополк перед смертю встиг вигукнути: “Охъ, тот мя враже улови”. Але залишається невідомим, кому саме адресувались ці слова. Нерядець утік у Перемишль. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 136. Уже те, що літописцеві стало відоме ім'я убивці, свідчить, що він почерпнув інформацію від людини з оточення князя Ярополка. Проте книжник не покладає вину за вбивство на Ростиславичів.

Думки істориків з цього приводу розійшлися. М.Карамзін, С.Соловйов, А.Андріяшев, П.Іванов схилялися до обвинувачення Ростиславичів, О.Рапов — Ростиславичів і Всеволода Ярославича, М.Котляр — Ростиславичів і Давида Ігоровича. Див.: *Карамзин Н.М.* Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из “Истории государства Российского”. — Москва, 1988. — С. 156; *Соловьев С.* Сочинения. В 18 кн. — Москва, 1988. — Кн. I. — С. 355; *Андряшев А.* Очерк истории Вольнской земли до конца XIV в. — К., 1887. — С. 112; *Иванов П.А.* Исторические судьбы Вольнской земли с древнейших времен до конца XIV века. — Одесса, 1895. — С. 123–124; *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X–первой половине XIII в. — Москва, 1977. — С. 70, 84; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Вольнской Руси. IX–XIII вв. — К., 1985. — С. 47. І.Фроянов тлумачить загибель князя не як наслідок княжих контроверз (хоч і не заперечує їх), а як результат міжобщинної ворожнечі Перемишля і Володимира. Див.: *Фроянов И.Я.* Древняя Русь... — С. 541.

Хто ж стояв за спиною убивці Ярополка? Літописець прямо вказує, що Нерядець був знярядям у руках якихось сил: “От дьяволя научень и от злыхъ

человѣк”. Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 136. Сліди змови вели до головного міста Перемиської землі і за будь-яких обставин відповідальність за скоєне лягала на громаду. “Злі люди” уособлюють лідерів земських сил, які про ворожі наміри Володимирського князя могли дізнатися заздалегідь і вжити застережних заходів. Таке враження посилюється, коли ми далі помічаємо, що загибель Ярополка Ізяславича не викликала карального походу його союзників на Ростиславичів. Конфлікт розв’язував на правах принцепса київський князь Всеволод Ярославич, який цього ж року прибув у Перемишль. Див.: *Повість врем’яних літ.* — К., 1990. — С. 318–319. Цікаво, що згадка про цей похід відсутня у Лаврентіївському літописі. Не виключено, що редактор Іпатського літопису сам дописав її, логічно завершуючи опис розв’язання якихось суперечностей між князями. Припускаємо, що князь справді міг прибути до Перемишля, щоб тут з’ясувати справжню причину загибелі Ярополка. Правдоподібно, що вже у 1087 р. Всеволод визнав незалежний статус-кво галицьких земель, а найважливіше — право Ростиславичів на княжіння у них. Таким чином, вчорашні ізгої здобули першу перемогу на шляху визнання їхніх прав рештою династій дому Рюриковичів.

Отже, упродовж першої чверті XII ст. Ростиславичам вдалося відстояти своє право на княжіння у прикарпатських землях. Перемиське і Тереховське князівства творили військово-політичний союз, а їхні князі правили у рамках братньої сім’ї, виявляючи обопільну підтримку і взаємну пошану інтересів. Можна з певністю твердити, що поступово Перемиська і Тереховська землі набувають статусу “отчини”, тотожної “отчинам” інших княжих ліній дому Рюриковичів. Втім визнання рештою князів династичних прав Ростиславичів ще тривалий час ставитиметься під сумнів.

с. 186 ... усунути Олега Святославича... — Олег Святославич (†01.08.1115) — князь волинський (1074–1077), тмутороканський (1083–1115), названий у “Слові о полку Ігоревім” Гореславичем. Протопласта княжого роду Ольговичів.

с. 187 ... по смерті Всеволода... — Всеволод Ярославович (бл. 1030 р. — †13.04.1093) — князь переяславський (1054–1076), чернігівський (1077–1078), великий князь київський (1076–1077; удруге 1078–1093). Одружився у 1046 р. з родичкою візантійського імператора Константина IX Мономаха.

... подибуємо згодом у Карамзіна... — Карамзін Микола Михайлович (1766–1826) — російський історик, один із найбільш відомих представників дворянської історіографії, академік. Основна праця — “История государства Российского”. Т. 1–12 (1816–1829).

... у М.Польового... — Польовий Микола Олександрович (1796–1846) — російський історик і письменник. Автор праці “История русского народа”. Т. 1–6. (1829–1838).

Але друга звістка Татищева... — Татищев Василь Микитович (1686–1750) — російський історик, державний діяч. Під час дворцових переворотів у Росії активно виступив проти Верховної таємної ради. Зацікавлення історичним минулим Росії спонукали Татищева вивчати писемні джерела. Він увів у науковий обіг “Руську правду”, чимало пам’яток руського та московського літописан-

ня, деякі з яких не дійшли до наших днів. Основна праця — “История Российская с древнейших времен” (кн. 1–4 (1768–1784), кн. 5 (1848)).

с. 188 ... *залишився у володінні Мономахового сина Мстислава...* — Мстислав Володимирович (бл. 1076–†1132) — князь Новгородський (1088–1117), Білгородський (1117–1125), великий Київський (1125–1132).

с. 189 ... *Стосунками Мономаха зі Святославичами...* — Святославичі — княжа гілка дому Рюриковичів, нащадки князя Святослава Ярославича (†1076).

с. 192 ... *Василька відвезли до Звенигорода...* — найбільш вірогідним місцем полонення Василька Ростиславича є Звенигород Київський — нині городище біля с. Віги-Поштової Києво-Святошинського району Київської обл.

с. 195 ... *відрядило до союзників митрополита Николу...* — Миколай — митрополит Київський у 1096–1101 рр.

... *й княгиню Анну, мачуху Мономаха...* — йдеться про мачуху Володимира Мономаха, незнану за походженням.

с. 196 ... *спалили Всеволож...* — суперечка про місцезнаходження літописного Всеволожа триває. Див.: Демчук А. Де лежав літописний Всеволож // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. ССХХІІ. — С. 304–307; Коструба Т. Всеволож і Всеволожська волость // Там само. — С. 308–313.

с. 197 ... *польським великим князем Владиславом Германом...* — Владислав Герман (1043–1102) — Польський князь, молодший син Казімежа Відновителя. Прийшов до влади, підтриманий польськими можновладцями, які у 1079 р. вигнали Болеслава Сміливого.

с. 198 ... *син Давида Святославича — Святоша...* — Святослав (†14.10.1143) — князь Луцький (1099–1100), Остерський (1106). Прийняв схиму у Києво-Печерському монастирі (Микола Святоша). Канонізований Церквою.

... *Ярослав рушив до угорського короля...* — угорським королем у той час був Кальман, який правив з 1095 по 1116 р.

...*повернувся зі знаменитим Боняком* — половецький хан.

с. 202 ... *В.Пассек...* — Пассек Вадим Васильович (1808–1842), російський історик, етнограф, автор історико-статистичного опису Харківської губернії та праці “Княжеская и докняжеская Русь”. Див.: ЧОИДР. — 1870. — Кн. 3. — С. 1–158.

с. 204 ... *з боку його племінника Ярослава Ярополковича...* — Ярослав Ярополкович (†11.08.1102) — луцький князь, чий інтереси не були враховані Любецьким сномом. Втративши надію здобути княжіння за згоди Давида Ігоровича, його дядька, Ярослав силою захопив Берестя. Не отримавши підтримки з боку Владислава Германа, потрапив у полон і був привезений закутим у кайдани до Києва. Там він помер у в'язниці.

с. 206 ... *д. М.Довнар-Запольський...* — Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867–1934) — білоруський історик, етнограф, архівознавець та археограф. Народився у м. Речиця Мінської губернії. Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. Належав до учнів В.Антоновича. Працював у Московському університеті та Московському архіві юстиції. У 1908–

1918 рр. — професор Київського університету, у 1920–1922 рр. — Харківського університету. Автор багатьох праць з історії Кривицької та Дреговицької земель, упорядник збірників документів з історії Литовсько-Руської держави, Волині.

с. 209 ... тієї ж точки зору дотримуються д. Іловайський... — Іловайський Дмитро Іванович (1832–1920) — російський історик, автор праць “Разыскания о начале Руси” (1876–1882), “История России”. Т. 1–5 (1876–1905).

... і Протопопов... — С.Протопопов — російський історик другої половини XIX ст. Автор праці «Значение “Поучения” Владимира Мономаха» (1893).

... у П.В.Голубовського... — Голубовський Петро Васильович (1857–1907). Професор Київського університету. Автор праць “История Северной земли до половины XIV ст.” (1880), “Печенеги, торки и половцы до нашествия татар” (1884).

... Д.І.Багалія... — Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) — український історик та джерелознавець, професор Харківського університету, академік ВУАН.

... О.М.Андріяшева... — Андріяшев Олександр Михайлович (1863–1933) — український історик та археолог. Один із учнів і послідовників В.Антоновича. Народився у Чернігові. Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. До 1917 р. працював у архівах Ревеля, Риги та Петербурга. Повернувшись на Україну, продовжував працювати у Київському архіві давніх актів. У 1928–1930 рр. очолював Комісію старої історії України при ВУАН. Автор праць із регіональної історії українського та зарубіжного середньовіччя (“Очерк истории Вольнской земли до конца 14 ст.” (1887), “Нарис історії колонізації Київської землі до кінця 15 в.” (1926), “Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку 16 в.” (1928), “Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку 16 в.” (1931)), архівознавства та джерелознавства.

О. Мазур

До питання про Болохів

Друкується за виданням: ЧИОНЛ. — К., 1893. — Т. 7. — Отд. I. — С. 3–11. Підпис: *М.Грушевський*. Є окремих відбиток.

У статті “До питання про Болохів” М.Грушевський знову звернувся до питання про болохівців (докладно розглянутого ним у 1892 р. у статті “Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці”), акцентувавши увагу на його історико-географічному аспекті. І хоч згодом він згадував про цю публікацію як про присвячену “топографії Болохова... статейку” (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 3. — С. 535), вона, безумовно, сприяла вирішенню проблеми локалізації Болохова, що доти вирішувалась тільки на підставі літописних даних.

с. 210 ... вже значну літературу... — детальніше див. у коментарі до статті “Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці”, а також: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 3. — С. 535–536.

... *Київського археологічного з'їзду...* — йдеться про археологічні з'їзди, що відбувались у Вільно (1893) і Києві (1874).

с. 211 ... *У Литовській метриці Московського архіву Міністерства юстиції...* — нині — ф. 389 у Російському державному архіві давніх актів (м. Москва).

... *(з 1536 р.)...* — Крем'янець із округою перебував під контролем дружини польського короля та великого князя литовського Сигізмунда I (володарював у 1506–1548) королеви Бони у 1536–1556 рр.

... *його війтівських прав...* — детальніше про конфлікт Петра Семашка та Яна Котимовського та про заселення Болохова за часів господарювання Бони див.: *Собчук В.* Крем'янецька волость у XVI столітті: Територія і поселення // *Записки НТШ.* — 1996. — Т. 231. — С. 389–391.

... *з Київським воєводством...* — щодо кордонів Київського та Волинського воєводств див.: *Крикун Н.Г.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.: Границы воєводств в свете источников. — К., 1992. — С. 50–53.

П. Кулаковський

Limites regni Poloniae et m[agni] d[ucatus] Lituaniae (*лат.*) — кордони королівства Польщі і Великого князівства Литви

locum desertum Kudzincze, qui multis ab annis desertus est, circum fluvium dictum Boh (*лат.*) — пустельне місце удзінче, яке вже впродовж багатьох літ пустує, над річкою під назвою Бог

Codex epistolaris Witoldi (*лат.*) — Кодекс грамот [князя] Витовта

Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1892. — Т. II. — С. 1–28. Підпис: *М. Сергієнко.*

У розлогіій статті “Громадський рух на Україні-Русі...” М. Грушевський докладно зупинився на явищі, згодом охарактеризованому ним як “противкнязівський рух”. Свої погляди на цей історичний феномен він виклав уже в “Нарисі історії Київської землі...” (див.: *Грушевський М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891. — С. 450–463; порівн. із зауваженнями П. Голубовського у його рецензії: *Киевская старина.* — 1892. — № 9. — С. 438). Звертаючись до нього ж у 1892 р., М. Грушевський, за власним твердженням, старався дати якомога повніший огляд проявів цього руху, а заразом висвітлити його на ширшій підставі — відносин громади до князівсько-дружинного устрою в давній Русі (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 3: До року 1340. — С. 535). У подальших працях дослідника тлумачення цього питання не зазнало будь-яких принципових змін — хоч не можна не зауважити, що джерела XIII–XIV ст. не дають вагомих підстав для тверджень про існування широкого антикнязівського руху, котрий розгорнувся в умовах дезорганізації суспільного життя, спричиненої монгольським нашествям. Тож по-

заяк у пам'ятках письменства соціальні аспекти болохівського руху майже не простежуються, появу його “противкнязівських” характеристик слід списати на карб демократичних уподобань науковців, які вивчали це явище, — як М.Грушевського, так і його попередника М.Дашкевича, який, власне, й започаткував цей напрям студій. Не дивно, що вже за часів М.Грушевського дослідники, за його спостереженням, акцентували увагу не так на “характері самого руху”, як на “топографії Болохова й етнографії болоховців” (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 535–536 (історіографія проблеми)). Ця тенденція збереглася у пізніші часи, коли до кола дослідників питання долучилися археологи (див., зокрема: *Раппопорт П.А.* Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР). — М., 1955. — Вып. 57. — С. 52–60; *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'янорусської археології. — К., 1976. — С. 164–176; *Кучера М.П.* Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 66–72). Загалом на дослідженні окресленої проблематики негативно позначився факт “співпраці” болохівців із татарами, що виразно контрастував із пропагованою у радянській історіографії тезою про активну боротьбу проти монголо-татарського іга, яка точилася на Русі впродовж кількох століть (невипадково в класичній праці *А.Насонова* сюжет із болоховцями вивнесений у примітку до основного тексту — див.: *Насонов А.Н.* Монголы и Русь. — М., Л., 1940. — С. 24–26).

Абсолютно протилежну тенденцію репрезентують праці *Л.Гумільова*, де факти співіснування тюркського та слов'янського етносів, акцентовані свого часу *М.Грушевським*, тлумачаться як їх органічний симбіоз. Цілковито за межами наукового дискурсу перебувають праці низки сучасних краєзнавців. У цих текстах Болохівщина постає як “феноменальна слов'янська держава на Русі”, “оазис свободи і європейської цивілізації” (*Журко О.* Болохівщина: пошуки втрачених надій // *Острогіана в Україні і Європі.* — Старокостянтинів, 2001. — С. 204; *Його ж.* Болохівщина — земля “татарських людей” в XIII–XIV ст. // *Острогіана...* — С. 219; див. також збірку: *Болохівщина: земля і люди.* — Хмельницький, 2000). Радше за все Болохівська земля аж до її підкорення *Данилом Галицьким* була острівцем архаїчних суспільних відносин, характерних для пізніх стадій родоплемінного ладу (*Котляр Н.Ф.* Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материалах Болоховской земли) // *Элита и этнос средневековья.* — М., 1995. — С. 98–103).

с. 216 ... громадсько-політичної історії українсько-руських земель... — *М.Грушевський* послідовно дотримувався думки про двоїстий характер суспільного устрою давньоруських земель (порівн., зокрема: *Грушевський М.* Очерк истории Киевской земли... — С. 301–302; *Його ж.* Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 209). У цьому він поділяв конвенції тогочасної російської історіографії, де панували уявлення, сформовані працями *М.Погодіна* та *В.Сергеевича*.

... утворили велику державу... — див.: *Повесть временных лет.* — СПб, 1996. — С. 13.

... *багато ще має писатись...* — див. огляд “норманської проблеми” з позицій новітньої історіографії: *Повесть временных лет.* — С. 398–405; *Данилевський І.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — М., 2001. — С. 41–77.

с. 218 ... *тяжкими політичними обставинами...* — проблема київського віча була розглянута монографічно: *Линниченко І.А.* Вече в Киевской области. — К., 1881. Щодо оцінки феномену віча в історіографії див.: *Вілкул Т.* Дружина — віче: баланс абстракції // *Соціум.* — К., 2002. — Вип. I. — С. 23–25.

с. 221 ... *боярство-дружина...* — з-поміж праць, присвячених дружині, слід особливо відзначити: *Горський А.А.* Древнерусская дружина. — М., 1989.

... *часи після смерті Ярослава, а потім Романа...* — йдеться про часи по смерті Ярослава Осмомисла (1187) та Романа Мстиславича (1205).

с. 223 ... *грабуванням їх дворів після смерті...* — очевидно, учасники подібних акцій (наруги над померлим володарем, розграбування його майна) мали ширший спектр мотивацій, ніж соціальний протест. Необхідність їх з’ясування акцентується у новітній літературі: *Бойцов М.А.* Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение // *Казус, 2002: Индивидуальное и уникальное в истории.* — М., 2002. — Вып. 4. — С. 137–201.

... (*т. зв. Заточника*)... — “Слово” Данила Заточника опубл.: *Памятники литературы Древней Руси: XII век.* — М., 1980. — С. 388–400.

... *оповідання агіографів за Святополка Ізяславича...* — йдеться про засудження дій князя у “Патерику”. Див.: *Абрамович Д.* Киево-Печерський Патерик: (Вступ. Текст. Примітки). — К., 1931. — С. 152–155.

... *“Науку” Мономаха...* — мається на увазі “Поучение” Володимира Мономаха (опубл.: *Повесть временных лет.* — С. 98–106).

с. 227 ... *оповідається про се під 1231 р...* — спеціальний розгляд цього питання: *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописі // *ЗНТШ.* — 1901. — Т. 41. — С. 1–72. На висновках науковця ґрунтується датування подій у новітньому виданні літопису: *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Тексти. Коментар.* — К. 2002.

с. 230 ... *аж до XIII в. ...* — щодо цих гіпотез див.: *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — СПб, 1892. — С. 156–165.

с. 232 ... *в Хрестоматії проф. Владимирського-Буданова...* — див. також останнє академічне видання: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* — М., 1976. — С. 140–145.

с. 235 ... *в деяких кодексах її...* — йдеться про версію Хлебніковського списку, що їй віддавав перевагу А.Насонов (Там само. — С. 25).

с. 237 ... *в безпосередньому підданстві у татар...* — порівн.: *Егоров В.А.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985. — С. 37–38.

с. 238 ... *Літописець литовський...* — див. аналіз цього літописного оповідання: *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам’ятки літератури. — К., 1929. — Ч. 2. — С. 305–311.

с. 239 ... (в Курцині)... — цей епізод докладно простудійований В.Кучкіним: *Кучкин В.А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. — М., 1996. — Вып. 1. — С. 5–57.*

О.Русина

desiderata (лат.) — побажання, вимоги
 de jure (лат.) — згідно з законом
 res nullius (лат.) — неіснуюча річ, те, чого нема, ніщо
 a priori (лат.) — виходячи з відомих фактів
 sub Tartaris erat immediate (лат.) — інтерпретовано в тексті
 modus vivendi (лат.) — спосіб (спів)життя

Економічний стан селян на Подністров'ї Галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщин

Друкується за виданням: *Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1895. — Т. I: Описи королівщин в землях руських XVI віку. — Т. I: Люстрації земель Галицької й Перемиської. — С. 1–53. Підпис: М. Грушевський. Передрук цього дослідження — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1896. — Т. I (збережено пагінацію публікації в “Жерелах...”).*

Необхідність написання даної статті була зумовлена виданням люстрації Руського воеводства 1564–1565 рр., що зберігалася у Московському архіві Міністерства юстиції. При написанні статті були також використані дані остаточного варіанту цієї люстрації, що зберігався у Архіві Варшавської Казенної палати, та окремі інвентарі староств Руського воеводства першої половини XVI ст. Останні матеріали історик отримав від керівника цього архіву Миколи Біляшівського (див.: *Майборода Р. Михайло Грушевський і українська “програма” видання люстрацій королівщин XVI–XVIII ст. // Вісник Київського університету “Слов'янський університет”. — К., 2000. — Вип. № 7. — С. 100–113).*

На засіданні Наукового товариства ім. Шевченка 22 січня 1896 р. М.Грушевський ознайомив присутніх з окремими фрагментами цієї статті. Того ж дня відбулося засідання Археографічної комісії, де було прийняте рішення друкувати згадані люстрації у першому томі “Жерел до історії України-Руси” (З Товариства // ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — С. 1). Звідси виникає, що 1-й том “Жерел...” був виданий 1896 р., хоч на його титульній сторінці позначено 1895 рік. Це опосередковано підтверджується інформацією, наведеною М.Грушевським у листі до М.Біляшівського від 24 січня: «Уфундовали ми комісію археографічну, т. I “Жерел...” скінчений, властиво друкується т. II» (Листування Михайла Грушевського. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. — Т. II / Упор. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич. — С. 45). Результати, отримані внаслідок проведеного в статті аналізу, історик використав при написанні своєї “Історії України-Руси” (див.: *Грушевський М. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. — С. 193, 203 та ін.).*

Київський історик Володимир Щербина, автор рецензії на перший том "Жерел..." (Киевская старина. — 1896. — № 7/8. — С. 40—41), зазначив, що вступній статті бракує ширших узагальнень. М.Грушевський вважав, що накопиченого фактичного матеріалу ще замало, щоб спішити із загальними висновками (*Грушевський М. Передмова // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 2; докладніше про це див.: Капраль М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Вип. 3/4. — С. 64—65).*

Вивчення історії галицького селянства середини XVI ст. у територіальних межах, визначених статтею М.Грушевського, було продовжено В.Ф.Інкіним (див.: *Інкін В.Ф. Пережитки волосної альменди та їх значення в боротьбі королівських селян Галичини проти шляхти в XV—XVIII ст. // Вісник Львівського університету. — Львів, 1974. — Вип. 10: Питання історії СРСР та УРСР. — С. 101—115; Його ж. Дворище и лан в королевских имениях Галичины в XVI—XVIII вв. // Материали по истории сельского хозяйства и крестьянства. — М., 1974. — Т. 8; Його ж. Сільські суди німецького права в Галичині XVI—XVIII ст. // Вісник Львівського університету. — Львів, 1984. — Вип. 20: З історії стародавності і середньовіччя. — С. 34—40; спостереження цього автора підсумовані у його докторській дисертації, присвяченій історії Самбірської економії, яка готується зараз до друку). Окремими аспектами проблеми, поставленої у статті М.Грушевського, займалися Ю.М.Гроссман (*Гроссман Ю.М. Развитие отработочной ренты в государственных имениях Русского и Белзского воеводств во второй половине XVI — первой половине XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — М., 1961; Його ж. Фольварки государственных имений Русского и Белзского воеводств во второй половине XVI в. // Там же. — Рига, 1963; Його ж. Кмети, загородники и коморники западноукраинской деревни во второй половине XVI—первой половине XVII вв. // Там же. — Минск, 1964; див. також його історіографічну статтю: Гроссман Ю.М. Изучение аграрной истории Западной Украины эпохи позднего феодализма в советской литературе // История СССР. — 1968. — № 2. — С. 105—116), Я.Мельничук (*Мельничук Я. Матеріали селянських громад як джерело для вивчення соціально-економічних відносин у прикарпатському селі XV—XVIII ст. // Тези доповідей звітно-наукової конференції кафедр Івано-Франківського педінституту. — Івано-Франківськ, 1964. — С. 34—36), І.Д.Бойко (*Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1963*) та ін. В силу відомих причин вони ставилися до поглядів М.Грушевського критично. З останніх праць, де підхід до даної статті, а також до праць схожої тематики є більш об'єктивним, слід відзначити праці Ю.Гошка (*Гошко Ю. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XVI—XIX ст. — Львів, 1999*), І.Ворончук (*Ворончук І.О. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект // ЗНТШ. — Львів, 1999. — Т. ССXXXVIII: Праці Історично-філософської секції. — С. 149—184*), І.Смуток***

(*Смукот І.І.* Королівські маєтки в Галичині наприкінці XVI—XVIII ст. Автореф. канд. істор. наук. — Львів, 2001).

У польській історіографії широко використовувався текст люстрації, опублікований М.Грушевським; натомість, результатам, викладеним вченим у передмовях до її видань, належної уваги не приділено (див., наприклад: *Rychlikowa I.* Lustracje 1564—1566 jako podstawa szacunku dochodów z gospodarki polowej // *Kwartalnik historii kultury materialnej.* — 1974. — Т. XXII. — Zesz. 4. — S. 673—716).

с. 243 ... описи й ревізії маєтностей... — М.Грушевський, як виникає з наступного тексту, під описами розуміє люстрації та інвентарі. Генеральні й воеводські люстрації інколи називалися ревізіями (*Крикун М.* Важливе джерело до історії міст і сіл України (люстрація Подільського воеводства 1665 р.) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — К., 1963. — № 3. С. 19—29; *Chłapowski K.* Realizacja reform egzekucji dóbr 1563—1665. Sprawa zastawów królewskich małopolskich. — Warszawa, 1984. — S. 44). Ймовірно, тут автор має на увазі книги ревізій, які включали копії привілеїв або їх регести, представлені шляхтою на доведення своїх прав володіння королівськими маєтками. Такі книги склалися згідно з рішенням Пйотрковського сейму про повернення державі королівщин, незаконно розданих після 1504 р. або строки користування якими закінчилися.

... один з моїх рецензентів... — кого мав на увазі автор, на жаль, встановити не вдалося.

... в попередніх студіях коло внутрішнього устрою Поділля... — насамперед йдеться про магістерську дисертацію, присвячену дослідженню колонізації, устрою та управління південно-східної частини Подільського воеводства (*Грушевський М.* Барское староство. Исторические очерки (XV—XVIII в.). — К., 1894). Цій праці передували розвідки (Барская околична шляхта до XVIII в. Етнографический очерк // *Киевская старина.* — 1892. — Т. XXXVI. — С. 260—277; По вопросу об организации управления и суда в Подольской земле в XIV—XV вв. // *ЧИОНЛ.* — 1894. — Т. VIII. — С. 15—16).

... люстрації... — люстрації — форма контролю прибутковості королівських маєтностей у Речі Посполитій, встановлена у 1562—1564 рр. з метою забезпечення фінансових потреб на оборону і королівський скарб. Проводилися трьома особовими комісіями (делегатами від короля, сенату й посольської ізби); визначалися сеймовими ухвалами для окремих регіонів країни (див.: *Wawrzyńczyk A.* Studia nad wydajnością produkcji rolnej dóbr królewskich w drugiej połowie XVI wieku. — Wrocław, 1974; *Rychlikowa I.* Lustracje 1564—1566 jako podstawa szacunku dochodów z gospodarki polowej // *Kwartalnik historii kultury materialnej.* — 1974. — Т. XXII. — Zesz. 4. — S. 673—716; Люстрації королівщин українських земель XVI—XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Р.Майборода. — К., 1999. — С. 5—56; *Шамелис В.И.* Люстрации как источник по истории польского города XVI—XVII вв. // *Средневековый город: Межвуз. науч. сб.* — Саратов, 1975. — Вып. 5. — С. 216—223).

... **староств...** — староство — цілісна королівщина, яка надавалася в довічне (“доживотне”) володіння королівського урядника старости. Староства залежно від того, чи мав його центр гродський уряд, поділялися на гродові й негродові. Перші, крім урядування на території староства, мали ще й судову та частково адміністративну владу в повітах, до складу яких входили підпорядковані їм староства. Другі, звані “державцями”, реалізовували свою юрисдикцію лише в межах виділених їм королівщин. Староства сформувалися на території руських воеводств Польського королівства (Белзького, Руського, Подільського) упродовж XV ст. (*Wejnert A.* O starostwach w Polsce do końca XVIII wieku... — Warszawa, 1877; *Kutrzeba S.* Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV w. // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozofski.* — 1903. — Т. XLV. — S. 231–348; *Falniowska-Gradowska A.* Królewszczyny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1984).

... **соляних жуп...** — жупа — термін, за допомогою якого з середини XIII ст. позначалися королівські прибутки з соляних копалень. Руські жупи — центри добування й варіння солі у Руському воеводстві: Стара Сіль, Котів, Дрогобич у Перемиській землі (їх інколи також називали самбірськими) та Долина у Львівській землі (Ширше див.: *Osuchowski W.* Gospodarka solna na Rusi halickiej od XVI do XVIII wieku // *Pamiętnik historyczno-prawny.* — Lwów, 1930. — Т. XVIII. — Zesz. 4; *Rutkowski J.* Podział dochodów w żupach ruskich. — Poznań, 1927; *Ejusd.* Z dziejów żup ruskich za Zygmunta Augusta // *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera.* — Lwów, 1925. — Т. II. — S. 365–387; *Dicrek J.* Górnictwo na Rusi halickiej w XV i pierwszej połowie XVI wieku. — Przemyśl, 1924; *Kurowski P.* Żupy starostwa dołuńskiego od połowy XVI do XVIII wieku. Rys historyczny // *Studia i materiały do dziejów żup solnych w Polsce.* — Wieliczka, 1997. — Т. XX. — S. 121–130).

... **інвентар...** — інвентарі — докладні переліки рухомого і нерухомого майна разом з його описом. Споряджалися, починаючи з кінця XV ст., у випадку зміни власника чи держателя маєтності. Найстарші інвентарі стосувалися церковних і королівських маєтків. У останньому випадку вони передували люстраціям (*Leskewiczowa J.* Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badania historii wsi w Polsce w XVIII w. // *Kwartalnik Historyczny.* — 1953. — Т. LX. — Zesz. 4. — S. 363–378; *Воронков И.А.* Инвентари имений — важный источник по истории польской феодальной деревни // *Вопросы истории.* — 1959. — № 4. — С. 124–137; *Майборода Р.В.* Інвентарі Сяноцької землі XVIII ст. як джерело для вивчення аграрних відносин // *Проблеми слов'янознавства.* — 1985. — Вип. 32. — С. 90–95; *Атаманенко В.* Характеристика та шляхи підвищення інформативності волинських інвентарів другої половини XVI століття // *Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України.* — Дніпропетровськ, 1995. — С. 42–55).

... **Варшавського архіву Скарбу Коронного...** — див. прим. до статті “Архів Скарбу Коронного”.

с. 244 Польське право... — мається на увазі загальне поняття, яким охоплювалися права окремих груп населення Польського королівства, а також кня-

зівське (королівське) право і повинності населення, що виникали з останнього. Вживається як протиставлення до німецького права (див.: *Persowski F.* Osady na prawie ruskim, polskim, niemieckim i wołoskim w ziemi lwowskiej. Studium z dziejów osadnictwa (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych / Pod red. F. Bujaka). — Lwów, 1926; *Buczek K.* Targi i miasta na prawie polskim (okres wczesnośredniowieczny). — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964; *Fastnacht A.* Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650. — Wrocław, 1962. — S. 236–238).

... *праві руським*... — села на руському праві — села, засновані в допольську добу, були самоуправними громадами, які базувалися на системі давньоруської верви. Громади обирали своїх керівників: тіунів, старців, священників, мали окремі суди. Упродовж XV–XVI ст. у руських землях Корони відбувався процес переведення сіл руського права на німецьке (*Hejnosz W.* Ius Ruthenicae. Przejmki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku. — Lwów, 1928; *Fastnacht A.* Osadnictwo ziemi sanockiej... — S. 227–236; *Линниченко И.А.* Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в. — М., 1894).

... *праві... німецьким*... — мається на увазі право, на основі якого засновувалися села переселенцями із Заходу, а згодом і місцевим населенням, але з дотриманням таких принципів. Згідно з цим правом осадник, званий локатором, отримував привілей від землевласника (короля чи приватної особи) заселити (“осадити”) вільні землі. Після початку процесу заселення осадник ставав вільним і набував право приймати певні данини від населення заснованого села. Економічне становище селян у селах німецького права було дещо кращим, ніж у селах руського права; перші користувалися обмеженим самоуправлінням. Це сприяло переходу деяких сіл руського права на німецьке (*Zientara B.* Źródła i geneza “prawa niemieckiego” (Ius Teutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie Zachodniej i Środkowej w XI–XII w. // *Przegląd Historyczny.* — 1978. — T. LXIX. — Zesz. 1. — S. 47–74; *Fastnacht A.* Osadnictwo ziemi sanockiej... — S. 238–253; *Sochaniewicz S.* Wójtostwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej. — Lwów, 1921; *Matuszewski J.* Nazwy administracyjne osad lokowanych na prawie niemieckim. — Łódź, 1974).

... *праві... волоським*... — волоське право поширилося упродовж XIV–XV ст. у гірських малопродатних для землеробства районах Галичини. Раніше пов’язували поширення цього права з експансією волоських пастухів уздовж Карпат, але згодом дослідники прийшли до висновку про його станово-професійне, слабо пов’язане з етнічним волоським елементом, походження. Села волоського права перебували під управою свого осадника, званого “князем”. Група сіл становила “крайну”, що підпорядковувалася “крайнику”. І “князі”, і “крайники” скликали віча, що мали адміністративно-судові функції. Населення таких сіл сплачувало податки худобою й продуктами скотарства, третина з яких діставалася “князю”, решта — власнику села. На більшість сіл волоського права був покладений обов’язок виконання військової служби (*Kadlec K.* Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S uvodem podávajícím přehled theorii o vzniku rumuského národa. — Praha, 1916; *Persowski F.* Osady na prawie ruskim, polskim, niemieckim i

wołoskim w ziemi lwowskiej. Studium z dziejów osadnictwa. — Lwów, 1927; *Fastnacht A.* Osadnictwo ziemi sanockiej... — S. 253–268; *Trajdos T.M.* Początki osadnictwa Wołochów na Rusi Czerwonej // *Łemkowie w historii i kulturze Karpat / Pod red. J.Czajkowskiego.* — Rzeszów, 1992. — Cz. 1. — S. 205–209; *Явор Г.* Волоське посадництво на теренах Розточчя у пізньому середньовіччі // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* — Львів, 2000. — Вип. 35–36. — С. 58–75; *Jawor G.* Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w różnym średniowieczu. — Lublin, 2000; *Szczotka S.* Studia z dziejów prawa wołoskiego w Polsce // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* — 1951. — Т. 2. — S. 355–418).

... *руського звичаєвого права...* — див. прим. вище.

... *фундаційних привілеїв...* — привілей, що видавався королем чи приватною особою на заснування населеного пункту і вміщував опис основних засад його устрою.

... *села королівські...* — йдеться про села, що входили до складу королівських староств чи держав.

с. 245 ... ленного... — мається на увазі ленне право — система стосунків, що виникла внаслідок надання землі сеньйором вільній людині (як правило, у бенефіцій, з часом спадковий) з встановленням васальної залежності, яка полягала у виконанні васалом військових повинностей на користь сеньйора. У руських землях Корони було досить поширеним (*Prochaska A.* Lenna i maństwa na Rusi i Podolu. — Kraków, 1902; *Baranowski I.* Nadania iure feudi w nowożytnej Polsce // *Themis Polska.* — 1913. — Zesz. 2. — S. 26–46; *Kuś J.* Manowie jarostawscy. Z zagadnień stosunków na Rusi Czerwonej (XIV–XVI w.) // *Przemyskie Zapiski Historyczne.* — 1985. — Т. 5. — S. 19–35; *Gawlas S.* Dłaczego w Polsce nie było feudalizmu lennego? // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.* — 1998. — Т. LVIII. — S. 101–123).

... *розкиданих в сучаснім Снятинським головно (деякі вже в Коломиї-ським та Городенківським)* — йдеться про адміністративний поділ Галичини кінця XIX ст.

... *(доживотнім)...* — “доживотне” право передбачало надання земель чи адміністративних урядів у володіння на час життя особі, яка виступала адресатом такого надання (*Encyklopedia historii gospodarczej Polski do roku 1945.* — Warszawa, 1982. — Т. 1. — S. 144).

... *дідичне, зем'янське...* — йдеться про село Кольпи, приєднане до дрогобицької жупи (Жерела. — Т. II. — С. 45). Це село належало до жупи вже в 1550 р. (*Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Betzkiego 1564–1565.* — Warszawa, 2001. — Cz. II / Wyd. K.Chłapowski i H.Zytkowicz. — S. 262).

... *одне віддане до жупи Дрогобицької...* — автор має на увазі частину села Влічне. Її 1539 р. Ясько Тустановський уступив на користь староства. Друга частина села була включена до староства в результаті обміну на село Зендовичі у Львівському повіті між Мацеєм і Цепанем Клодницькими та скарбом (*Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Betzkiego 1564–1565.* — Cz. II. — S. 192, 199).

... *жупника руського...* — уряд руського жупника виник у XV ст. Від імені короля він керував жупами у Руському воеводстві, контролював робітників і правильний порядок добування солі, на свою користь брав данини. Цей уряд, як правило, займали багаті міщани або центральні урядники. Руським жупником протягом 1564–1577 рр. був львівський каштелян Станіслав Гербурт (PSB. — Т. IX. — S. 450–453). Згідно з люстрацією йому належала вся Озиминська держава (Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego 1564 — 1565. — Cz. II. — S. 120).

... *потужники...* — категорія сільського населення, близька до підсусідків і коморників, без власної землі та засобів її обробітку. Потужники мешкали як наймити у заможних селян, але зберігали право заснувати власне господарство (Енциклопедія українознавства. — Львів, 1996. — Т. 6. — С. 2284).

с. 246 ... *людей вільних, перехожих...* — перехожими (“похожими”) людьми у XV–XVI ст. називали селян, які мали право переходу, виходу. Таке право могло бути реалізоване або до закінчення терміну слободи, або внаслідок отримання від пана дозволу на відхід (Історія селянства Української РСР. — К., 1967. — Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. — С. 78).

... *dzień pańszczyzny z bydłeciem (Dudziński)...* (пол.) — день панщини з худобою. Дудзінський Міхал (1747–бл. 1782) — польський мовознавець, поет. Перебував у законі єзуїтів, викладав у Варшаві, Полоцьку, Мінську. Уклав словник польської мови — *Zbiór rzeczy potrzebniejszych do wydoskonalenia się w języku ojczystym służących*. — Wilna, 1958 (Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. — Warszawa, 1966. — Т. IV. — S. 443).

... *словар Линде...* — Линде Самуель-Богумил (1771–1847) — польський лексикограф, педагог, бібліотекар. Працював у Лейпцизі, Відні, Варшаві. У середині 1790-х рр. задумав укласти словник польської мови. З метою реалізації цього проєкту співпрацював з Ю. Домбровським, А. Чарторийським, Т. Чацьким. У 1804 р. видав проєкт словника, який мав вийти у чотирьох томах. “Словник...” був опублікований протягом 1807–1815 рр. у Варшаві в шести томах. Він охопив величезний джерельний матеріал, почерпнутий зі стародруків XVI–XVIII ст. (PSB. — Т. XVII. — S. 358–364). Ймовірно, М. Грушевський використав друге видання “Словника...” С.Б.Линде, опубліковане завдяки старанням Августа Бельовського (*Linde S.B. Słownik języka polskiego*. — Lwów, 1854–1860; це видання фототипічним способом перевидане у Варшаві в 1951 р.).

... *“тяглий”...* — під цим терміном інколи розуміли не лише робітних селян, але й всі категорії “неслужбених” селян (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. V. — С. 134).

с. 247 ... *слуги, або служки...* — докладно описує обов’язки служків люстрація села Сарине Лежайського староства. Вони були зобов’язані охороняти лісові пасовиська, брати участь у старостинських ловах, їздити з різними дорученнями і листами. Якщо потрібно було їхати далеко, наприклад, до Варшави, староста зобов’язувався платити їм 24 гроші на їду (Жерела до історії України-

Руси. Львів, 1897. — Т. II: Описи королівщин в руських землях XVI віку. — Т. II: Люстрації земель Перемиської і Сяноцької. — С. 187; *Półtwiartek J.* Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI—XVIII wieku. — Warszawa — Kraków, 1972). Й. Пульцвяртек вважає, що в кожному старостві у найстаріших селах, виниклих на переломі XIV—XV ст., існували такі групи служків і це було необхідним елементом функціонування староств (*Półtwiartek J.* Położenie ludności wiejskiej. — S. 139).

hortulani als (alias) podsadkowie — в оригіналі “Ortulani al[ia]s Podsadkowie” (AGAD. ASK. Dz. LVI. R. 2, f. 87 v. (114 v.))

“Жупи землі Руської”, f. 367 v. (Стрільбиця): *podsadkowie kmieczy, ktorich iest sescz, dawal kazdi...* — див.: Жерела... — Т. II. — С. 20.

... та ж люстрація сільської жупи, що так виразно відріжняє їх, поясняє на іншому місці (f. 370), що “підсадки” “сидять на тих самих дворищах”, де й тягли... — див.: Жерела... — Т. II. — С. 23.

... кмети... — категорія селян, що мали повноцінні господарства. Величина останніх залежала від специфіки регіону і з середини XVI ст. мала тенденцію до зменшення. Під час поширення в Короні німецького права кметі мали, як правило, господарства одноланові, але зустрічалися дво- й півланові. Кмети брали участь у сільському самоуправлінні, на користь пана сплачували чинші, давали данини, десятину на користь костелу; зі становленням фільваркового господарства зростає роль панщини (Encyklopedia historii gospodarzej... — Т. 1. — S. 311).

с. 248 ... “підсадком”... — йдеться про категорію сільського населення, звану ще підсусідками. Їх статус та обов’язки автор докладно описує у даній праці.

... загородника... — загородники або огородники — категорія селян, які отримували невеликі господарства, розміщені поза ланами кметів. Ці господарства не могли забезпечити їх сім’ї, тому загородники працювали як наймані робітники на панській ріллі, землях вийтів чи заможних кметів. З розвитком фільварків загородники перетворилися в найчисленнішу категорію селян (Encyklopedia historii gospodarzej... — Т. 2. — S. 536).

... коморники... — категорія сільського населення, що не мали, як правило, власної землі, інколи могли мати робочу худобу, проживали у житлових будівлях кметів і за це відпрацьовували в їхніх господарствах (*Rutkowski J.* Historia gospodarza Polski (do 1864 r.). — Warszawa, 1953. — S. 102).

Ціле таке маленьке убоге село виступає в Тербовальському старостві (с. 136)... — автор має на увазі село Красівку, де осадку творили 5 убогих кметів (див.: *Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego...* — Cz. II. — S. 25).

... дворище... — дворище — господарська одиниця, заснована на кровній спорідненості та спільній власності. У Великому князівстві Литовському було визнано державою за одиницю оподаткування. Занепад дворища у Князівстві пов’язаний з проведенням волочної поміри. Як довів В.Ф.Інкін, у руських воеводствах термін “дворище” вживався як замітник терміна “вимірний лан” (16-прутовий), тоді як у селах волоського права найчастіше — як аналог великого

лану (32-прутового) (*Инкин В.Ф.* Дворище и лан в королевских имениях Галичины в XVI—XVIII вв. // *Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства.* — М., 1974. — Т. 8. — С. 27—30). У Галичині до витіснення дворища як господарської одиниці призвело поширення німецького права.

с. 249 ... осадників... — осадники — особи, що оселилися (“осіли”) на території поселення.

... потужниками, поплечниками, сябрами... — під цими термінами слід розуміти часткових власників чи тримачів неподільної землі (*Лучицький І.В.* Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // *Северный вестник. Журнал литературно-научный и политический.* — 1889. — № 1. — С. 69—88; *Rawita-Gawroński F.* Siabrowstwo jako forma władania ziemie // *Szkie i studia historyczne.* — Lwów, 1900. — Ser. II; *Bardach J.* Niedział w statutach litewskich na tle praktyki // *Studia z ustroju i prawa Wielkiego księstwa Litewskiego XIV—XVII w.* — Warszawa, 1970).

... один дослідник... — подібний погляд подав у своїй статті І. Лучицький (див.: Сябры и сябринное землевладение в Малороссии...).

... лану... — лан — одиниця міри оброблюваної землі, що була підставою для визначення розміру чинів і панщини. Поділ ріллі на лани відбувався або при локації села на німецькому праві, або внаслідок проведення поміри у селах іншого права (*Encyklopedia historii gospodarczej...* — Т. 1. — S. 446; *Śreniowski S.* Uwagi o łanach w ustroju folwarczno-pańszczyznianym wsi polskiej // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* — 1955. — Т. 3. — N. 2. — S. 301—337; *Rychlikowa I.* Wieloznaczność i ewolucja pojęcia łan w Małopolsce w okresie folwarku pańszczyznianego // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* — 1973. — Т. 31. — № 4. — S. 575—616).

с. 250 ... по Рогатинщині, бачимо з інвентарю р. 1539... — йдеться про інвентар Рогатинського староства 1539 р., складений за старостування Яна Боратинського (див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. R. 2, f. 10—99 v. (стара пагінація — f. 1—89 v.)). У ньому фіксуються дворища (ageae) у Корлежичах (f. 30 v. (21 v.)), Янчині (f. 32 v. (23 v.)), Матієві (f. 30 (21)), Дубринові (f. 33 v. (24 v.)).

... люстратор... — особа, що безпосередньо люструвала королівщини. Попри те, що для люстрування призначалася комісія з трьох осіб, вони розподіляли між собою воєводства чи землі визначеного їм регіону і проводили люстрування одноосібно. Люстратором більшості староств Руського воєводства у 1564—1565 рр. був Криштоф Соколовський.

с. 251 Ще в Вовні — дворище Юрківське (с. 189) — тут автор помиляється — інформація про дворище Юрківське поміщена на с. 188 другого тому “Жерел...”.

с. 252 ... головний осадник, що і був заступником дворища... — йдеться про представника дворища при укладенні правових актів чи податкових розрахунків.

... данини з волів та пчіл... — данина з волів (поволове, воловщина) складалася на користь пана в формі натуральній чи грошового чиншу від кіль-

кості волів у господарстві (*Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku) (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCCLXXXVII. Prace językoznawcze. Zesz. 60). — Warszawa — Kraków, 1979. — S. 165*). Данину з бджіл (пчільне, бортне) складали бортники від триманих ними бджіл (Там само. — С. 172).

с. 253 ... чинш... — це форма феодалної ренти, що складалася регулярно (як правило, щорічно) або грошима, або продуктами на користь землевласників за тимчасове або вічне користування землею з її приналежностями. Його величина залежала від розміру земельної ділянки, якості ґрунту, ступеня обтяження селян іншими повинностями та індивідуального характеру стосунків між паном і селянином. Впровадження чиншу збіглося з часом розповсюдження у Польському королівстві німецького права. Зі зростанням значення фільваркового господарства пани намагалися перевести підданих з чиншу на панщину, хоч чинш як форма феодалної ренти зберіг своє значення до середини XIX ст. (*Encyklopedia historii gospodarczej... — Т. 1. — S. 132–134*).

Подібним чином в Самбірщині... — тут йдеться про село Завадку (Жерела... — Т. I. — С. 186).

... хлібна данина... — автор всюди під цим терміном розуміє данину зерном. Окремі села, крім того, складали ще й данину від випікання хліба. Так, судячи з люстрації с. Вовні, кожне дворище давало по 4 хлібини в рік (*Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego... — Cz. II. — S. 4*).

... чверті... — мається на увазі чверть дворища.

... поволощина й пчільна десятина... — див. прим. вище.

с. 256 В інвентарі Дрогобицьким 1508 р... — див.: AGAD. ASK. Dz. 56. Р. 1.І; дані про Стебник (f. 6 (47)), про Ранівці (f. 6 (47)).

В інвентарі 1525 р... — можливо, йдеться про інвентар, складений невдовзі після вступу на посаду дрогибицького старости (1524–1539) Яна Камьонацького (*Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny. — Wrocław, 1974. — Cz. 1: Geneza egzekucji dóbr. — S. 247*). Місцезнаходження цього інвентарю встановити не вдалося.

Загальна схема сих мір така... — наведена автором схема мір збіжжя не може бути переведена на сучасну систему мір і ваги, оскільки, як видно з наведеного М. Грушевським аналізу, спостерігалися суттєві відмінності у реальній вазі однакової міри збіжжя залежно від староства (див. також: *Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego... — Cz. I. — S. XLVI; Cz. II. — S. XVII*).

с. 257 ... в Дрогобичі — 32... — помилка друку замість “в Стрії” (див. Жерела... — Т. 1. — С. 193, 218).

... (24 і 52)... — помилка друку замість “(26 і 52)”.

... стація... — повинність утримання короля чи його урядників, що проїжджали через даний населений пункт, виступала у формі данини чи чиншу (*Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku). — S. 184*).

... гр. ... — гривня (марса) — грошова одиниця, що дорівнює 48 грошам, на 18 грошів більше, ніж злотий (флорин).

... *де селяни служать військову службу...* — можливо, йдеться про селян-леманів, які після служби у війську мали більші земельні наділи (див.: *Tymieniecki K. Lenna chłopskie czy prawo niemieckie (Rzecz z zakresu genezy form gospodarstwa czynszowego w Polsce średniowiecznej) // Roczniki Historyczne. — 1951–1952. — R. 20. — S. 59–120).*

с. 258 ... *яловиця...* — грошовий еквівалент повинності складено в данину яловиці (*Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku). — S. 110–111).*

... *куни...* — куна — різновид чиншу, що сплачувався куничими шкурками (Там само. — С. 120).

... *гуню...* — гуня — одяг з простої, товстої тканини, який носили горці (*Горбачевский Н. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. — Вильна, 1874. — С. 147).*

... *попрут...* — підпруга.

с. 259 ... *Тенчинських...* — йдеться про Анджея Тенчинського, снятинського старосту в 1552–1562 рр. (*Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny. — Wrocław, 1974. — Cz. 1: Geneza egzekucji dóbr. — S. 247).*

... *“як жер бував”...* — йдеться про податок, який називався жирове або жерове, — плату або данину (у жолудях, вівсі), що складалася селянами за право випускання “на жер” до дубових чи букових гаїв свиней (*Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku). — S. 206–207).*

с. 260 ... *фільварку...* — фільварок — господарство рільничого або рільничо-скотарського напрямку, що виробляло продукцію переважно для збуту на ринку. У фільварку використовувалася панщинна або наймана праця. Фільварки утворювалися внаслідок вилучення частини селянських земель (там, де не було вільних). На чолі фільварку перебував урядник (*Wyczański A. Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500 — 1580. — Warszawa, 1960; Rusiński W. Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego // Przegląd Historyczny. — 1956. — T. 47. — Zesz. 4. — S. 617–655).*

с. 261 ... *Голоскові...* (с... 14) — вказана інформація щодо Голускова поміщена на с. 16 т. I “Жерел...”, а не на с. 14, як зазначено в публікації.

... *з підстаростою...* — підстароста — заступник старости, урядник, що призначався старостою для виконання його обов'язків під час відсутності чи хвороби. При вступі на уряд підстароста складав присягу. У зв'язку з тим, що в руках магнатів могли опинитися декілька старостів, підстарости багатьох старостів, особливо України й Коронної Русі, виконували обов'язки старост майже повністю (*Góralski Z. Urzędy i godności w dawnej Polsce. — Warszawa, 1998. — S. 208).*

с. 262 ... *локить...* — міра довжини, що, як виникає з тексту люстрації, рівна третині сажня (*Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Betzkiego... — Cz. I. — S. XLVII).* Переведення трьох різновидів цієї міри на сучасну йому

систему мір здійснив М.Горбачевський (*Горбачевский Н.* Словарь древнего актового языка... — С. 371–372).

с. 263 ... св. Мартина... — католицьке свято, яке відзначалося 11 листопада.

... св. Юрія... — свято, що відзначалося 24 квітня.

... в “озерцях Дністрових” (с. 11)... — помилка друку замість “с. 110”.

с. 264 ... kawthan... — кафтан — вид верхнього одягу.

“реєстр доходів” з р. 1535... — сучасна архівна легенда реєстру — AGAD. ASK. Dz. LVI, sygn. HII, f. 2 — 11 (37–46).

... в Сівці й Дубровлянах... — ці села у цитованому автором реєстрі не згадуються.

с. 265 ... гонту... — вид дахового покриття.

с. 266 ... в державі Сенявського... — йдеться про перебування більшості населених пунктів Калюської держави у ленному володінні руського воєводи Миколая Сенявського. Останній отримав їх за привілеями 1549 і 1553 рр. Під час проведення ревізії листів за рішенням Пйотрковського сейму обидва ленни визнано недійсними (*Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego...* — Cz. I. — S. 268).

... інвентар з р. 1535... — йдеться про документ, який автор вище називає “реєстром доходів” — див. прим. вище.

Королівське Поле... сусідньої Снятинщини... — цей здогад автора не знаходить підтвердження в документах. Остаточний (дефінітивний) варіант люстрації 1564–1565 рр. також відносить це село до Галицького староства. Зважаючи на те, що Королівське Поле було засноване в 1551 р. (*Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego...* — Cz. I. — S. 259), ймовірність його належності до Снятинського староства у проміжку між часом локації та проведенням люстрації є незначною.

с. 267 ... в Зубові й Каптурах... — на цій сторінці публікації йдеться лише про Каптури (див.: Жерела... — Т. I. — С. 119).

с. 268 ... за давнішого старости Мацейовського... — автор має на увазі радомського, пізніше люблінського каштеляна Бернарда Мацейовського, який був теребовльським старостою з 1549 по 1552 р. (*Sucheni-Grabowska A.* Monarchia dwu ostatnich Jagiełłonów... — S. 247; *Urzednicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku.* Spisy / Oprac. K.Przyboś. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. — S. 98).

Інвентарі 1550–1551 рр. — мають на увазі інвентарі староства, що тепер зберігаються в Головному архіві давніх актів у Варшаві — AGAD. ASK. Dz. LVI. Т. III, f. 1 — 21v. (інвентар 1550 р.), f. 23–28 (інвентар 1551 р.). Інвентар 1551 р. у частині, що стосується замку за списком, набутим 1906 р. у варшавського антиквара, видрукував Олександр Чоловський (див.: *Czotowski A.* Inwentarz Zamku trembowelskiego z r. 1551 // *Ziemia Czerwieńska.* — Lwów, 1935. — Rocznik 1. — Zesz. 1. — S. 99–102). Інвентар був складений по смерті теребовльського старости Бернарда Мацейовського 16 грудня 1551 р. спеціальною

комісією у складі галицького войського Якуба Буджановського, теревовльського підстоля Зигмунта Гайовського, теревовльського плебана ксьондза Станіслава Вільчепольського, Францішека Скшинецького і Томаша Дембовського (див.: *Czotowski A. Zamek trembowelski w 1551 r. // Там само. — С. 19).*

Новий староста — славний Бернард Претвич... — йдеться про відомого своєю діяльністю з організації оборони південно-східних рубежів Корони барського старосту Бернарда Претвича, який у 1552–1556 рр. здійснював старостинську юрисдикцію у Теревовлі як представник королеви Бони, а в 1556–1562 рр. був місцевим старостою (*Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów... — S. 247; Urzędnicy województwa ruskiego... — S. 98).*

Інвентарі Архіву Скарбу Коронного 56, т. III, ф. 672 і 480 — див. прим. 84. Тут і нижче автор покликається на стару пагінацію рукопису.

с. 269 ... роблять в однім селі так само, як і в Довгім... — йдеться про село Романівку (див.: *Жерела... — Т. I. — С. 126).*

... з інв[ентарю] 1550 [р.] довідуємось, що в Дичкові косили день (ф. 666) — див.: *AGAD. ASK. Dz. LVI. Т. III, ф. 14 v.*

... Самолусківці... мало зовсім інші обов'язки... — вказана автором інформація щодо Самолусківців — *AGAD. ASK. Dz. LVI. Т. III, ф. 14 v.* (дані інвентарю 1550 р.), *ф. 25 v.* (дані інвентарю 1551 р.).

...(при границі російській)... — йдеться про села, розташовані поблизу австро-угорського кордону з Російською імперією.

с. 270 З інвентарів 1550–1551 рр. ... ще села Лошнів і Сущичин... — вказана автором інформація щодо сіл Лошнів і Сущичин — *AGAD. ASK. Dz. LVI. Т. III, ф. 15 v., 16 v.* (інвентар 1550 р.), *25 v., 26 v.* (інвентар 1551 р.).

с. 271 ... подимного... — подимне — данина на користь пана, що складалася у чиншовій чи натуральній формі від диму (будинку) чи загороди, замінена з часом на сталий ґрунтовий податок величиною два гроші з лану (*Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku). — S. 155–156).*

... десятник... — представник сільської старшини у селах руського права. Як правило, виступали помічниками сільських отаманів. Призначалися старостами. Основним їх обов'язком був нагляд за виконанням селянами робіт на пана. У випадку, коли вони заміщували отаманів, то могли представляти сільську громаду перед власником чи державцею, а також у судових процесах (*Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. V. — С. 367–368).*

... новопосадженням... — тобто нещодавно заснованим, “осадженням”.

... “лазєбно”... — лазєбне — оплата за користування лазнею або чинш, сплачуваний власником лазні (*Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku). — S. 124).* У даному випадку мається на увазі саме перше.

с. 272 З інвентарів попередніх (маю з років 1539 і 1544)... — йдеться про інвентарі Рогатинського староства 1539 і 1544 рр. за старостування Яна Боратинського (див.: *AGAD. ASK. Dz. LVI. R. 2, ф. 10(1) — 99 v. (89 v.), 101 (74)—164 (137).*

... (*f. 198 v.*) — має бути *f. 197 v.* — 198 v. Тепер ця інформація знаходиться — AGAD. ASK. Dz. LVI. R. 2, f. 4 v. — 5 v.

с. 272–273 ... так, інвентар 1539 р. нотує бігунів в Верболовцях (1), Бабинцях (2), в Потоці (1), Корлежичах (3), в Черничім (2)... — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. R. 2, f. 24, 23–23 v., 26, 30 v. (Kozlennycze — sic!), 27 v.—28. У випадку Черничого інвентар втікачів не фіксує (Там само. — F. 27 v.—28).

... (*f. 86*)... — тепер див.: Там само. — F. 113 (86).

... *в дідичнім держанні Тарновських...* — на час проведення люстрації Стрийське староство держав війницький каштелян Ян-Криштоф Тарновський, якому була записана стара сума. Однак записи старих сум не могли стосуватися Лисятич, Угерського і Вовні, які потрапили до рук Тарновських лише в 1530-х роках, тобто в час, що не визнавався чинним для записів старих сум (Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego... — Cz. I. — S. 1; *Dworzaczek W.* Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. — Warszawa, 1985. — S. 324).

с. 274 ... "сидження на волі"... — користування з привілею несплати частини податків.

с. 275 ... Ян Тарновський (староста)... — див. прим. вище.

... *десятий пень...* — податок у формі кожного десятого пня, тобто місця мешкання бджіл.

с. 276 ... бухони... — у дефінітивному тексті люстрації йдеться про "chleba 4 valoris den. 6" (Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego... — Cz. I. — S. 4), тобто 4 хлібини вартістю 6 динарів.

(*с. 180*) — має бути "с. 180–181" (див. Жерела... — Т. I).

... *в безпосереднім старостинським держанні...* — дрогобицьким староство на час проведення люстрації був Ян Стражеховський (1548–1567), син попереднього старости Войцеха (1539–1550). Початково уживав титулу старости паралельно з батьком. У 1564 р. він з'єднав з Дрогобицьким староством Самбірське староство, отримавши право викупу всіх війтівств, солтиств, копалень, млинів, попівств і корчм у останньому старостві, за винятком тих, що вже перебували в руках львівського каштеляна Станіслава Гербурта. Завдяки екзекуції добр та зусиллям С.Гербурта обидва староства не потрапили до рук спадкоємців Я.Стражеховського (*Sobieski W.* Upadek rodziny Staruchowskich (Przyczynek do historii "Egzekucji dobr" // Ejusd. Szkice historyczne. — Warszawa, 1904. — S. 187–237; *Polackówna H.* Przedmowa // Księga radziecka miasta Drohobycza 1542–1563. (Z papierów pośmiertnych ś. p. Stefana Sochaniewicza) / Wyd. Helena Polackówna. — Lwów, 1936. — S. XVI–XLII).

с. 277 ... як видно з інвентарю 1508 р... — ймовірно, йдеться про інвентар 1508 р., складений при вступі на староство Станіслава Малджика (див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. D. I. 1, f. 2 (43)–7 (48)).

З інвентарів давніших (1508, 1524–1525 і 1537–1538 рр.)... — про інвентар 1508 р. див. вище; точне місцезнаходження інших двох інвентарів встановити не вдалося.

... з причини татарської руйни... — татарський напад на Руське воєводство мав, очевидно, місце у попередньому 1527 р., оскільки податкові ухвали Пйотрковського сейму від 15 лютого 1528 р. передбачали звільнення постраждалих сіл від сплати податків, за винятком чопового. Польські хроністи, описуючи татарський похід 1527 р., переважно концентрують свою увагу на Київщині і перемозі князя К.І.Острозького під Ольшаницею. Лише Марцін Бельський додає, що татари, починивши немало шкод біля Пинська, вторглися в Більську та Люблінську землі (ширше див.: *Walawender A. Kronika kłesk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586.* — *Lwów, 1935.* — Т. II: *Zniszczenia wojenne i rożary.* — S. 170). Саме під час повернення додому татари заглянули до Дрогобиччини.

... в Стебнику по 16 гр. за сир... — має бути “в Деражичах” (див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. D. I. 1, f. 4 v. (43 v.).

с. 278 ... т. зв. ставниче... інакше “пошта”... — різновид подарунка або данини, що складалася підданими власнику чи уряднику з нагоди свята або приїзду до маєтності (*Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku).* — S. 150–151).

... корчемного збору... — корчемне — чинш, сплачуваний корчмарями з корчм (*Ibid.* — S. 113).

... як видно з люстрації жуп (f. 367–368)... — йдеться про люстрацію Стрільбиці (див. Жерела... — Т. II. — С. 20).

... (“пище” русько-литовських інвентарів)... — оплата, що бралася поборцями, за виготовлення і видання квитів про збір податків (*Грушевський М. Історія України-Руси.* — Т. V. — С. 132).

с. 283 ... (Гербурт, жупник тогочасний)... — Станіслав Гербурт, львівський каштелян (1554–1584), виконував обов’язки жупника принаймні з 1564 до 1577 р. (*PSB.* — Т. IX. — S. 450–453).

... трапляються ще в двох селах... — йдеться про с.Березницю, де люстрація фіксує трьох служків (*Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego...* — Cz. II. — S. 98), та с.Терсків, де зафіксований один служка (Там само. — С. 108).

с. 285 ... Пан львівський... — йдеться про львівського каштеляна С.Гербурта. Див. прим. вище.

с. 286 ... ямниця... — обов’язок селян відбувати земляні роботи.

с. 288 ... очкового... — вид податку, що накладався на бортників; походить, ймовірно, від назви отвору на верхній кришці кадї — посуду й одночасно міри меду — віко (див.: *Герасименко Н. З історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV—першій половині XVII століть // ЗНТШ.* — 2000. — Т. CCXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 178).

с. 288–289 ... в інвентарях сього староства з р. 1539 і 1544; так в першій (f. 33)... — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. R. 2, f. 42 (33).

Про с.Бабинці (f. 35)... — див.: Там само. — F. 44 (35).

Про с.Чернче (f. 35 v.)... — див.: Там само. — F. 45 (36).

Руда... — див.: Там само. — F. 45 v. (36 v.).

... Корлежичі, Янчин... — див.: Там само. — F. 46 (37).

... в с.Чернче (f. 126)... — див.: Там само. — F. 153 (126).

... в Залип'ї й Корлежичах... — див.: Там само. — F. 153 (126) — 153 v. (126 v.).

Автор надалі неодноразово аналізував першу люстрацію щодо становища селян (див. зокрема: Економічний стан селян в Перемиському старостві в середині XVI ст. на основі описей королівщин // *Жерела...* — Т. II. — С. 1–35; Економічний стан селян в Сяноцькім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин // *Жерела...* — Т. III. — С. 1–27).

П.Кулаковський

in extenso (*лат.*) — для повного видання

zasiąg: — Михайло Грушевський подає три пояснення терміна *zasiąg* із різних словників (польською, латинською та німецькою мовами): *dzień pańszczyzny z bydłciem* (Dudziński) (*пол.*) — день панщинних робіт зі своєю худобою; *opera diurna jumento praestari solita hero a colonis* (*лат.*) — одноденна праця з худобою — узвичаєна повинність селянина власникові; *Frohspannetagewerk* (*нім.*) (Лінде) — одноденна праця із своїм запрягом

kiedy się rozdzielię juxta generationis (*макаронізм*) — досл.: коли розподіляється відповідно [до] покоління

profectus est mendicando (*лат.*) — подався просити милостиню

Економічний стан селян в Перемиському старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин

Друкується за виданням: *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1897. — Т. II: Описи королівщин в землях руських XVI віку. — Т. II: Люстрації земель Перемиської і Сяноцької. Передрук цього дослідження зі збереженням пагінації публікації в “*Жерелах...*” — Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. III.

Стаття була написана автором у першій половині 1897 р. у зв'язку з виданням другого тому “*Жерел...*” 20 жовтня цього ж року М.Грушевський на засіданні історико-філософської секції ознайомив присутніх з основними ідеями статті (З Товариства // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXI. — С. 2). Згодом друком вийшов другий том “*Жерел...*”, у якому ця стаття була вміщена як передмова (Там само. — С. 15).

З досліджень, що безпосередньо торкаються теми статті, слід відзначити дослідження, здійснене Казімежем Арламовським, у майбутньому одним із видавців люстрації Руського воеводства 1661–1665 рр., присвячене Медицькому ключу Перемиського староства у XVI ст. (див.: *Artamowski K. Klucz medycki starostwa przemyskiego w XVI wieku* // *Studia z historii społecznej i gospodarczej*

poświęcone Franciszkowi Bujakowi. — Lwów, 1931. — Т. I. — S. 133–164). Польська історіографія, що прямо чи опосередковано торкається цієї проблеми, окреслена З.Будзинським і К.Пшибосем (див.: Polska południowo-wschodnia w erze powożytej. Źródła dziejowe. Rzeszów, 1997. — Т. I. — Cz. 1: Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku / Wyd. Z. Budziński, K. Przyboś. — S. XI–LXVIII). З українських істориків вивченням статистичних джерел до історії Перемиської землі, але пізнішого періоду (XVII–XVIII ст.), займався В.О.Пірко (див.: *Пірко В.О.* Ревізія 1711 р. на Засянні — джерело вивчення соціально-економічних відносин на початку XVIII століття // Проблеми слов'янознавства. — 1976. — Вип. 14. — С. 116–123 та ін.).

с. 290 ... описей 1494 і 1497 р. (виданих в “Записках Н[аукового] товариства ім. Шевченка, т. XIX, особливо важна опись 1497 р.) — йдеться про публікацію автора в ЗНТШ під назвою “Описи Перемиського староства 1494–1497 р.” (див.: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — С. 1–24).

... інвентарю 1553 р. ... — сучасна сигнатура справи, в якій уміщено цей інвентар, — AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I. Інвентар був укладений після старостування Петра Кміти при входженні в посаду старости Вавринця Спитка Йордана, що старостував з 1553 до 1568 р. (*Sucheni-Grabowska A.* Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów... — S. 241; *Urzędnicy województwa ruskiego...* — S. 238).

... Стан[іславом] Орликом... — Станіслав Орлик, польний писар (1539–1550), руський жупник (1550–1559). Згаданий інвентар уклад у листопаді 1553 р. разом з Рафалом Рокіцьким (PSB. — 1979. — Т. XXIV. — S. 205–206; *Urzędnicy centralni i nadworni XIV–XVIII wieku. Spisy.* — Kórnik, 1992. — S. 95).

с. 291 ... осадників... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністрів’ї Галицькім...”.

... тяглих... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністрів’ї Галицькім...”.

... загородників... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністрів’ї Галицькім...”.

... два неміряні кусні (“обшари”)... — йдеться про не поділені на лани землі села, де не була запроваджена трипільна система.

В Коровниках... в 1553 було 12 вже на півланах... і 5 загородників... — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 28 v.–29.

... 1553 р... бачимо вже 11 загородників... — див.: Там само. — F. 30 v.–31 v.

... 1553 р. було 8 тяглих господарств і 11 загородників... — див.: Там само. — F. 38 v.–39.

... служební... — так автор називає господарства, що належали слугам або служкам. Про служків див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністрів’ї Галицькім...”.

... “затяжних”... — під “затяжними господарствами” люстрація розуміє тяглі господарства.

... описі 1553... — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 36 v.

с. 292 ... воно лишилось без перемінн... — відмінну позицію зайняв К. Арламовський, який, спираючись на дані інвентарю 1542 р., вважав, що в Медиці було аж 111 ланів (78 селянських, 12 корчмарських і 12 фільваркових). Суттєві розходження між даними інвентарів 1497 та 1542 рр. він пояснював тим, що перший інвентар врахував лише лани, які відводилися під озимину. Таким чином, на його думку, лани, відведені під ярину та під пар, були не враховані (Arłamowski K. Klucz medyczny... — S. 136–137).

1553 р. було 14 господарів на півланах і 10 на поодиноких куснях ґрунту (“обшарах”) і 5 загородників... — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 19 v.—20.

... в 1553 р. було 31 тяглий і 5 загородників... — див.: Там само. — F. 59 v.—60 v.

... в 1553 р. було 36 тяглих господарів... але, крім того, мали додатки (обшари, терсенае)... — див.: Там само. — F. 57 v.—58 v.

с. 293 Але новий староста (краківський каштелян Мартин Зборовський)... — тут автор помиляється: перемиським старостою з 1553 до 1568 р. був Вавринець Спитек Йордан (див. прим. вище). Останній дійсно у 1565–1568 рр. займав посаду краківського каштеляна. Мартин Зборовський, попередній краківський каштелян, помер 25 лютого 1565 р. (Urządnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy / Oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska. — Kórnik, 1990. — S. 60), тобто до люстрування Перемиського староства, яке мало місце того ж 1565 р., але після жнив (див.: Жерела... — Т. II. — С. 163, 223; Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego... — Cz. I. — S. XVII).

... по Несецькому вмер в тім же 1565 р. — див.: Niesiecki K. Herbarz polski. — Lipsk, 1845. — Т. X. — S. 130.

... бо не маємо числа ланів 1553–1565 рр. — кількість селянських ланів у Шегині подає інвентар 1542 р. (Arłamowski K. Klucz medyczny... — S. 139).

с. 294 Інв[ентар] 1553 р. — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 28 v.—29.

... крім того, 10 загородників... — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 90 v.—91 v.

с. 295 ... було перед ревізією 1553 р. кілька селян (6)... — див.: Там само. — F. 62 v.

... якусь надзвичайну “новину”... — йдеться про зміну попередніх умов господарювання на нові. Автор вбачає “новину” в поділі ґрунтів і, як наслідок, зменшенні величини наділу для одного господарства.

с. 295–296 1553 р. сиділо на 8 цілих ланах 8 господарів... — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 41.

... вйтові... — вйт був на чолі сільської громади. Цей інститут виникав під час заснування села на німецькому праві. Осадчий, заплативши власнику землі певну суму, разом з дорученням заснувати (“осадити”) село отримував привілей, який забезпечував йому спадкове вйтівство у цьому селі. Це давало йому та спадкоємцям привілей, зокрема, більший земельний наділ, прибутки від судочин-

ства, право заснувати млин чи корчму тощо. Шляхта намагалася підпорядкувати собі ці економічно вигідні уряди. У XVII ст. вона домоглася, щоб війтівства майже виключно посідали шляхтичі (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. V. — С. 370—373; *Łysiak L.* Własność sołtysia (wójtowska) w Małopolsce do końca XVI wieku. — Kraków, 1964; *Інкін В.Ф.* Сільські суди німецького права в Галичині XVI—XVIII ст. // Вісник Львівського університету). — Львів, 1984. — Випуск 20: З історії стародавності і середньовіччя. — С. 34—40).

с. 298 *Інвентар 1553 р. знає тут лише “десять сіл на Стрв’яжі”...* — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 77.

с. 299 *... бортники...* — займалися розведенням бджіл у лісах. Мали право користуватися бортями, забирати собі вивернуті вітром дерева з бортями, ходити всіма дорогами і стежками з метою доступу до бортей, брати дерева з лісу для виготовлення бортних знарядь, ловити рибу в річці при лісі. Цюроку складали медову данину, брали участь у бортних судах, здійснювали обстеження бору тощо (*Półwiartek J.* Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego... — S. 145).

... осадження на “сировім корені”... — заснування поселення на незаселеному будь-коли раніше місці.

... “крайни”... — групи сіл волоського права, що мали осібне судочинство, творили цілісний фінансовий і адміністративний округ. Крайна була відповідником давньоруської волості (докладніше див.: *Інкін В.Ф.* Волость (крайна) и ваце (сбор) на Галиччине в XVI—XVIII веках // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — М., 1977. — С. 71—85).

... вони нічого не платили королеві — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 23 v.

с. 300 *... назву дворища прикладає інвентар 1553 р. до сіл волоського права над Стрв’яжем...* — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 77 v.

... до них я зачислив би ще Шегині... — інвентар 1542 р. називає Шегині селом руського права. К.Арламовський вважав, що до сіл руського права, крім Медики і Шегині, відносилися конюші села Батичі, Малківці, Вітошинці, Даровичі, Торки, Будів, і стверджував, що цим переліком села руського права не вичерпуються (*Arłamowski K.* Klucz medycki... — S. 134—135).

... при описах Перемиського староства 1494 і 1497 рр. ... — див.: ЗНТШ. — 1897. — Т. XIX. — С. 2.

с. 301 *... колода...* — найбільша міра збіжжя, що складалася з чотирьох корців.

Сі дві колоди виглядають мені дуже неймовірно... але так в оригіналі — сумніви автора були цілком обґрунтованими: дефінітивний текст люстрації подає значно меншу цифру хлібної данини — господарство кметя тут щорічно віддавало як данину по 2 корці вівса (*Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego...* — Cz. II. — S. 43).

... “стаційну ялівку”... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров’ї Галицькім...”.

с. 302 *... лісне...* — плата за випас приватної худоби у королівських лісах.

Інвентар 1542 р. називає цю плату дубровним. Тоді вона виносила від кожних 100 волів 12 грошів, лот (12, 8 г) шафрану, фунт перцю. Її побирали біля перемиського мосту (*Arłamowski K. Klucz medycki...* — S. 161–162).

... *інв[ентар] 1553 р.* ... — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 20 v. (Ольшани), 21 v., 23.

с. 303 ... *осадчі привілеї...* — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров’ї Галицькім...”.

... *возили ріще...* — йдеться про кущові дерева, що використовувалися для виготовлення загати на річці.

... *утворилась в XVI в. з модифікації німецького права на ґрунті руських звичаїв* — ця думка М.Грушевського була витлумачена К.Арламовським як твердження про відсутність впливу в регіоні польського права. К.Арламовський з цим не погодився, наводячи приклад опосередкованого впливу польського права на війтівства і солтиства у Львівській землі, встановлений К.Соханевичем (*Sochaniewicz K. Wójtostwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej // Studia nad historią prawa polskiego.* — Lwów, 1921. — Т. XVII; *Arłamowski K. Klucz medycki...* — S. 135).

... *два конюші села...* — автор має на увазі села Будців і Торки. Жителі цих сіл зобов’язані були стерегти королівське стадо.

с. 303–304 ... *стацію і “жеровщину”*... — див. прим. (стація, “жерове”, “жеровщина”) до статті “Економічний стан селян на Подністров’ї Галицькім...”.

... *вони були середніми...* — К.Арламовський пов’язує нижчі податки жителів Будова та Торок з тим, що переведення їх з статусу конюхів на селянські панщину й чинш відбулося після 1520 р. Відтак, це переведення враховувало торунсько-бидгоські статuti 1520 р., запровадження яких було спробою врегулювання стосунків між феодалами та їх підданими (*Arłamowski K. Klucz medycki...* — S. 147).

(*інв. 1553 р.*) — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 61 v.

... *пошти*... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров’ї Галицькім...”.

... *торгового дня...* — йдеться про визначений власником чи згідно з локаційним або фундаційним привілеєм день, коли відбувався торг.

... *сеї же інвентар зазначає...* — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 36 v., 38 (Медика), 39 (Шегині).

с. 305 ... *в інв[ентарі] 1553 р. про обидва села сказано однаково: повинні робити всяку роботу* — див.: Там само. — F. 61 (Ясманичі), 59 (Гійсько).

... *по чотири лікті...* — лікоть — міра довжини, що, як виникає з тексту люстрації, рівна третині сажня (*Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełzkiego...* — Cz. II. — S. XVII).

... *про Рудники інв[ентар] 1553 р. каже, що “роблять всяку роботу”* — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 85 v.

с. 306 ... *до 64 зл.* ... — описка замість “... до 64 гр.”

... *дідичний вїйт...* — урядник, що успадковував і мав право передати в

спадок своїм дітям уряд війтівства. Крім дідичних війтів, були ще призначувані власником села чи королівським урядником-старостою війти (про війта див. прим. вище).

... *то інв[ентар] 1553 р. знає...* — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 20 v.

... *що в Засянні 1553 р. ...* — див.: Там само. — F. 32–32 v.

с. 307 ... *при хліборобстві займались бортництвом...* — в історіографії існує думка, що у таких селах відсоток жителів, що займалися бортництвом, був до середини XVI ст. більшим. К.Вольський навіть вважав, що такі села були локовані з метою складання феодалної ренти натурою (медом) (*Wolski K. Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI wieku // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio B. — 1955. — Vol. VII, 3. — S. 150*). З цим твердженням не погодилися Є.Топольський і Ю.Пулицвартек, які вважають бортництво бічною галуззю рільництва (*Topolski J. O literaturze i praktyce rolniczej w Polsce na przełomie XVI i XVII wieku // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. — 1952. — T. XIV. — S. 90–93; Półciwiartek J. Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego... — S. 143–144*). К.Арламовський на основі реєстру двірських бортних пнів у медичьких лісах пише про занепад тут бортництва. У першій половині XVI ст. тут було 555 пнів, а в 1540 р. — лише 100 осідлих, 455 — порожніх (*Arłamowski K. Klucz medyczny... — S. 162*).

... *бортних "уходів"...* — визначених місць для бортницького промислу.

... *на ієстїоє...* — на омелу.

с. 309 *В Брилинцях інв. 1553 р. показує...* — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 21–21 v., 22–22 v.

В Мальнівській Волі — 1553 р. ... — див.: Там само. — F. 61 v.

Він майже виключно обмежується загальними виразами... — див.: Там само. — F. 61 (Ясманичі), 62 (Селисько), 93 (Сарни).

Такі загальні означення знаходимо в інв. 1553 р. ... — див.: Там само. — F. 84 v. (Мальнівська Воля), 85 v. (Рудники), 86 v. (Бортятин).

Для Ольшан маємо докладнішу відомість... — див.: Там само. — F. 20 v.

с. 311 ... *кінне...* — ймовірно, йдеться про грошовий еквівалент одного з різновидів підводної повинності, коли піддані зобов'язані були забезпечувати короля чи його урядників транспортом, тобто в даному випадку кіннями (див.: *Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku). — S. 152–154*).

... *кухонне...* — грошова данина, що складалася селянами взамін повинності служби на королівській кухні чи під час приготування обідів для урядника, який приїздив здійснювати судочинство (*Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku). — S. 119*).

... *по попрюзі...* — йдеться про грошову данину з дворища, рівну вартості однієї кінської попруги (упряжі).

с. 312 ... *strąga (struga)...* — можливо, йдеться про податок на будівництво стругів — річкових суден.

... *гривні...* — гривна — польська грошова одиниця, що виникла в другій половині XI ст. Спочатку згадується під латинською назвою “magga”, у XIV ст. з’являється польський еквівалент назви “grzywpa”. Відтоді важила близько 200 г (надалі вага постійно зменшувалася), поділялася на 48 грошів. Протягом першої половини XVI ст. гривна поступово витіснялася новою грошовою одиницею — польським золотим, що дорівнював 30 грошам (*Горбачевский Н.* Словарь древнего актового языка... — С. 209; *Зварич В.В.* Нумизматический словарь. — Львов, 1980. — С. 40–41).

... *в інв. 1553 р.* — Устріки, Стебник — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 70 (Устріки), 76 (Стебник).

... *інв. 1553 р. се означає...* — див.: Там само. — F. 20 v.

... (*інв. 1553*)... — див.: Там само. — F. 23.

с. 313 ... *Титовій...* — описка замість “Тисовій”.

... *subeunt (інв. 1553 р.)* — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 34 v. (Ямна), 26 v. (Тисова).

... *на свято св. Михайла...* — 29 вересня.

... *2 гр. на біляльню* — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 77 — 77 v.

... *тартака...* — тартак — лісопильня.

с. 314 ... *по скінченні “свободи”...* — йдеться про завершення пільгового терміну проживання поселенців у окремому населеному пункті. Він становив 10–15 (інколи до 30) років; протягом цього терміну поселенці звільнялися від сплати більшості податків і виконання феодальних повинностей.

Відомості про Старяву 1553 р. ... — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 97 v.

с. 315 ... *і 1553 р. платила стільки ж...* — див.: Там само. — F. 99 v.

... *звані конюхами...* — див.: Там само. — F. 41 v. К.Арламовський вважав, що Бучів і Торки були конюшими селами тимчасово між 1533 і 1565 рр. Організація Гуйського фільварку спонукала старосту М.Зборовського до часткової ліквідації конюших сіл і переведення їх на статус чиншово-панщинних. Передовсім ці зміни торкнулися сіл Бучів і Торки (*Artamowski K.* Klucz medycki... — S. 134).

с. 316 ... *в державі Косцелецького...* — судячи з того, що держання Косцелецького мало завершитися перед укладенням інвентарю 1553 р. і в самому інвентарі він зазначений з титулом воеводи, йдеться про ленчицького воеводу (1552–1553) Яна Косцелецького, який помер у жовтні 1553 р., тобто якраз перед укладенням згаданого інвентарю (*Urzednicy wojewodztw teczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku.* Spisy / Oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz. — Kórnik, 1993. — S. 98).

... *стерегти королівське стадо* — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 42 v. (Витошинці), 42 (Мацковичі); К.Арламовський зазначив, що ці два села мали найбільше ланів серед службених сіл ще й тому, що вони знаходилися недалеко від Медики; всі інші ж були відділені Сяном (*Artamowski K.* Klucz medycki... — S. 138).

... *руські князі... осадили сих "княжих конюхів"...* — це здогад автора; перша згадка про конюші села засвідчена з часів правління Владислава Ягайла (1386–1434) (про це див. ширше: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II. — С. 462–463).

... *Руська правда...* — збірник права доби Київської Русі, укладений в XI–XII ст. Про княжих конюхів згадує як Коротка, так і Широка "Руська правда" (див.: *Зимин А.А.* Правда Русская. — М., 1999. — С. 360, 367; тут само наведений перелік літератури про цю законодавчу пам'ятку (С. 391–409).

... *потужників...* — див. прим. до статті "Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...".

З інв. 1553 р. бачимо... — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 40 (Бучів), 42 (Торки), 42 v. (Витошинці, Батичі, Малковичі, Даровичі).

с. 317 ... перемиського замкового присуду... — йдеться про підлеглість цих сіл городському суду, очолюваного старостою. До складу суду входили суддя, підсудок та писар. Участь у судочинстві, за відсутності старости, могли брати його заступники — підстароста чи бурграбій. Городська канцелярія, що обслуговувала такий суд, мала у своєму штаті регента, підписків і возних (*Góralski Z. Urzędy i godności w dawnej Polsce.* — S. 208–230).

Villa Torcki... — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 41 v., 42 v.

... *за старостування П.Кмити...* — Петро Кміта, краківський воєвода (1536–1553), був перемиським старостою з 1511 до 1553 р. Йому належить заслуга побудови Медицького замку (*Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów...* — S. 241; *Urzędnicy województwa ruskiego...* — S. 237–238; *PSB.* — Т. XIII. — S. 97–100; *Artamowski K. Klucz medyczny...* — S. 154).

... *на "старину"...* — старина — традиції й звичаї, які в регіонах дії руського права певною мірою регулювали правове, соціально-економічне і політичне становище окремих станів, соціальних груп, осіб. Селяни під "стариною" розуміли традиційне звичаєве право (див.: *Гошко Ю.* Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. — Львів, 1999. — С. 47–76; *Кром М.* "Старина" как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV — начала XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — К., 1994. — Т. 3. — С. 68–85).

с. 318 ... "і се зветься празничне"... — йдеться про різновид чиншу, що складався з нагоди певного свята, можливо, Різдва чи Великодня (*Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku).* — S. 193).

... *з інв. 1553 р. бачимо...* — див.: AGAD. ASK. Dz. LVI. P. 1. I, f. 29.

с. 319 ... подекуди вони мали кусники ріллі... — згідно з даними інвентарю 1542 р. у Медиці загородники мали лише городи (*Artamowski K. Klucz medyczny...* — S. 149).

П.Кулаковський

mercenae (обшари) (лат.) — земельні наділи, ґрунти
zagroda (пол.) — селянське господарство

yz szami do tego daty prziczinę (пол.) — що самі спричинилися до того
 kmieczy osiadlich (пол.) — осілих селян
 propter suspicionem quandam kazano od wszi (макаронізм) — через якусь
 підозру вигнано із селища

non sine effusione lacrimarum (лат.) — "з великим проливанням сліз"

in parvis mercenis (лат.) — на малих грунтах (розмірах угідь)

Villae decem super fluvium Strffyasch (лат.) — десять сіл на річці Стрв'яжі
 z kazdego czalego łanu albo dworziszca (пол.) — з кожного цілого лану або
 дворища

łanow alias dworziszcz (макаронізм) — ланів або [інакше кажучи] дворищ

dum et quando mandatur (лат.) — коли і доки доручать (накажуть)

magnos labores (лат.) — великий обсяг панщинних повинностей

leszne, avena silvestris racione excisionis lignorum in silvis (лат.) — "лісне": овес
 (податок) за право вирізання [заготівлі] лози (дров) у лісах

omnem laborem tenentur (лат.) — зобов'язані до будь-якої роботи

avenam et siliginem (лат.) — солома (овес) і жито

argumentum a silentio (насправді: ex silentio) (лат.) — аргумент із мовчання
 (тобто доказом вважається відсутність заперечення)

in parvis mercenis (лат.) — на малих угіддях

liberam excisionem lignorum in sylvis m[aiestatis] r[egiae] pro sua necessitate
 (лат.) — [дозвіл] на вільне вирубування лози на свої потреби у королівських
 лісах

[tenentur] omnem laborem subire (лат.) — виконувати будь-яку роботу

labores omnes necessarios obeunt (лат.) — повинні виконувати всю необхідну
 роботу

labores omnes tenentur subire et in convocatoria tenentur, dum necesse est (лат.) —
 повинні виконувати всю роботу і бути напохваті, доки буде потреба

laborem omnem tenentur subire, sed a meridie (лат.) — повинні виконувати
 будь-яку роботу, але від полудня

super pedibus (лат.) — живцем (досл.: на ногах)

porrak, porrag, singula, succinctorium (пол., лат.) — попруга

dań od liku, liczne — податок від кількості, лічне

wedlie potrzebi jego (пол.) — [все], що він вимагав

goboga (лат.) — колоди, стовбури дерев

zaszieg — див.: Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...

nie rozkazował (пол.) — досл.: не командував; тут: не наглядав [за ними]

villa Torki — haec villa occasione servitorum circa equiteam... (лат.) — село
 Торки — ця посідлість не підлягає податкам, а підпорядковується Перемисько-
 му замку. Бартичі-Конюхи, Малковичі-Конюхи і Даровичі-Конюхи: ці три села
 не мають жодних повинностей, ані не відробляють панщини, крім того, що один
 день в рік жнуть збіжжя у посідлості Медиках і вдаються до Перемиського зам-
 ку для вирішення судових справ.

ustawicznie (пол.) — постійній

de orto (лат.) — досл.: з місця; з обійстя (господарства)
 ortulani dicti psarcze i ortulani subcastrensens alii (лат.) — власники, яких називають (psarcze), й інші підміські власники (загородники)
 posługę czynią (пол.) — виконують накази, служать
 na robotę ustawiczną (пол.) — на постійну роботу

Секретна місія українця в Берліні р. 1791

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — С. 7–9.
 Підпис: *М.Грушевський*.

Стаття М.Грушевського постала, як це визнає і сам автор (див. с. 321–322), на ґрунті уведення польським істориком Б.Дембінським до наукового вжитку документів справи “Звіти графа Л.-Г., фон дер Гольца, 1791 р., січень-липень” з Пруського Державного таємного архіву (Берлін) про берлінську місію Василя Капніста 1791 р. Праця українського дослідника з’явилася в стислім часі після виходу в світ розвідки Б.Дембінського, видрукованої в краківському часописі “Przegląd Polski” (1896. — Т. 3. — С. 511–523). У 1902 р. Б.Дембінський опублікував віднайдені ним документи (Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski — Lwów, 1902. — S. 375–376). Натомість М.Грушевський першим ідентифікував “українця в Берліні” з Василем Капністом та започаткував досліді в українській історіографії одного з найцікавіших виявів українського самостійництва післякозацької доби. Пізніше й сам учений вміщував короткі сюжети, концептуально ідентичні зі статтею, до своїх загальників з української історії та кількох публіцистичних статей (див., зокрема: *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904. — С. 344; *Його ж.* История украинского народа. “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. — Пб., 1916. — С. 318; *Його ж.* Рух політичної і суспільної української думки в ХІХ ст. // Михайло Грушевський. Твори у 50 томах. — Т. 1. — Серія; Суспільно-політичні твори 1894–1907. — С. 397; *Його ж.* 250 літ // Там само. — С. 240).

Висвітлення в історіографії місії В.Капніста мало широкий суспільний розголос у Російській імперії й дало поштовх до появи альтернативних версій, укладених з російської імперської перспективи (А.Стороженко, П.Берков, Л.Коваленко, Д.Бабкін). При цьому історіографічне освоєння проблеми російськими й деякими українськими дослідниками відбувалося під потужним впливом ідеологічних чинників (див. хоча б: *Берков П.Н.* В.В.Капнист как явление русской культуры // ХVІІІ век. — М.; Л., 1959. — Сборник 4. — С. 264; *Коваленко Л.О.* Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці ХVІІІ ст. — К., 1973. — С. 101–104). Концептуальними послідовниками М.Грушевського на цьому полі в українській історіографії були М.Антонович, І.Борщак, М.Возняк, Д.Донцов, Д.Дорошенко, В.Дорошенко, З.Когут, Д.Чижевський, О.Оглоблин (попри те, що певний час помилково ідентифікував “берлінського” Капніста зі старшим братом Василя Петром), пізніше Я.Дашкевич. Найповніший на сьогодні аналіз історіографії проблеми зробив О.Оглоблин (див.: *Оглоблин О.* Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія

питання (з приводу нової теорії проф. Вільяма Еджертона) // *Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. — Острог; Нью-Йорк, 2000. — С. 281–303). Я. Дашкевич став упорядником найретельнішої археографічної публікації документів зазначеної вище справи, а також автором підсумкового на сьогодні власне історичного дослідження місії В. Капніста на тлі епохи, родовету, життєпису, діяльності цієї непересічної постаті (*Дашкевич Я. Р.* Берлін, квітень 1791 р., місяць В. В. Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1992. — Вип. 2. — С. 220–260).

с. 321 ... *Д[окто]р Б. Дембінський...* — Дембінський Броніслав (1858–1939) — польський історик, політик, дипломат. Був професором Львівського університету, президентом Познанського товариства приятелів наук. Спеціалізувався в діялнці історії кінця XVIII ст.

... *реферат про документи...* — коротке повідомлення про цей реферат було вміщене у виданні: *Kwartalnik historyczny* — *Lwów*, 1896. — *Rocz.* 10. — S. 248. Згодом Б. Дембінський оформив свій виступ як статтю й видрукував її в 1896 р. (*Dembinski B.* Tajna misya ukraińca w Berlinie w r. 1791 // *Przegląd Polski*. — 1896. — Т. 119. — S. 511–523).

... *зісталися козаками*”... — цитата з листа П. Рум’янцева до Катерини II від 13 квітня 1767 р. Ймовірно, наведена за С. Соловйовим (*Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — С. 50). Археографічну публікацію листа здійснив Г. Максимович (*Максимович Г. А.* Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. Часть первая. Выборы и составления наказов. — Нежин, 1917. — С. 325).

... *вовком дивились; як характеризувала Катерина...* — згадано вислів Катерини II з листа до П. Рум’янцева від 16 квітня 1767 р. (Сочинения Императрицы Екатерины II. — В 3 т. / Под. Ред. А. Смирдина. — СПб., 1850. — Т. 3. — С. 195).

... *одного з претендентів на булаву — Скоропадського...* — йдеться про внучатого племінника гетьмана Івана Скоропадського по братові Василеві — Івана Михайловича Скоропадського (1727–1782) — бунчукового товарища з 1752 р., генерального обозного (1762–1781), обраного депутатом від глухівського, чернігівського, прилуцького шляхетства та глухівського міщанства на Уложенну комісію 1767 р. (остаточно залишив за собою лише мандат від глухівської шляхти); (*Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. — К., 1996. — С. 153–154, 159–165; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — Т. 4 — С. 666).

... *“зіставити їх на тім же... в непорушній цілості”*... — витяг з наказу гадяцького, миргородського і полтавського шляхетства на Уложенну комісію 1767 р. (Сборник Императорского Русского исторического общества. — СПб, 1889. — Т. 68. — С. 217). Аналогічного змісту тези були також включені до решти шляхетських наказів (Там само. — С. 128, 147–148, 159, 174, 190, 203–204, 224, 234; *Максимович Г. А.* Выборы и указы в Малороссии... — С. 168).

... *разом з Військом Запорозьким вибрати гетьмана...* — цитата з ніжинського шляхетського наказу на Уложенну комісію 1767 р. Ймовірно, наводиться за С.Соловйовим (*Соловьев С.М. История России с древнейших времен.* — С. 52). Текст власне наказу був віднайдений Г.Максимовичем і частково ним таки видрукуваний (*Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии...* — С. 168).

... *“перестали дивитися як вовки в лісі”...* — цитата з наказу Катерини II генералу-прокуророві О.В’яземському від 12 вересня 1764 р. (ЧОИДР. — 1858. — Кн. 1. — С. 104).

... *Рум’янцев...* — Рум’янцев Петро Олександрович (1725–1796) — граф, російський державний діяч, генерал-фельдмаршал, президент другої Малоросійської колегії (1764–1789), генерал-губернатор Малоросії, ініціатор перепису, проведеного в колишній Гетьманщині в 1765–1769 рр., і відомого як “Рум’янцевський опис Малоросії” (*Когут Э. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини; Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссиєю.* — Нежин, 1913).

с. 322 ... *“болезнью самовладства и независимости не зараженные...”*
... *“маючи завсігди велику охоту...й поступування”...* — витяги з листа П.Рум’янцева до Катерини II від 28 лютого 1768 р. Ймовірно, наводиться за С.Соловйовим (*Соловьев С.М. История России с древнейших времен.* — С.138). Публікацію листа здійснив Г.Максимович (*Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии...* — С. 331).

... *“ослепленными любовью к своей земле”...* — витяг із ще одного листа П.Рум’янцева до Катерини II від 13 квітня 1767 р. Ймовірно, наводиться за С.Соловйовим (*Соловьев С.М. История России с древнейших времен.* — С. 46). Археографічну публікацію документа здійснив Г.Максимович (*Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии...* — С. 317).

... *“возвращенные мысли” й “закоренелые предрассуждения”...* — витяги із згаданого вище листа П.Рум’янцева до Катерини II від 28 лютого 1768 р. Ймовірно, наводяться за С.Соловйовим (*Соловьев С.М. История России с древнейших времен.* — С. 138).

... *полтавського дяконенка...* — йдеться про українського письменника І.П.Котляревського.

... *сердитого автора “Замечаний о Малороссии”...* — йдеться про поборника цілковитого розчинення України в Російській імперії анонімного автора (ймовірно, українського шляхтича) памфлета “Замечания до Малой России принадлежащие”. Твір був написаний у 1802 чи 1803 р. й видрукуваний Й.Бодянським (ЧОИДР. — 1848. — Кн. 1. — Ч. 2. — С. 1–55).

... *“неблагодарных и козацким запорожским духом напоенных” людей...* — витяг із памфлета “Замечания до Малой России принадлежащие” (ЧОИДР. — 1848. — Кн. 1. — Ч. 2. — С. 3).

В.Брехуненко

conseiller de la cour et employé de la fabrique (франц.) — головний радник з промислових питань

Барська околична шляхта до к[інця] XVIII ст.

Етнографічний нарис

Стаття вперше надрукована російською мовою: “Барская околичная шляхта до к. XVIII в. Этнографический очерк” в журнале “Киевская старина” (1892. — Т. 36. — С. 260–277). 1902 р. видана у Києві окремою відбиткою.

Нарис підготовлений автором у рамках реалізації проекту написання магістерського дослідження, присвяченого Барському староству (див.: *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). — К., 1894. — С. 577–622). Вказана тема була запропонована Володимиром Антоновичем, який розробляв подібну проблематику щодо Овруцького староства (*Антонович В.* Содержание актов об околичной шляхте // Архив ЮЗР. — Ч. IV. — Т. 1. — С. 1–62). Головна ідея полягала у схожості організації околичної шляхти з козацтвом. Пропонуючи М.Грушевському цю тему, В.Антонович сподівався отримати підтвердження своїх висновків, отриманих при дослідженні овруцької околичної шляхти. Молодий дослідник з ентузіазмом сприйняв цю ідею і деякий час, ще недостатньо знайомий з джерельними матеріалами, характеризував Барське староство як один з найстаріших осередків українського козацтва (*Крикун М.* Магістерська дисертація... — С. 584). З часом М.Грушевський переконався у безпідставності такого твердження і головну увагу присвятив устрою та колонізації староства. Саме такий контекст дослідження дуже схвально оцінили В.С.Іконников та М.Ф.Владимирський-Буданов (Там само. — С. 584–585).

Бажання щось опублікувати у “Киевской старине” виникло у М.Грушевського не одразу. Він з невідомих причин відносився до журналу скептично (*Грушевський М.* Щоденник (1886–1894 рр.) / Упор. Л.Зашкільняк. — К., 1997. — С. 59). Однак вчений після видання дослідження, присвяченого замкам, відчував нагальну потребу мати можливість публікувати свої праці, а особливо рецензії, у відомому періодичному виданні. Львівська “Правда”, на його думку, мала обмежене коло читачів, а “лізти” в “Журнал Министерства народного просвещения” він не бажав (Там само. — С. 58). Можливість встановлення тісніших контактів з редакцією “Киевской старины” з’явилася, як сподівався М.Грушевський, після появи у ній рецензії П.Голубовського на дослідження про замки (Киевская старина. — 1890. — Т. XXX. — С. 333–334). На початку вересня 1890 р. М.Грушевський відвідував редакцію журналу і був приємно вражений, що його редактор В.П.Науменко “сам признався” й підійшов до нього. Опісля історик сподівався, що секретар редакції Є.О.Кивлицький буде припрошувати його до участі в журналі, і навіть продумав, як буде відмовлятися, але цього не сталося (*Грушевський М.* Щоденник. — С. 58). Все-таки М.Грушевський звернувся до редакції з проханням взяти на продаж його брошуру про замки, хоч і не був певний, що вчинив правильно (Там само. — С. 59). Думка про публікацію у “Киевской старине” не полишала історика і 9 вересня 1890 р. він занотував у щоденнику: “... хтілося б пройти у Кіев[ской] Ст[арине]. Міні здаецця, що у

сему есть не тільки особисті думки; міні таки взагалі шкода її К[иевскую] С[тарину] і хтілося б намовити і з'єднати усіх, щоб підтримати" (Там само. — С. 60). Сумніви щодо можливих публікацій у цьому журналі й надалі не полишали М.Грушевського. Коли на початку лютого була підготовлена стаття "Вольинский вопрос 1097—1102", він вирішив піти з нею до редакції "Киевской старины" і поставити питання про можливу публікацію; у випадку відмови М.Грушевський мав подати статтю до "Университетских известий". Побоювання історика не спра-вдилися; Є.О.Кивлицький взяти статтю до друку "згодився дуже охоче" (Там само. — С. 90—91).

Статтю про етнографічну характеристику барської околичної шляхти М.Грушевський написав у жовтні—листопаді 1891 р. (Там само. — С. 142—143). У грудні доопрацював її, а вже в лютневому номері 1892 р. "Киевской старины" вона побачила світ. Як дуже влучно зауважив М.Крикун: "То була перша (і дуже вдала) літературна проба сил Грушевського в освоєнні дисертаційної теми. Він настільки вичерпно висвітлив питання, якому стаття була присвячена, що це дало підставу при написанні дисертації не включати його в її проблематику" (Крикун М. Магістерська дисертація... — С. 585). Сам автор оцінив її більш скромно: "Позавчора (11 лютого 1892 р.) побачив свою статтю в Старині, децю було в неї неприємно, але все таки "піднявся духом" (Грушевський М. Щоденник. — С. 151).

Історіографія розглянутої М.Грушевським у статті проблеми є вкрай скупюю. Окремі її аспекти фактично паралельно з М.Грушевським, але на основі переважно приватних шляхетських архівів, розглянув Міхал Ролле, син відомого історика Антонія Ролле (див.: *Rolle M. Z przeszłości: Okręg Rowski: Starostwo Barskie (do r. 1774)*. — Lwów, 1896). Серед тез, висловлених М.Грушевським у статті, відносну популярність у історіографії отримала ідея, висловлена ще В.Антоновичем, про спорідненість околичної шляхти з козацтвом. Хоч сам історик у праці про Барське староство від неї відмовився, але її активно використовують прихильники "болярської теорії" походження козацтва. Найбільш докладне обґрунтування ця теорія отримала в працях сучасного історика Сергія Леп'явка (див.: *Леп'явка С. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки*. — К., 1990. — С. 88—98; *Його ж. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*. — Чернівці, 1996. — С. 33—44).

с. 323 ... колишнє Барське староство... — формування Барського староства бере свій початок від існування замку Рова, що згадується з 1405 р. У 1452 р., як повідомив Ян Длугош, його знищили татари. У першій третині XVI ст. замок поступово відновлюється, але центр староства був перенесений до містечка Зінькова. 1537 р. Рів та навколишня територія була викуплена Боною Сфорцою — дружиною Сигізмунда I Старого у подільського воєводи Станіслава Одровонжа. Саме тоді поблизу Рова розпочалося спорудження Барського замку, названого від імені італійського Барі — родової маєтності Сфорц у Італії. Після його

побудови Рів стали називати Баром Верхнім або Чемериським. Крім того, за укріпленнями Бару виник Бар Руський. Ці три складові творили центр Барського староства, що проіснувало до 1789 р., коли розпалося на приватні маєткові комплекси (*Грушевський М.* Барское староство. — С. 45, 49–51; *Крикун М.Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України // *Український географічний щорічник.* — К., 1992. — Вип. 1. — С. 167–168).

... *“Барський полк”*... — автор має на увазі шляхетське ополчення Барського староства, що очолювалося полковником — заступником старости у військових питаннях. Полковник, крім того, був головою барського шляхетського суду, тобто реалізовував судово-адміністративні функції (*Грушевський М.* Барское староство. — С. 375–376). Першу інформацію про існування полкової організації барської околичної шляхти подав В.Б.Антонович (див.: *ЧИОНЛ.* — 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 90).

... *на спадкову власність гетьмана Івана Виговського*... — Виговський Іван Євстахійович — генеральний писар Війська Запорізького (1648–1657), гетьман (1657–1659), київський воєвода (1659–1664). Як гетьман був прихильником компромісної угоди з Річчю Посполитою. Свої наміри реалізував у формі Гадяцької угоди 1658 р. Сейм 1659 р., оцінюючи заслуги І.Виговського, надав йому Барське староство у спадкове володіння. Це, зважаючи на звинувачення І.Виговського у зраді й страту в 1664 р., зреалізувати не вдалося (*Костомаров Н.* Гетманство Выговского. — СПб, 1862; *Сенютович-Бережний В.* Рід і родина Виговських: (Історично-родовідна розвідка) // *Український історик.* — 1970. — № 1–3. — С. 152–154; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 230–354).

... *князями Любомирськими*... — Любомирські — польський шляхетський рід гербу Шренява. Значення і могутність роду зросли завдяки укладенню шлюбних контрактів з князівською родиною Острозьких. Першим барським старостою з Любомирських став Юрій, що в 1698 р. набув права на староство у Євстахія Виговського. Деякий час його права були лише номінальними. Після смерті у 1702 р. Станіслава Яблоновського, що перед цим фактично виконував обов'язки старости, Любомирські майже безперервно старотували в Барі, вважаючись спадковими володільцями староства (*Яковенко Н.* Українська шляхта... — С. 212; *Грушевський М.* Барское староство. — С. 342–344).

с. 324 ... *шляхетським колом*... — йдеться про органи шляхетського самоуправління, сеймики та з'їзди, у роботі яких місцева шляхта мала право брати участь. Залежно від різновиду сеймику на ньому вирішувалися питання обрання послів на сейм, депутатів на трибунал, кандидатів на вакантні елекційні земські уряди, оподаткування, організації оборони тощо (*Kriegseisen W.* Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. — Warszawa, 1991).

... *книги Барської юрисдикції*... — книги, які вів персонал старостинського суду у Барі упродовж XVI–XVIII ст. На час написання статті, як зазначає сам автор, збереглися лише за XVIII ст. Вони переховувалися у Київському цен-

тральному архіві; у роки Другої світової війни — загинули (*Каманин І.М.* Список актових книг, хранящихся в Киевском центральном архиве. — К., 1864; *Ковальський Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII вв. — Днепропетровск, 1979. — Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. — С. 38; *Кенедді Грімстед П.* Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. — К., 1991. — С. 21–22).

... *летичівські книги...* — йдеться про земські й городські книги, що велися у відповідних канцеляріях одного з повітових центрів Подільського воєводства — Летичеві. Тут городський уряд функціонував протягом 1581–1793, а земський — 1767–1793 рр. (*Крикун М.Г.* Повітовий устрій... — С. 157–178).

... *книги барського магістрату...* — книги барського міського уряду (ратуші). На час написання автором дослідження у Київському центральному архіві давніх актів зберігалася 4 книги барської міської ратуші за XVI–XVIII ст. (*Ковальський Н.П.* Источниковедение истории... — С. 46).

... *процеси про право володіння землями Барського староства...* — ймовірно, йдеться про виписи з городських і земських книг, а також матеріали королівських комісій 1776–1778 рр. щодо визнання законними прав Любомирських на спадкове володіння землями староства (див.: *Грушевський М.* Барское староство. — С. 342–350).

... *тиверців...* — тиверці — союз східнослов'янських племен, що склався на території між Прутом і Дністром та на схід від Дністра.

... *болохівців...* — див. дослідження автора “До питання про Болохів” та примітки до нього.

с. 325 ... *люстрацій...* — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...”

... *люстрації 1615–1616 рр.* — йдеться про першу в XVII ст. широкомасштабну люстраційну акцію, рішення щодо проведення якої ухвалив сейм 1613 р. Барське староство було люстроване у 1616 р. (Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Р.Майборода. — К., 1999. — С. 29–30, 178).

... *посесорів...* — посесори — особи, що на основі привілеїв пожиттєво володіли королівськими землями (від латинського “*possessio*” — володіння).

... *цілу колонію татар-чемерисів...* — точна дата поселення татар-чемерисів у Барі невідома. У 1542 р. вони вже тут проживали й продовжували переселятися. Попереднім місцем їх проживання була Волинь, тому М.Грушевський вважав, що це була група татар, поселена у Великому князівстві Литовському ще Витовтом. Чому їх звали чемерисами невідомо (*Грушевський М.* Барское староство. — С. 88–89).

... *переписом шляхетських околиць в 1739 р. ...* — йдеться про неофіційний документ, в якому міститься інформація про населення шляхетських околиць сіл Барського староства, зібрана його укладачами на основі зізнань жителів цих сіл (Архів ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. 2. — С. 238–258).

с. 326 ... *прийшлих людей (luźni, przybyszy)*... — категорія населення, що не мала постійного місця проживання, заняття, тому не перебувала в особистій залежності від пана і не обтяжувалася постійними податками на його користь. Цю категорію часто формували постраждалі під час стихії, втікачі, зубожілі міщани тощо. Люзні люди мандрували по всій країні з метою пошуку заробітку (*Grodziski S. Ludzie luźni. Studium z historii państwa i prawa polskiego.* — Kraków, 1961).

с. 328 ... *презенту*... — презента — документ, який за погодженням з вищими церковними інстанціями видавав власник маєтку духовній особі, що мала зайняти у цьому маєтку посаду священика.

с. 332 ... *маніфестацій*... — маніфестація — документальний запис скарги заявника про вчинений злочин, порушення його прав.

... *репротестацій*... — репротестація — скарга у відповідь на протестанта із запереченням суті його скарги.

с. 333 ... *один сучасний мемуарист*... — можливо, йдеться про Антонія Роле, автора праць, що заторкали тематику околичної шляхти, “Z przeszłości Polesia Kijowskiego” (1884), “Zameczki podolskie na kresach multiańskich” (1880).

с. 334 ... *лениками*... — йдеться про зобов’язання ленного характеру, які полягали, як правило, у забезпеченні оборони замку.

П. Кулаковський

de facto (*лат.*) — насправді

cruces interpretatorum (*лат.*) — досл.: горе інтерпретаторів-науковців, тобто питання історії, на які важко знайти вичерпну відповідь через недостатність інформації

cognomina (cognomen) (*лат.*) — сімейне імення, яке додавалося до родового прізвища (сім’я — частина більшого роду); прізвисько

prostej konducji (*пол.*) — простого походження, незнатні

zadania imparitatis, nierówności (*пол.*) — бажання нерівності (М.Г. подає лат. і пол. терміни), бажання вирізнитися (із селянської маси)

ratio ad hominem (*лат.*) — тут: риторична, часто беззмістовна фраза, яка традиційно використовується у розмові

quasi (*лат.*) — означає несправжність; квазігалантний — той, який імітує галантність

[у своїх] konkurencjach o przujazd (*пол.*) — [у своїх] конкуренціях поміж чоловіками у пошуку взаємності у жінок

w drugą parę (*пол.*) — на другий танець

w koło taneczne (*пол.*) — в танцювальне коло

panne z rąk wydarł y w taniec isć nie dopuścił, y, w gębe uderzywszy, za łeb pochwyił y bił do upodobania (*пол.*) — панну висмикнув з рук і перешкодив танцювати, і, вдаривши в обличчя, бив, скільки влізе

tak mężatek jako i ranięn (*пол.*) — і заміжніх жінок, і неодружених

dziś u mnie wszystkie panny z wizytą byli (*пол.*) — сьогодні мене відвідали всі жінки

gdź mam wszystkie na rejestrze (пол.) — бо зі всіма маю близькі стосунки
 registr amorów (пол.) — реєстр любовних походеньок
 cavalier galant (франц.) — тут: ловелас

Pojechał do miasta

Do krasnej kramnicy... (пол.) —

Поїхав до міста,

до гарного магазину,

купив косметики,

намастив нею носа.

Намастив дьогтем мешти,

і поїхав на зальоти —

Келишок у руці,

панночку по щоці.

z ytnim liquorem głowe zagrzaszyszy (пол.) — “підігрівшись” житньою горілкою (випивши)

cum vario armorum genere (лат.) — з різноманітною зброєю

z kijami, dragami, istykami y od wozów luszniami (пол.) — з киями (палицями), батогами і люшнями від возів

[дає поради] ad omne nefas wszelką poradę (макаронізм) — [дає поради], під'юджуючи “на всеє зле”

bić żone swoje y w karności trzymać (пол.) — бити свою жінку і тримати в страху

który w czarce za brat z niemi siedział (пол.) — який з ними запанібрата сидів не знімаючи шапки

co by to był za człek w kozuchu, co za pan brat w czarce z szlachtą wraz siedzi (пол.) — що це за простак у кожусі, який запанібрата сидить у шапці разом з шляхтою

ciężko zbity, tylko co z tym światem nie pożegnała (пол.) — тяжко побита, мало що не померла

Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕФЕРАТИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Українські жиди

Публікується за виданням: Правда. — Львів, 1889. — Т. V. — Вип. X. — С. 27–40. Підпис: М. С. Г.

Праця поєднує в собі огляд праць С.Бершадського про євреїв та власні спостереження і думки автора щодо “єврейського питання” на українських землях. М.Грушевський зауважив, що це питання дісталось в спадщину від Польсько-Литовської держави, але за часи Російської імперії лише загострилося. Основна ідея автора, що проходить через всю працю, — це пошук компромісу і налагодження співпраці між українським та єврейським народами задля майбутнього покращання їх становища.

Про співробітництво М.Грушевського з видавцями “Правди” Олександром Кониським і Олександром Барвінським див.: *Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.)* // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. — Львів, 1999. — С. 145–147.

с. 341 ... чимала розправа д[обродія] Бершадського “Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земський, член Ради Великого княжества Литовского”... — Бершадський Сергій Олександрович (1850–1896), історик, археограф, професор Петербурзького університету. Автор праць “Литовские евреи. История их положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388–1569 г.” (1883), “Литовский статут и польские конституции” (1893), “Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земський, член Ради Великого княжества Литовского” (1888); (*Пташицкий С.Л. С.А.Бершадский. Некролог* // Журнал Министерства народного просвещения. — 1896. — Ч. 305. — Отд. IV. — С. 9–28). Згадана М.Грушевським праця була опублікована у “Киевской старине” (див.: *Киевская старина. — 1888. — № 9. — С. 467–499; № 10. — С. 69–120; № 11. — С. 235–265; № 12. — С. 417–458*).

... на одкупі мита... — мито — податок, який збирав скарб Великого князівства Литовського з купців і торговців за вивіз товарів за кордон, з іноземних купців за торгівлю на ринках чи привіз товарів на територію Князівства. Мито збирали митники у митних пунктах — коморах та прикомірках. Митниками призначалися євреї або шляхтичі, але останні часто віддавали право збору мита на відкуп (в оренду) місцевим євреям (*Бершадский С.А. Документы и регесты к истории литовских евреев. Из актов книг: метрики Литовской, Киевского и Виленского центральных архивов и некоторых печатных изданий. — СПб, 1882. — Т. II: 1550–1569. — С. 125, 127, 128, 147; Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiełłyńczyka. — Poznań, 1995. — S. 191–194*). Зокрема, київським митником був батько Аврама — Рабей (*Бершадский С.А. Аврам Езофович Ребичкович... // Киевская старина. — 1888. — № 10. — С. 70–71*).

... корчемний дохід... — корчми (заїжджі та шинкові) були господарські, шляхетські та міські. У покутніх корчмах (харчевнях) торгівля спиртним заборонялася. Господарські корчми здавалися скарбом в оренду, дуже часто все тим же митникам або їх заступникам (Статут Вялікого княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. — Мінськ, 1989. — С. 493; *Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie... — S. 194–195*).

... вихрестів... — вихрести — євреї, що перейшли на визнання православ'я.

... поляк Менчинський... — Мічинський Себастьян (перша половина XVII ст.) — випускник Краківського університету, професор астрономії. Перебував у близьких стосунках з родиною Зборовських. Автор праць: “Sboroviamnema encomiasticum” (1614), “Syncharma na uroczyste Przedwiecznego Syna Bożego Narodzenie” (1624). У 1618 р. у Кракові був опублікований його твір “Zwiercadło

Korony polskiej urazy ciężkie i utrapienia wielkie, które ponosi od Żydów, wyrażające”, що мав антиєврейське спрямування. Зокрема, автор звинувачував євреїв у співробітництві з турками. З таким характером праці король Сигізмунд III заборонив її друкувати і продавати. Відоме видання цієї праці, де не вказаний рік публікації, яка, можливо, була здійснена раніше. Попри заборону, “Zwiercadło Korony polskiej...” неодноразово видавалося після 1618 р., зокрема 1648 р. (*Bartoszewicz K.* Antysemityzm w literaturze polskiej XV–XVII w. — Warszawa, 1914. — S. 73–110; Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. — Warszawa, MCMLXIV. — S. 517–518; PSB. — T. XX. — S. 719–720; *Tollet D.* Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów. — Warszawa, 1999. — S. 43–46).

... **великий князь литовський Олександр...** — Олександр Ягеллончик (1461–1506). — великий князь литовський (1492–1506), польський король (1501–1506) (*Рарée F.* Aleksander Jagiełłończyk. — Kraków, 1949; *Pietkiewicz K.* Wielkie księstwo Litewskie...).

... **за часи війни Литви з Московією...** — йдеться про війну 1500–1503 рр., наслідком якої для Литви стала втрата Сіверщини.

... **Жигимонт...** — Сигізмунд I Старий (1468–1548), син Казимира Ягеллончика, польський король і великий князь литовський (1506–1548) (*Pawiński A.* Młode lata Zygmunta Starego. — Warszawa, 1893; *Dembińska F.* Zygmunt I. Zarys dziejów wewnętrzno-politycznych w latach 1540–1548. — Poznań, 1948; *Wojciechowski Z.* Zygmunt Stary (1506–1548). — Warszawa, 1979).

... **земським підскарб'єм литовським...** — земський підскарбій — уряд, який появився у Литві в першій половині XV ст. З початку XVI ст. земські підскарбії часто були одночасно господарськими писарями. Земський підскарбій здійснював нагляд за стягненням натуральних і грошових податків, вів облік державним видаткам. Під його контролем перебували гроші, коштовності, атрибути великокнязівської влади, артилерія та арсенал (Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Орган. H. Lulewicz, A. Rachuba. — Kórnik, 1994. — S. 155; Статут Вялікаго княства Літоўскага 1588. — С. 509).

с. 340 ... **1882 р. видав він дві книжки документів для сієї історії...** — див.: *Бершадский С.А.* Документы и регесты к истории литовских евреев. Из актовых книг: метрики Литовской, Киевского и Виленского центральных архивов и некоторых печатных изданий. — СПб, 1882. — Т. I–II.

... **1883 р. велику розправу історичну: “Литовские евреи, от Витовта до Люблинской унии”...** — див.: *Бершадский С.А.* Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388–1569 гг. — СПб, 1883.

... **до розправ професорів Бершадського та Леонтовича (“Историческое исследование о правах литовско-русских евреев”, Киев, 1864)...** — про С. Бершадського див. прим. вище. Леонтович Федір (1833–1911) — історик права, професор Одеського і Варшавського університетів. Написав праці “Очерки по истории литовско-русского права” (1894), “Центральные судебные учрежде-

ния в Великом княжестве Литовском” (1910) та ін. Йдеться про працю: *Леонтович Ф.* Историческое исследование о правах литовско-русских евреев. — К., 1864.

с. 341 ... одначе жиди не перевелися й потім (див., наприклад, рік 1124, Ипат[ская] летопись)... — Іпатський літопис під цим роком повідомляє про пожежу в Києві, від якої постраждали і євреї (див.: Полное собрание русских летописей. — М., 1998. — Т. 2: Ипатская летопись. — Стб. 288).

Волинська літопись згадує про них в кінці XVIII в. — вкупі з іншими мешканцями жиди плакалися за князем Володимиром... — йдеться про інформацію Галицько-Волинського літопису під 1288 р. у зв'язку зі смертю володимир-волинського і берестейського князя Володимира Васильовича (див.: Літопис Руський / Переклав Л.Махновець. — К., 1989. — С. 445).

... князя Витовта... — Витовт (1350–1430) — великий князь литовський (1392–1430), син Кейстута, противник об'єднання Польщі й Литви в одну державу, проводив політику, скеровану на заохочення переселення євреїв до Велико-го князівства Литовського (*Prochaska A.* Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy. — Wilno, 1914; *Kosman M.* Wielki książę Witold. — Warszawa, 1967; *Барбашев А.И.* Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г. — СПб, 1885).

... трьом жидівським громадам (міст Троків, Бреста, Гродна)... — Витовт видав привілеї для євреїв Трок — 24 червня 1388 р., для Берестя — 1 липня 1388 р., для Гродна — 18 червня 1389 р.

с. 342 ... повітовим старостам... — йдеться про старост або намісників, що керували судово-адміністративними одиницями — повітами. Після проведення адміністративно-територіальної реформи у 1564–1566 рр. повіти стали територіально-адміністративними одиницями (Статут Вялікаго княства Літоўскаго 1588. — С. 508).

с. 343 ... рандарі скарбові... — орендарі прибутків, що мали надходити до Скарбу.

... 1495 р. великий князь Олександр звелів “жидову зъ земли нашое вонъ вибити”; ми не знаємо, певне, з якого приводу се сталося... — останнім часом польські дослідники пояснюють це ідеологічними мотивами — Олександр домагався встановлення єдиного визнання у країні (*Pietkiewicz K.* Wielkie księstwo Litewskie... — S. 160, 165; *Błaszczak G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. — Poznań, 2002. — S. 221).

с. 344 ... за невеликий час дозволяє вигнанцям вернутися в Литву... — заборона мешкати євреям у Князівстві була скасована у 1503 р. (*Błaszczak G.* Litwa na przełomie średniowiecza... — S. 221).

(Бершадський, с. 264) — див.: Бершадский С.А. Литовские евреи. — С. 264.

... стали вони сплачувати 1000 червоних... — йдеться про дукати і флорини — золоті монети, що карбувалася відповідно у Венеції та Флоренції. У Польщі та Великому князівстві Литовському їх називали червоними золотими. На початку XVI ст. у Польському королівстві були власні флорини (*Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика. Довідник. — Тернопіль, 1998. — С. 144, 145, 379, 380).

... поголовщину жидівську... — поголовщина — податок, що брався “від голови”. Цей податок був запозичений з Польського королівства, де єврейська людність з найдавніших часів сплачувала його за монаршу опіку (Encyklopedia historii gospodarczej Polski do roku 1945. — Warszawa, 1982. — Т. 2. — S. 94).

с. 345 ... в 1569 р. ковельський староста... — у період з 1565 по 1583 р. ковельським старостою був князь Андрій Курбський (*Chtapowski K.* Starostowie w Małopolsce, 1565–1668 // *Spółeczeństwo staropolskie.* — Warszawa, 1986. — Т. IV. — S. 149).

с. 347 ... Катерини Другої... — Катерина II (1729–1796) — імператриця Росії (1762–1796), позірна прихильниця просвітительства, проводила політику централізації держави (*Бильбасов В.А.* История Екатерины Второй. — Берлин, 1900).

с. 349 ... часи ліберальних реформ Олександра II — Олександр II (1818–1881) — російський імператор (1855–1881). За його правління були проведені реформи: селянська (1861), земська й судова (1864), міського самоврядування (1870), військова (1874), також підготовлені реформи конституційного характеру.

П.Кулаковський

modus vivendi (лат.) — тут: спосіб співжиття

status quo (лат.) — незмінний стан

[хоч більше] de jure, ніж de facto (лат.) — тут: [хоч більше] на папері, ніж насправді; de jure — згідно з законом

Тимчасова комісія для розгляду давніх актів.

За традицією Київська археографічна комісія

[До 50-річного ювілею Київської археографічної комісії]

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. III. — С. 211–221. Замітка вміщена без назви в розділі “Наукова хроніка”.

Публікацію цієї замітки М.Грушевського слід розглядати як один із проявів співпраці вченого з галицькими часописами, яка розпочалася з публікації його літературних творів у “Зорі”. Новий етап співробітництва М.Грушевського з галицькими виданнями розпочався після заснування часопису “Правда”. Одним з ініціаторів її заснування був Олександр Кониський, який надзвичайно високо оцінював молодого Грушевського як історика. У “Правді” Михайло Сергійович опублікував рецензії на праці С.Бершадського, О.Єфименко, М.Стороженка та ін. Саме у цьому виданні з’явилася перша спроба критичного аналізу діяльності Київської археографічної комісії; М.Грушевський у даному випадку підписався псевдонімом “Хлопець” (див.: *Хлопець.* Нові видання Київської археографічної комісії // *Правда.* — Львів, 1891. — Т. III. — Вип. VIII. — С. 309–312; Т. IV. — Вип. XII. — С. 368–374). Автор подає огляд трьох виданих томів “Архива ЮЗР”: двох книг другого тому п’ятої частини, де І.Каманін помістив переписи єврейського населення на Правобережній Україні протягом 1765–1791 рр.

та другий том сьомої частини, виданий М.Владимирським-Будановим і присвячений заселенню України за час від кінця XV до другої половини XVII ст. Із заснуванням “Записок НТШ” (1892) М.Грушевський основну увагу зосередив на них, не безпідставно вважаючи їх більш відповідними для наукових статей, розвідок та рецензій. Вчений отримав широкий доступ висловлювати свої наукові погляди на шпальтах цього видання. Вже в першому томі “Записок НТШ” молодий історик опублікував під псевдонімом *М.Сергієнко* статтю “Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці”. Але в зв’язку з підготовкою до захисту магістерської дисертації (травень 1894 р.) використовував ці можливості не повністю (докладно про співпрацю М.Грушевського з галицькими виданнями див.: *Зашкільняк Л. М.Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.)* // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. — Нью-Йорк; Львів, 1995. — С. 114–137). Слід зазначити, що інтерес історика до діяльності Київської археографічної комісії зріс у зв’язку із співпрацею з нею — він готував до видання акти Барського староства XV–XVIII ст., що вийшли у двох томах (першому та другому) восьмої частини “Архива ЮЗР” у 1893–1894 рр. Не викликає сумніву, що замітка про діяльність Комісії була написана М.Грушевським у 1893 р., очевидно, після виходу в світ праці О.І.Левіцького “Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов, 1843–1893: Историческая записка о ее деятельности”. Для історика вона була основним джерелом написання цієї замітки. Не видається, щоб М.Грушевський присвятив своїй замітці про Комісію багато часу, оскільки у щоденнику про неї не згадується жодного разу.

Інформативний характер замітки визначив її незначний вплив на наступну історіографію (про історіографію див.: *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. К., 1993. — С. 14–32).

с. 351 ... ювілейної “Історичної Записки” Комісії — йдеться про працю, підготовлену діловодом Комісії Орестом Івановичем Левіцьким (див.: *Левіцький О.І.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов, 1843–1893: Историческая записка о ее деятельности. — К., 1893).

... Бібікова... — Бібіков Дмитро Гаврилович (1792–1870) — російський державний діяч, київський, подільський і волинський генерал-губернатор (1837–1852). Ініціатор запровадження інвентарних правил (1847–1848); був причетний до створення Київської археографічної комісії та Центрального архіву давніх актів у Києві.

... Михайла Максимовича... — Максимович Михайло (1804–1873) — український історик, ботанік, етнограф, мовознавець, перший ректор Київського університету (1834–1835). Автор історичних праць “Исторические письма о казаках приднепровских”, “Письма о князьях Острожских к графине А.Д.Блудовой”, “Сказание о гетмане Петре Сагайдачном” та ін. (*Острянин Д.* Світогляд М.О.Максимовича. — К., 1960; *Марков П.Г.* М.О.Максимович — видатний історик XIX ст. — К., 1973).

... *славного богослова Інокентія Борисова...* — Інокентій Борисов (1800–1857), ректор Київської духовної академії, займав вищі церковні посади, був архієпископом харківським, херсонським і таврійським, визначний богослов. Автор праць з історії релігії, зокрема “О начале христианства в Польше” (1886). Почесний член Комісії в 1843–1857 рр. (*Журба О.І.* Київська археографічна комісія... — С. 10, 173).

... *археографічної комісії Віленської...* — Віленська комісія для розбору і видання давніх актів функціонувала з 1864 до 1915 р. Основне видання Комісії — “Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов” (39 томів). У роботі Комісії брали участь Я.Головацький, М.Горбачевський, Ю.Крачковський та ін. Створена була так само, як і Київська комісія, для боротьби з польським впливом у західних губерніях Російської імперії (*Улащик Н.Н.* Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. — М., 1973).

... *“Комісії для розшукування давнини в Києві”...* — “Временный комитет для разыскания древностей” був створений у 1835 р. за ініціативою М.Максимовича. Його мета полягала в проведенні археологічних розкопок на території Києва та його околиць. Комітет не мав ні достатніх коштів для своєї діяльності, ні відпрацьованої методики проведення досліджень. У 1840 р. комітет здійснив спробу перетворитися у філію Петербурзької археографічної комісії, але остання на це згоду не дала (*Журба О.І.* Київська археографічна комісія... — С. 36, 132–134).

с. 352 ... *Микола Іванишев...* — Іванишев Микола (1811–1874) — історик, правник, професор Київського університету, діловод Київської археографічної комісії (1843–1859), її головний редактор (1861–1863). Автор праць “О древних сельских общинах Юго-Западной России” (1857), “Постановления дворянских провинциальных сеймиков Юго-Западной России” (1860) та ін. (*Романович-Славатинский А.В.* Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева, ректора университета Св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии. — СПб, 1876; *Лаптева Л.П.* Профессор университета св. Владимира Н.Д.Иванишев (1811–1874) // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 47–58).

.... *Міністерства справедливості і Міністерства справ заграничних...* — Московський архів Міністерства юстиції (справедливості) (МАМЮ) (1852–1917), створений з трьох московських архівів XVIII ст. (Розрядно-Сенатського, Помісно-Вотчинного і Московського архіву старих справ). Серед справ, що зберігалися у цьому архіві, особливе значення для Комісії мали Книги записів і переписів Литовської метрики (*Шохин Л.И.* Московський архів Министерства юстиции и русская историческая наука. Архивисты и историки во второй половине XIX–начале XX века. — М., 1999). Московський головний архів Міністерства закордонних справ (МГАМИД) — так став називатися з 1832 р. Московський архів Колегії іноземних справ (МАКИД). На запит Комісії з цього архіву надійшли справи, що стосувалися історії козацтва та його стосунків з сусідніми

державами (*Самошенко В.Н.* История архивного дела в дореволюционной России. — М., 1989. — С. 112–115; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія... — С. 49, 148–149).

... *польського нумізмата Ст[аніслава] Шодуара* — барон Шодуар Станіслав де (1790–1858) — відомий колекціонер, член багатьох наукових товариств, віце-голова Київської археографічної комісії (1843–1858).

... *проф. Домбровського...* — Домбровський Василь (1810–1846), історик, професор Київського університету, дійсний член Комісії (1843–1846), автор праць “Очерк истории Чернигова”, “Луцк” та ін. (*Журба О.І., Ковальський М.П.* Значення діяльності В.Ф.Домбровського у становленні Київської археографічної комісії // Вісник Київського університету. Історичні науки. 1989. — Вип. 31. — С. 48–55).

... *Куліша...* — Куліш Пантелеймон був членом-співробітником Комісії, за її дорученням здійснював археографічну експедицію в 1843 р. по Київській губернії (*Журба О.І.* Київська археографічна комісія... — С. 39–40, 176).

... *Шевченка — яко маляра...* — Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) — український поет, художник, мислитель. У 1845–1847 рр. член-співробітник Комісії, брав участь у археографічних експедиціях (*Сергієнко Г.Я.* Діяльність Т.Г.Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // УІЖ. — 1991. — № 3. — С. 43–54).

... *Костомарова...* — Костомаров Микола Іванович у 1846–1847 рр. — член-співробітник Комісії. Готував до видання Літопис Самійла Величка. За його та М.А.Рігельмана редакцією вийшов друком у 1848 р. перший том цього літопису (*Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров. 1817–1885. — К., 1992. — С. 65–66).

... *Плат[она] Лукашевича...* — Лукашевич Платон (1809–1888), етнограф, фольклорист, видавець збірки “Малороссийские и червонорусские народные думы и песни” (1836). У 1848 р. співробітничав з Київською археографічною комісією (*Журба О.І.* Київська археографічна комісія... — С. 176; Матеріали до біографій етнологів та народознавців України / Уклад. С.М.Ляшко, С.П.Залозна. К. — Запоріжжя, 2001. — С. 98–99).

... *Метлинського...* — Метлинський Амвросій (1814–1870) — поет, етнограф, професор Харківського (1843–1849) і Київського (1849–1854) університетів. Упорядник збірки українських народних пісень “Народные южно-русские песни” (1854). Дійсний член Комісії з 1850 р. (*Журба О.І.* Київська археографічна комісія... — С. 175; Матеріали до біографій етнологів та народознавців... — С. 108–109).

... *Д.Зубрицького* — Зубрицький Денис (1777–1862) — історик, досліджував історію Галичини, зокрема Львова. Основні праці — “Rus historyczny narodu ruskiego” (1836), “Kronika miasta Lwowa” (1844), “История Галичско-русского княжества” (1852–1855) та ін. Співробітник Комісії у 1844–1846 рр.; надсилав з архіву Ставропігійного інституту у Львові копії та оригінали історичних джерел. Окремі з них були надруковані в “Памятниках...” (*Журба О.І.* Ки-

ївська археографічна комісія... — С. 48–49, 176; *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. — Львів, 2002).

... *Каєтан Свідзінський* — Свідзінський Каєтан (Костянтин) (1793–1855) — збирач старовини, в т. ч. рідкісних рукописів, листів та актів, які заповів Бібліотеці Красінських у Варшаві. Вони майже повністю були знищені гітлерівцями під час Варшавського повстання 1944 р. К. Свідзінський з 1843 р. був почесним членом Комісії.

... *Петербурзької археографічної комісії* — Петербурзька археографічна комісія заснована в 1837 р. Видавала серійні видання (“Акты, относящиеся к истории Западной России” (“Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”), що містили матеріали до історії України. На початку 1870-х років було запропоновано підпорядкувати Київську археографічну комісію Петербурзькій, щоб таким чином досягти координації дій у виданні джерел. Однак у Петербурзі таку ідею відкинули (*Брачев В.С.* Петербургская археографическая комиссия (1861–1917): Автореф. канд. ист. наук. — Л., 1985; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія... — С. 98–99).

с. 353 ... *маршалам...* — маршал (маршалок) — виборний керівник (“предводитель”) дворянства губернії або повіту.

... *архів графа Рум'янцева* — йдеться про військово-похідний архів, що належав П. Рум'янцеву і включав справи, що стосувалися його військової та адміністративної діяльності на посаді генерал-губернатора Малоросії. Довго зберігався в с. Ташанах Чернігівської губернії. Пізніше на основі цього архіву був створений Рум'янцевський музей у Москві (*Самошенко В.Н.* История архивного дела... — С. 186, 196). М. Грушевський правдоподібно відзначає про передачу копій з цього архіву.

... *директор архіву [Міністерства] справ заграничних...* — автор має на увазі директора Московського головного архіву закордонних справ Михайла Андрійовича Оболенського. Як показали новітні дослідження, оцінка М. Грушевським М. А. Оболенського була дещо суворою. Останній намагався виконувати прохання Комісії й навіть допомагав отримувати їй документи з інших архівів (див.: *Журба О.І.* Київська археографічна комісія... — С. 44, 49, 73, 148, 149).

... *Литовської метрики...* — Литовська метрика — вписові книги канцелярій Великого князівства Литовського, в яких фіксувалися найбільш важливі публічно-правові документи, їх потвердження, декрети центральних судів, частина великокнязівської кореспонденції, приватні угоди (останні за проханням сторін) (*Бережков Н.Г.* Литовская метрика как исторический источник. — М., 1946. — Ч. I: О первоначальном составе книг Литовской метрики по 1522 год.)

... *недавня передача частини “Рум'янцевської описі України” в Петербурзьку публічну бібліотеку...* — Рум'янцевський опис сформувався в результаті проведення генерал-губернатором Петром Рум'янцевим генеральної ревізії Лівобережної України (Гетьманщини) у 1765–1769 рр. Спочатку вони зберігалися у Чернігівському архіві, потім були передані до Публічної бібліотеки у Петербурзі. У 1931 р. ця частина була передана до Центрального архіву давніх актів

у Києві (*Ковальський І.* Генеральний опис 1765—1769 рр. Джерело до вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УІЖ. — 1962. — № 2; *Савенок Л.* Український історик і археограф Віктор Романовський // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ; Седнів, 18—21 жовтня 1993 р.) — К., 1997. — С. 340).

с. 354 ... “Древности” Комісії... — йдеться про видання “Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов”. Протягом 1846 р. вийшло три його випуски під редакцією М.Іванишева (*Журба О.І.* Київська археографічна комісія... — С. 181).

... “Памятников...”... — автор має на увазі перше серійне (в чотирьох томах) видання Комісії “Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе” (1845, 1846, 1852, 1859; перевидання 1898 р.) (Там само. — С. 51—65).

... Грабянки з додатком хроніки Боболінського... — йдеться про видання “Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки” (1853). Видання редагував І.О.Самчевський. Хронікою Боболінського автор називає український хронограф другої редакції. Один із його списків (опублікований у виданні) належав свого часу ієромонаху Троїцького Ілінського монастиря в Чернігові Леонтію Боболінському, який жив у другій половині XVII—на початку XVIII ст. (*Мыцук Ю.А.* Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978. — С. 31—35; *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. — К., 1983. — С. 84—87).

... “Хієнга pamiętnicza” J.Michalowskiego... — умовна назва для збору матеріалів люблінського військового, далі бецького каштеляна Якуба Міхаловського (1612—1663), надана йому першим видавцем фрагментів з нього Антоні Гельцелем. Це видання побачило світ у Кракові в 1864 р. (*Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i Mieczem” (1648—1651) / Oprac. M.Nagielski. — Warszawa, 1999. — S. 7—84).*

с. 355 ... поборові реєстри... — списки (реєстри) податку (побору), що збирався з селянських та міщанських земельних наділів, а також будинків міщан протягом XVI—першої половини XVII ст. (*Guldon Z.* Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w. // *Zapiski Historyczne.* — 1966. — Т. XXXI. — S. 73—79; *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. — Warszawa, 1976).

... ухвали каптурові... — рішення шляхетських сеймиків про створення спеціальних судів у воєводствах на час безкоролів'я для забезпечення громадського спокою, оскільки тоді припинялося функціонування гродських і земських судів. Вперше каптурові суди були створені в 1572 р.

... розправу Іванишева... — йдеться про дослідження М.Іванишева “О древних сельских общинах в Юго-Западной России” (1863).

... “Летопись Самовидца” з додатком літописі м.Хмільника... — автор

має на увазі видання, підготовлене О.І.Левицьким, “Летопись самовидца по новооткрытым спискам” (1878). Літопис м.Хмільника (Хмільницький літопис) охоплює події 1636–1650 рр., написаний православним мешканцем Хмільника. Був виявлений першим його видавцем — О.І.Левицьким (*Мыццк Ю.А.* Украинские летописи XVII века. — С. 51–53).

... *“Збірник літописей до історії Південної й Західної Русі”*... — йдеться про видання, підготовлене В.Б.Антоновичем, “Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси” (1888).

... *т. зв. Лизогубівська літопись*... — історичний твір, складений 1742 р. До нього входить дві частини: компілятивний нарис історії України XVI–XVII ст. та опис подій з кінця XVII ст. до 1737 р., пов’язаних з родом Лизогубів. Автором літопису вважається Яків Лизогуб (*Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — К., 1996. — С. 31).

... *“Хроніки...” Юзефовича*... — йдеться про твір польського хроніста Яна Томаша Юзефовича (1662–1728) “Зауваження про життя львівських архієпископів”. Частина твору, що охоплює події 1634–1690 рр., була видана у 1854 р. в перекладі з латини на польську мову під назвою “Kronika miasta Lwowa”. В.Антонович до видання включив ще опис Я.Т.Юзефовичем подій 1624–1633 та 1691–1700 рр. (*Василюк О.* Джерелознавчі студії В.Б.Антоновича в інституті Оссолінських // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 3. — С. 266–269).

... *Київська*... — див. прим. до “Південноруських господарських замків...”.

... *Межигірська*... — Межигірський літопис — написаний, ймовірно, Іллею Кошцаківським, уставником Межигірського монастиря, на початку XVIII ст. Літопис охоплює події 1608–1700 рр. (*Мыццк Ю.А.* Украинские летописи XVII века. — С. 60–63).

... *Добромільська*... — Добромільський літопис — складений ієреєм Добромільського монастиря Симеоном Коростенським. Цей короткий літопис містить відомості за період 1648–1700 рр. (Там само. — С. 58–59).

... *Збірник матеріалів... до історичн[ої] топографії Києва*... — йдеться про “Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей”, підготовлений В.Антоновичем та Ф.Терновським, виданий Комісією у 1874 р. з нагоди проведення у Києві III Археологічного з’їзду в серпні 1874 р. (*Ковальський Н.П.* Источниковедение и археография истории Украины XVI—первой половины XVII в. — Днепропетровск, 1978. — Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных источников. — С. 77–78).

... *покажчики імен особистих і географічних до видань Комісії*... — мають на увазі покажчики, підготовлені І.П.Новицьким: “Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. К., 1878. Т. 1: Имена личные”, “Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. К., 1883. Т. 1: Имена географические”.

... *“План Києва 1695 г.”*... — йдеться про перше картографічне видання Комісії, яке побачило світ 1893 р. під редакцією П.Г.Лебединцева, “План г.Києва 1695 г.”.

... *“Історичну ювілейну записку”*... — див. прим. вище.

... *варшавського вида[ння] “Źródła dziejowe”*... — Źródła dziejowe — багатотомна публікація джерел з історії різних земель Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст., видана Адольфом Павінським та Олександром Яблоновським у 70–90-х роках XIX ст. (докладніше див: *Ковальський Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII века. — Днепрпетровск, 1978. — Ч. 3: Характеристика публикаций источников на иностранных языках. — С. 21–27).

с. 357 ... аріан-социніан — представники однієї з течій у протестантизмі, послідовники Фауста Социна, заперечували догмат святої Трійці. У Речі Посполитій їх називали польськими братами. Значні аріанські осередки були на Волині. Діяльність социніан на території Речі Посполитої була заборонена сеймовими постановами 1658, 1659 і 1662 рр. (*Левницький О.* Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси XVI–XVII вв. — К., 1882; *Tazbir J.* Antytrynitaryzm na ziemiach ukraińskich w XVII wieku // Z polskich studiów slawistycznych. Ser. 4: Historia. — Warszawa, 1972. — S. 91–120).

с. 358 ... суди копні... — копний суд — суд сільської громади на українських та білоруських землях Великого князівства Литовського. Розглядав справи про дрібні крадіжки, суперечки щодо меж, нанесення збитків тощо. Щодо тяжких кримінальних злочинів копний суд мав право слідчої процедури — “гонити слід”. Судові функції виконували обрані судді. Суд міг скликатися з ініціативи сторін або обшинної старійшини (*Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі 16–18 вв. — К., 1928).

... *маленький реферат Вол[одимира] Антоновича в “Записках Півд[ієно]-Захід[ого] (Київського) відділу Географічного товариства” (т. I)* — йдеться про працю В.Антоновича “О промышленности Юго-Западного края в XVIII столетии” (1873). Вона також, крім окремої відбитки, була надрукована в: *Записки Юго-Западного отделения Российского географического общества.* — К., 1874. — С. 179–191).

с. 359 ... розправу про міста, про гайдамацтво, про останні часи козаччини... — автор має на увазі передмови до окремих томів “Архива ЮЗР”, написані В.Антоновичем: “Содержание актов о казаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив ЮЗР. — К., 1868. — Ч. III. — Т. 2: Акты о казаках (1679–1716). — С. 1–197 (видано цього ж року окремою відбиткою під назвою “Последние времена казачества на правой стороне Днепра (По актам с 1679 1716 г.); Архив ЮЗР. — К., 1869. — Ч. V. — Т. 1: Акты о городах. — С. 1–94; Архив ЮЗР. — К., 1876. — Ч. III. — Т. 3: Акты о гайдамаках (1700–1768). — С. 1–128 (видано цього ж року окремою відбиткою під назвою “Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768 г.”).

П.Кулаковський

in crudo (лат.) — у сирому, необробленому стані

З питання про організацію управління й суду в Подільській землі в XIV і XV в.

З протоколу XI засідання Історичного товариства Нестора Літописця від 17 жовтня 1893 р. Надруковано російською мовою — ЧИОНА. — К., 1894. — Кн. VIII. — С. 15–16.

Цей та наступні реферати готувалися М.Грушевським у контексті його роботи над магістерською дисертацією з історії Барського староства. 12 жовтня 1893 р. історик у своєму щоденнику відзначив: “Пишу про адміністрацію, бо реферат буде в неділю” (*Грушевський М. Щоденник 1886–1894.* — С. 218). Поданням свого реферату М.Грушевський не був задоволений. Він намагався викласти його, не звертаючись до підготовленого тексту. Через це виникали паузи і окремі деталі були пропущені. Про це говорили історик І.Каманін та М.Василенко (Там само. — С. 219).

Цією проблемою у сучасній історіографії докладно займався Микола Крикун (*Крикун М. Початки подільського повітового устрою // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський. Травень 1989).* — К., 1990. — С. 33–52; *Його ж.* Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // *Проблеми слов'янознавства.* — Львів, 1990. — Вип. 42. — С. 24–41; *Його ж.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України // *Український археографічний щорічник.* — К., 1992. — Вип. 1. — С. 43–53; *Його ж.* Земські уряди на українських землях... — С. 94–99). У зв'язку з укладенням списків земських урядників Подільського воєводства до цієї проблеми зверталися Казімеж Пшибось (*Przybós K. Urzędnicy województwa podolskiego XV–XVIII wieku. Spisy.* — Kraków, 1994. — S. 8–14) та колектив дослідників у складі Єугеніуша Янаса, Вітольда Клачевського, Януша Куртики і Анни Сохацької (*Urzędnicy podolscy...* — S. 9–24; судячи з публікацій, відповідним аспектом займалася А.Сохацька — див.: *Sochacka A. Zarząd ziemiemi Rusi Czerwonej w rołowie XV wieku // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За ред. Л.Зашкільняка та М.Крикуну.* — Львів, 1998. — С. 95–105). Окремі уточнення щодо урядників Подільського воєводства в часи поширення польського повітового устрою навів Віталій Михайловський (див.: *Михайловський В. Матеріали до іпєпагіа подільських воєвод, каштелянів і старост у XV ст. // Молода нація. Альманах.* — К., 2001. — № 3: Україна і Польща: Сторінки спільної історії (XIV–XVIII ст.). — С. 149–168).

с. 360 ... князів *Коріатовичів*... — Корятовичі — Костянтин, Юрій (помер 1374), Олександр (помер 1380), Федір (помер 1414), Борис (помер 1399) — внуки литовського князя Гедиміна, князі подільські з 1341 до 1393 р., коли Вла-

дислав II Ягайло передав Поділля Спиткові з Мельштина (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... — С. 345–349).

... *від завоювання Казимира...* — у 1349 р. внаслідок третього походу на землі Галицько-Волинської Русі Казимиру III Великому вдалося захопити Галицьку, Холмську, Белзьку й Володимирську землі.

... *кам'янецький староста...* — старостинське управління на Поділлі було впроваджене за правління Корятовичів. У цей період відомий лише подільський староста з резиденцією у м. Кам'янці. У 1375 р. таким старостою був Гринко (*Крикун М.* Початки подільського повітового устрою. — С. 35; *Urządnicy podolscy...* — S. 114–115).

... *воєвода був лише його заступником...* — за правління Корятовичів відомі кам'янецькі, смотрицькі та червоногородські воєводи. Вони підпорядковувалися подільському старості; їх можна йменувати родовими (*Крикун М.* Початки подільського повітового устрою. — С. 40; *Urządnicy podolscy...* — S. 10–11).

... *між 1436 і 1438 рр. вперше з'являються сенаторські (воєвода — в польському значенні цього титулу, каштелян) і земські уряди (підкоморій, війський)...* — найраніше фіксується поява на Поділлі (кінець 1435 р.) посади кам'янецького підкоморія — її посідає Януш Кірдейович (*Крикун М.* Земські уряди... — С. 96; *Urządnicy podolscy...* — S. 92). У лютому 1436 р. з'являється посада кам'янецького військового. Ним виступає Бартоломій з Білсьнова (*Urządnicy podolscy...* — S. 150). Перший кам'янецький каштелян — Бедрих з Бедриховець — згадується в документах лише в жовтні 1438 р. (Там само. — С. 63; *Михайловський В.* Матеріали до *itineraria...* — С. 162).

... *розподіл старостинської юрисдикції між судом земським і городським...* — перша згадка про кам'янецький земський суд припадає на 1437–1439 рр. (*Крикун М.* Повітовий устрій Подільського воєводства... — С. 163; *Urządnicy podolscy...* — S. 97). Найбільш рання згадка про кам'янецького городського суддю датується 1456 р. (*Крикун М.* Повітовий устрій Подільського воєводства... — С. 163).

П. Кулаковський

Новини археологічні

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. III — С. 230–231.

с. 361 ... *на Подолі... знайшли кості мамута...* — йдеться про відкриття Вікентієм Хвойкою Кирилівської стоянки, яка належить до мезинської культури. В нижньому шарі цієї стоянки, який залягав на глибині 20–22 м від сучасної поверхні, виявлено тисячі крем'яних виробів, сотні кісток мамонта в т.ч. унікальний зразок мистецтва на бивні мамонта (*Археологія Української РСР.* — К., 1971. — Т. I. — С. 50–51).

... *часів найдавніших — палеолітичного періоду..* — від часу, коли писав М. Грушевський, уявлення про палеоліт змінилися. Сьогодні під терміном

палеоліт розуміють плейстоценову епоху кам'яного віку, яка характеризується остаточним відокремленням людини від тваринного світу, подальшою її еволюцією, ускладненням матеріальної культури. Верхня межа палеоліту — 10 тисяч років тому (Словник-довідник з археології. — К., 1996. — С. 193).

... (перший — коло Лубен, на Сулі, 1873 р., потім два на Поділлі, над Дністром)... — мається на увазі початок розкопок Ф.І. Камінським у 1873 р. пізньопалеолітичної стоянки поблизу с. Гінці на Сулі, на Полтавщині, які поклали початок вивченню пам'яток пізньокам'яного віку в Україні. Згадуючи про дві пам'ятки на Поділлі, М.Грушевський мав, очевидно, на увазі пізньопалеолітичну стоянку біля с. Студениця Кам'янець-Подільського району, відкриту 1883 р., а також ще одну — біля с. Нагоряни Могилів-Подільського району. Тут, на лівому березі Дністра, в печерах (або ж поблизу них) були виявлені крем'яні вироби палеолітичного часу (Черниш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. — М., 1973. — С. 86).

... похоронний тип радимичів... при жіночих кістках сила всяких оздоб... — у цьому місці М.Грушевський веде мову про східнослов'янський союз племен Радимичів, які в IX—X ст. проживали в межиріччі Дніпра і Десни, головним чином у басейні р. Сож. У 885 р. за князювання Олега землі Радимичів увійшли до складу Київської Русі. Характерною етнографічною ознакою Радимичів є їхні жіночі прикраси у вигляді семипроменевих бронзових та срібних скроневих підвісок (Пелешишин М. Радимичі // Довідник з історії України. — К., 2002. — С. 637).

... Кілька знайдених сасанідських диргемів... — тут дослідник має на увазі диргеми Арабського халіфату, які почали карбувати 695 року і на яких, згідно з вимогами мусульманської релігії, відсутні зображення (позначено лише рік, місце випуску, ім'я володаря та ін.). У Східній Європі, зокрема на території сучасної України, арабські диргеми з кінця VIII і до початку XI ст. були однією з основних одиниць купівлі-продажу (Зварич В.В. Нумизматический словарь. — Львов, 1975. — С. 53).

М.Бандрівський

cervus primigenius (лат.) — олень

Про деякі форми шляхетського землеволодіння в Південно-Західній Русі

З протоколу VIII засідання Історичного товариства Нестора Літописця від 20 лютого 1894 р. Надруковано російською мовою: ЧИОНЛ. — К., 1895. — Кн. IX. — С. 13–14.

с. 363 ... роздавали землі за умови точно визначеної військової повинності і з різними обмеженнями права розпорядження... — йдеться про надання на ленному праві (див.: Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi i Podolu. — Kraków, 1902).

1434 року подільську й галицьку шляхту зрівняли у правах з польською... — формально таке зрівняння було проголошене Єдлінським привілеєм 1430 р., виданим Владиславом II Ягайлом, але фактичне зрівняння Західного Поділля і Галицької Русі у правах з іншими землями Польського королівства наступало лише у 1434 р., після видання привілею Владислава III Ягелончика (*Крикун М.Г.* Поширення польського територіально-адміністративного устрою на українських землях // *Проблеми слов'янознавства*. — Львів, 1991. — Вип. 42. — С. 25–26).

П.Кулаковський

Організація старостинського й околичного управління в Барській старостві XVIII в.

З протоколу XIV засідання Історичного товариства Нестора Літописця від 11 вересня 1895 р. Надруковано російською мовою: ЧИОНЛ. — К., 1895. — Кн. IX. — С. 34–35.

с. 364 Після переходу на початку XVIII ст. Барського староства у приватне володіння... — йдеться про перехід староства у володіння Любомирських (докладніше див. прим. вище до статті “Барська околична шляхта...”).

П.Кулаковський

Нові розправи про внутрішній устрій В[еликого] кн[язівства] Литовського

Друкується за першим виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — С. 1–32; передрук: Розвідки й матеріали до історії України-Русі. — Львів, 1897. — Т. II.

З рецензованих праць М.Грушевський найбільш критично оцінив дослідження Ф.Леонтовича “Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства”. Визнаючи слушними зауваження рецензента, слід відзначити, що на його оцінку, ймовірно, вплинули протиріччя у підходах до дослідження ранньої історії Великого князівства Литовського Ф.Леонтовича і прибічників “документального” напрямку, до яких відносив себе і М.Грушевський. Вчений не міг не відреагувати на критичні закиди Ф.Леонтовича щодо праці М.Любавського “Областное деление...” Ф.Леонтович відніс М.Любавського до дослідників останньої формації, які поставили перед собою основним завданням — “архівні відкриття”. Відзначаючи важливість книг Литовської метрики, на даних якої значною мірою побудував своє дослідження М.Любавський, Ф.Леонтович підкреслив, що їх значення стане напевно відомим, коли М.Любавський ознайомить громадськість з цими документами. Оскільки вони ще не були опубліковані, то виникала небезпека односторонності висновків автора “Областного деления...” чи “побудови історичних міражів”. Немала вина в цьому, відзначив Ф.Леонтович, — на боці вчених київської школи, маючи на увазі учнів В.Б.Антоновича

(Леонтович Ф. Очерки... — С. 219). Зрозуміло, що після такого зауваження Ф.Леонтовича рецензійна оцінка М.Грушевського мала б бути особливо суворою і прискіпливою. Зрештою, вона такою й вийшла.

Працю Юзефа Вольфа “Kniaziowe litewsko-ruscy...” М.Грушевський оцінив загалом позитивно. Щоправда, закинув автору зауваження щодо викладу матеріалу та обсягу книги. Слід зазначити, що праця Ю.Вольфа зберігає свою актуальність і по нині, є підручною книгою дослідників історії князівських родин та управлінських структур Великого князівства Литовського.

с. 365 В одній з попередніх книжок “Записок” я був подав огляд літератури, викликаной розпрравою проф. О.Бершадського про право спадку в праві русько-литовським (т. IV)... — йдеться про критичний огляд праць: *Бершадский С.А.* О наследовании в выморочных имуществах по литовскому праву. — СПб, 1893; *Його ж.* Литовский статут и польские конституции. Историко-юридическое исследование. — СПб, 1893; *Пташицкий С.Л.* К вопросу об изданиях и комментариях Литовского статута. — СПб, 1893; *Його ж.* К истории Литовского права после третьего статута. — СПб, 1893; *Леонтович Ф.И.* Спорные вопросы по истории русско-литовского права. — СПб, 1883. Цей критичний огляд поданий у розділі “Бібліографія” (ЗНТШ. — 1894. — Т. IV. — С. 172–176).

... а д-р Левицький (т. V) — огляд розправ з сфери права карного... — Левицький Кость (1859–1941) — адвокат, публіцист, видатний політичний діяч Галичини, почесний член НТШ. Основні праці: “Німецько-український правничий словник” (1893), “Історія політичної думки галицьких українців 1848 — 1914” (1926) та ін. (Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1268). Йдеться про його критичний огляд праць: *Демченко Т.В.* Наказание по Литовскому статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1587 гг.). Исследование. — К., 1894. — Ч. I; *Максимейко Н.* Источники уголовных законов Литовского статута. — К., 1894; *Малиновский И.* Учение о преступлении по Литовскому статуту. — К., 1894. Огляд подано у розділі “Бібліографія” (ЗНТШ. — 1895. — Т. V. — С. 55–65).

... проф. В[ладимирського]-Буданова... — див. прим. вище до статті “Південноруські господарські замки...”.

... “Чтений...” Київського історичного товариства... — “Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца” — друкований орган Історичного товариства Нестора Літописця в Києві (1872–1931). Протягом 1879–1914 рр. було опубліковано 24 книги “Чтений...” (Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца (1879–1914) // Бібліографічний довідник / Укладач М.П.Колесник. — К., 1989. — С. 3–7).

... в “Київському збірнику...” , виданому р. 1892 на користь голодних... — йдеться про видання: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в. // Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая / Под ред. И.В.Луцицкого. — К., 1892. — С. 357–386).

... четверту розвідку — про право родинне, друковану в IV т. “Чтений...” — йдеться про працю: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Черты семейного права Западной России в половине XVI века. Приложения: документы, извлеченные из книг Виленского центрального архива // ЧИОНЛ. — 1890. — Кн. 4. — Отд. II. — С. 42–78, 79–100.

... в перекладі, уміщену недавно в “Часописі правничій” — 1895... — “Часопись правнича” — журнал, що неперіодично виходив у Львові з 1889 до 1912 р. Заснований К.Левицьким, Є.Олесницьким, А.Горбачевським. З 1893 р. видавався Правничою комісією Історико-філософської секції НТШ. У 1895 р. тут був уміщений переклад статті М.Владимирського-Буданова про сімейне право (*Буданов М.* Начерк родинного права Литовської Русі в половині XVI ст. // Часопись правнича. — 1895. — Т. V).

с. 366 ... заповів, одначе, надалі збірник актів з історії володіння землею на Україні... — цей проект М.Владимирський-Буданов реалізував у серійному виданні “Архив ЮЗР” (див.: Архив ЮЗР. — К., 1911. — Ч. VIII. — Т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. / Под ред. М.Ф.Владимирского-Буданова).

... проф. Леонтовича — Леонтович Федір (1833–1911) — історик права, професор Одеського і Варшавського університетів. Написав праці “Очерки по истории литовско-русского права” (1894), “Центральные судебные учреждения в Великом княжестве Литовском” (1910) та ін.

Автор їх ще в 60-х рр. виступив двома розвідками в сфері р[усько]-литовського права (про “Руську правду” і Литовський статут, про селянство р[усько]-литовське в період статутів) — йдеться про праці: *Леонтович Ф.* Русская правда и Литовский статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в историю русского права // Киевские “Университетские известия”. — 1865. — № 2–4; *Його ж.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV–XVI вв. — К., 1863.

Перші глави “Очерков” (друкованих в “Журнале Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]” за рр. 1893–1894) Леонтовича... — окремі розділи праці Ф.Леонтовича друкувалися у наступних числах згаданого видання: ЖМНП. — 1893. — Ч. 286. — С. 69 — 135; Ч. 288. — С. 104–185; Ч. 290. — С. 259–326; 1894. — Ч. 291: январь. — С. 46–107; февраль. — С. 319–368; Ч. 292. — С. 1–67.

... з'явилися рівночасно з працею д.Любавського (в “Чтениях...” Московського товариства історії)... — праця М.Любавського була видрукувана частинами в органі Товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті (1804–1929) — “Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских” (ЧОИДР): ЧОИДР. — 1892. — Кн. 3. — Исследования. — С. V–VIII, 1 — 62; Кн. 4. — С. 63–296; 1893. — Кн. 3. — С. 297–764; Кн. 4. — С. 765–884, I–С, I–VI (докладніше див.: *Тодійчук О.В.* Украина XVI–XVII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., 1989. — С. 95–97).

Широка праця Юзефа Вольфа стоїть в тіснішій зв'язку з його звісною книгою “Ród Gedymina” — мається на увазі праця: *Wolff J. Ród Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. K. Stadnickiego “Synowie Gedymina”, “Olgięrd i Kiejstut”, “Bracia Władystawa Olgięrdowicza Jagiełły” we Lwowie 1867.* — Kraków, 1886.

с. 367 ... дві перші частини, чи “очерки”... — йдеться про наступні частини праці М.Любавського: Очерк I. Происхождение областного деления и федеративный характер Литовско-Русского государства (С. 1–62); Очерк II. Органы общего управления в областях и их правительственные округа (С. 63–296).

... такий погляд ледве чи можна повторити за проф. Антоновичем... — точка зору, про яку йдеться в рецензії, була висловлена В.Б.Антоновичем у праці: Очерк истории Вел[икого] княжества Литовского до смерти в[еликого] к[нязя] Ольгерда // *Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.* — К., 1885. — Т. 1. — С. 9–16 (тут і надалі вказуються видання, використані рецензентами).

... уважаючи на факти, наведені проф. Дашкевичем... — автор має на увазі критику позиції В.Антоновича, подану М.Дашкевичем у праці: Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885. — С. 10–12. Слід зауважити, що В.Антонович частково врахував зауваження М.Дашкевича, висловлені ним у рецензії (Литовско-Русское государство, условия его возникновения и причины упадка // *Университетские известия.* — 1882. — № 3–5, 8–10; 1883. № 4) на перше видання праці В.Антоновича, але цілковито з ним не погодився (див. про це: *Антонович В.Б. Очерк истории...* — С. 3).

Вже під р. 1215 Іпатської літописі знаходимо ми вказівки на існування якоїсь гегемонії між литовськими князями... — Іпатський літопис згадує про посольство литовських князів до великої княгині Романової та її синів Данила і Василька; серед литовських князів вже вирізняються “старші” (див.: *Полное собрание русских летописей.* — М., 1998. — Т. 2: *Ипатьевская летопись.* — С. 735–736).

... Рингольду... — Рингольд — князь новгородський (кінець XIII ст.). Його вважають останнім нащадком Єрдивила-Скирмунта, жемайтського князя початку XIII ст. (*Войтович Л. Князівські династії Східної Європи...* — С. 289).

... Єрдивила... — Єрдивил-Скирмунт (помер після 1219) — князь жемайтський, сестрич Миндовга (Там само. — С. 287).

... (Літопись, вид[ана] Нарбутом, с. 4)... — Нарбут Теодор (1784–1864) — військовий інженер, археолог, історик Литви. Найбільш значною його працею стали 9 томів під назвою “*Dzieje starożytne narodu litewskiego*” (1835–1841). Видавав також джерела, зокрема літописи (PSB. — Т. XXII. — S. 537–539). Тут М.Грушевський покликається на видану Т.Нарбутом Хроніку Биховця (див.: *Kronika Litewska // Narbutt T. Pomniki do dziejów litewskich. Pod względem historycznym, dyplomatycznym, geograficznym, statystycznym, obyczajowym, archeograficznym i t.p. Z różnych rękopisnych lub rzadkich wydań dziejopisów tudzież dyplomatów i dalszych zabytków przeszłości odkrytych w*

archiwach tajnych królewskich, tudzież w archiwach ryskich i innych krajowych. — Wilno, 1846. — S. 4).

с. 368 ... “Витень і Гедимін, як думають, сини Путувера” ... — Витень — великий князь литовський (бл. 1295—†1315). Міг бути сином одного з братів Тройдена (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... — С. 289). Гедимін (бл. 1275—†1341) — великий князь литовський (1316—1341). Його походження неясне. Документи хрестоносців називають його братом Витеня (Там само). Пукувер (Будивид) — великий князь литовський (перед 1282 — †бл. 1295). Ряд вчених (Ю.Пузина, В.Пашуто) вважали його батьком Витеня та Гедиміна (Там само. — С. 285).

... Миндовга... — Миндовг (помер 1263) — князь Аукшайтїї (перед 1219 — кінець 1230-х), великий князь литовський (з кінця 1230-х), король (з 1251) (Там само. — С. 283).

... Мингайло... — сучасні генеалогічні дослідження знають Гінвіла-Бориса Мингайловича — полоцького князя середини XIII ст. (Там само. — С. 284).

... Скирмунт... — ймовірно, йдеться про Єрдівіла-Скирмунта — див. прим. вище.

... цитує проф. Антоновича... — Ф.Леонтович цитує працю В.Б.Антоновича “Очерк истории Вел[икого] княжества Литовского...”.

... д. Андріяшева... — Андріяшев Олександр (1863—1932) — історик, автор праць “Очерк истории Вольнской земли с XIV в.” (1887), “Нарис історії колонізації Київської землі до кінця 15 в.” (1926) та ін. (Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 46).

... Татищева... — Татищев Василь Микитович (1686—1750) — російський державний діяч, історик. Основна праця — “История Российская” в 7 томах (*Шапиро А.Л.* Историография с древнейших времен до 1917 года. — М., 1993. — С. 165—188). О.Андріяшев покликається на працю В.М.Татищева (див.: *Татищев В.Н.* История российской с самых древнейших времен. — М., 1784. — Кн. III. — С. 247).

... Кадлубка... — Кадлубек Віцентій (1160—1223) — польський хроніст, краківський єпископ (1207—1218), з 1218 р. до смерті — монах Цистеріанського монастиря у Єнджейові. Автор “Хроніки”, в якій висвітлює історію Польщі до 1202 р. (*Щавелева Н.И.* Польские латиноязычные средневековые источники. — М., 1990. — С. 76—83). О.Андріяшев покликається на “Хроніку” (див.: *Magistri Vincentii episcopi Cracoviensis Chronica Polonorum / Ed. A.Bielowski // Monumenta Poloniae Historica. — Lwów, 1872. — Т. II. — S. 390, 397—398).*

В Іпатській літоп[исі]... — М.Грушевський покликається на видання: Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии / Ред. С.Н.Палаузов. — СПб, 1871.

... за Вольфом... — Вольф Юзеф (1854—1900) — польський історик-генеалог, автор праць “Ród Gedymina” (1876), “Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386—1795” (1885), “Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku” (1895). Ф.Леонтович у своїй книзі цитує працю “Ród Gedymina”.

... *легенда про Гедимінів похід на Волинь і Київщину...* — Сучасна історична наука датує похід Гедиміна на Волинь і Київщину 1423–1424 рр. (див.: *Шабульдо Ф.М.* *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.* — К., 1987. — С. 26–28).

272 (idem) — Ф.Леонтович пише тут не про Ізяслава, а про Мстислава Ізяславовича.

...*Монвіду...* — Монивід (Монвід) Гедимінович (помер після 1339) — князь керновський і слонімський (*Войтович Л.* *Князівські династії Східної Європи...* — С. 294).

...*Василька Вослонімського...* — Василько Романович (1256–1260—поч. XIV ст.) — слонімський князь (1281 — після 1282), можливо, острозький князь на поч. XIV ст. (Там само. — С. 229). Цього князя згадує Іпатський літопис (див.: *Полное собрание...* — Т. 2. — С. 884; *Літопис Руський...* — С. 435).

с. 369 ... князівство Волковійське (кн[язь] Гліб під р. 1260)... — Волковійське князівство з'явилося після татарської навали. Князь Гліб (помер після 1260) згадується у Іпатському літописі під 1256, 1258 рр. Був у споріднених стосунках з Романом Даниловичем (*Руський літопис...* — С. 414, 420, 433).

... *за Витеня...* — Витень — див. прим. вище.

... *свої книжки про Київ* — М.Грушевський має на увазі книгу “Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV” (1891).

... *з Стадницьким...* — Стадницький Казімеж (1808–1886) — польський історик, автор праць “Bracia Władysława Jagiełły” (1867), “Synowie Gedymina” (1875) та ін. Ф.Леонтович цитує першу працю К.Стадницького.

... *Казимир...* — Казимир III Великий — див. прим. до статті “Південно-руські господарські замки...”.

... *є тільки вказівка про Теревовль і Стінку в наданні Спитку з р. 1395* — цей документ неодноразово друкувався. Зокрема, див.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.* — Lwów, 1887. — Т. 1: 1366–1506 / *Wyd. Z.Luba-Radziwiński, P.Skobelski, B.Gorczak.* — S. 18–19.

... *“Archiwum Sanguszków”...* — серійне джерельне видання (повну назву див. вище), що видавалося Зигмунтом Люба-Радзімінським, Броніславом Горчаком за участі знавця кириличної палеографії Петра Скобельського. Протягом 1887–1910 рр. вийшло друком 7 томів цього видання (*Ковальський Н.П.* *Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII века.* — Днепропетровск, 1978. — Ч. 3: Характеристика публикаций источников на иностранных языках. — С. 39–47).

с. 370 ... висловлено у д.Любовського гадкою... — див.: *Любовский М.К.* *Областное деление...* — С. 57–58.

... *Каро (“Geschichte Polens”, III, р. 202–203)...* — Каро Якоб (1835–1924) — німецький історик, виходець з єврейської родини, що мешкала в Польщі. Основна праця — “Geschichte Polens” (1863–1888) — висвітлює події 1300–1506 рр. (*PSB.* — Т. III. — S. 204–205). М.Грушевський у рецензії посилається на працю: *Caro J.* *Geschichte Polens.* — Gotha, 1869. — Dritter Theil 1386–1430. — S. 202–203.

... *Смольки...* — Смолька Станіслав (1854–1924) — польський історик, представник краківської історичної школи, автор праці “Mieszko Stary i jego wiek” (1881); (*Вагучь Н. Stanisław Smolka w życiu i w nauce.* — Kraków, 1975). У даному випадку йдеться про його працю: Witold pod Grunwaldem // *Smolka S. Szkice historyczne. Serya pierwsza.* — Warszawa, 1882. — S. 49).

... *ще В[ладимирський]-Буданов (“Население...”, с. 80)...* — М. Грушевський має на увазі працю М. Владимирського-Буданова: Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР. — К., 1886. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 80.

... *Барбашев...* — Барбашев Олександр Іполитович (1858—рік смерті невідомий) — російський історик, автор праць “Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г.” (1885), “Очерки литовско-русской истории XV в.: Витовт, последние двадцать лет княжения” (1891). У даному випадку М. Грушевський має на увазі працю “Витовт и его политика...”

... (*див. “Барское старство...”, с. 22*)... — рецензент посилається на свою працю: Барское старство. Исторические очерки (XV—XVIII в.). — К., 1894. — С. 22.

... *Ягайло не потрібував бути доконче ідіотом, як висловляється д-р Ан. Левицький* — Левицький Анатоль (1841–1899) — польський історик українського походження, проф. Краківського університету, автор праць “Wstąpienie na tron Kazimierza Jagiełłończyka”, “Powstanie Świdrigiełły” та ін. (PSB. — Т. XVII. — S. 224–225). Вказана думка була висловлена А. Левицьким у праці: Powstanie Świdrigiełły // Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności. — Kraków, 1892. — Т. XXIX. — S. 419.

... *похід Людовика 1377 р.* — йдеться про похід 1377 р. польського короля Людовика Угорського (1370–1382) на Волинь, у результаті якого йому вдалося захопити Західну Волинь (Холм і Белз) (*Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси...* — С. 52).

... *в оповіданні Поділля проминено боротьбу р. 1433–1443...* — мається на увазі збройна і дипломатична боротьба, що точилася у вказаний період між польською стороною та прихильниками Свидригайла навколо Поділля, у першу чергу Східного, оскільки Західне ще 1430 р. було окуповане поляками (*Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. (Україна крізь віки.* — Т. 6). — К., 1998. — С. 112–118).

... *за Філевичем...* — Філевич Іван Порфирійович (1856–1913) — російський історик, професор Варшавського університету, автор праць “Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие: Исторические очерки” (1890), “История древней Руси. — Т. 1: Территория и население” (1896) (*Грушевський М. Іван Філевич: Некрологічна замітка // ЗНТШ.* — 1913. — Т. СХІV. — С. 159–161). Ф. Леонтович використав у випадку, аналізованому М. Грушевським, фрагмент першої роботи, що початково друкувалася у науковій періодиці (*див.: ЖМНП.* — 1889. — № 11. — С. 105).

... *на зміст її, поданий в “Скарбці” Даниловича (№ 432)...* — Данилович Ігнатій (1787–1843) — правник, історик, професор Віленського і Харківсь-

кого університетів. Автор праць “Rzut oka na zakłady dobroczynne w krajach dawnej Polski i na jej w tym przedmiocie prawodawstwo” (1820–1821), “O kronikach litewskich” (1839). Великі заслуги належать І.Даниловичу в справі видання джерел з історії Великого князівства Литовського (PSB. — Т. IV. — S. 412–414). Одним із таких джерельних видань був “Скарбець”, який згадує рецензент (див.: *Daniłowicz I. Skarbec diplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów.* — Wilno, 1860. — S. 210–211).

... текст її *in extenso*, виданий д[обродієм] Чучинським в “*Kwartalnik’u historyczny’m*” (1890, III) — див.: *Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366 / Podał A.Czuczynski // Kwartalnik Historyczny.* — 1890. — Rocz. IV. — Zesz. III. — S. 513–515.

... на се було вказано вже в моїй книжці про Київщину (с. 48) — М.Грушевський має на увазі свою працю “Очерк истории Киевской земли...”

с. 371 Спочатку д.М[еонтови]ч за Андріяшевим... — Ф.Леонтович покланяється на працю: *Андріяшев А. Очерк истории Волынской земли...* — С. 95.

... текст Стрийковського... — Стрийковський Мацей (1547—перед 1593) — польський хроніст, поет, автор праць “*Kronika Polska, Litewska, Żmódzka u wszystkiej Rusi...*” (1582), “О początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego...” (1978) (*Wojtkowiak Z. Maciej Strykowski — dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego: Kalendarium życia i działalności.* — Poznań, 1990). Ф.Леонтович у цьому випадку використав працю М.Стрийковського: *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego.* Wydanie nowe, będące dokładnem powtorzeniem wydania pierwotnego królewskiego z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Strykowskiego przez Mikołaja Malinowskiego, oraz rozprawa o latopiscach ruskich przez Daniłowicza pomnożona przedrukiem dzieł pomniejszych Strykowskiego według pierwotnych wydań. — Warszawa, 1846. — Т. I. — S. 381–382.

... д[обродіє]м Любавський... в недавній рецензії на працю Каманіна (ЖМНП. 1895, VII, с. 229)... — див.: *Любавский М.К. Начальная история малорусского казачества. По поводу труда И.Каманина: К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого.* — Киев, 1894 (Оттиск из VIII кн. “Чтенний в Обществе Нестора Летописца”) // ЖМНП. — 1895. — Ч. 300. — С. 217–244.

... праці Вольфа і Бонєцького... — йдеться про праці: *Wolff J. Ród Gedymina; Ejusdem. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego; Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku.* — Warszawa, 1883.

с. 372 ... фундаційну грамоту Любарта 1322 р. (видану в “*Архиве Ю[го]-Зап[адной] России*”, ч. I, т. I, № 46 і VI, № 1)... — див.: *Архив ЮЗР.* — К., 1859. — Ч. I. — Т. 1: Акты, относящиеся к истории православ-

ной церкви Юго-Западной России (1481—1596 гг.); Там само. — К., 1883. — Ч. I. — Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372—1648 гг.). — С. 1—2.

... **“Устав Володимира”**... — церковний устав, виданий київським князем Володимиром. У ньому визначалися юрисдикція церкви у сферах сім’ї та моралі, категорії населення, суд у справах яких передавався церкві тощо (*Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви*. — К., 1998. — Т. 1: X—XVII ст. — С. 49—50).

... **6830 р. не був сьомим індіктом...** — цього року був 5 індікт (*Дашкевич Н. Заметки по истории...* — С. 96).

с. 373 ... Одровонжи... — польський шляхетський рід, представники якого упродовж другої половини XV—початку XVI ст. володіли населеними пунктами Барщини, заставленими польськими королями за надані їм позики (див.: *Грушевський М. Барское староство...* — С. 46, 50—52).

... **умову Любарта з Казимиром...** — йдеться про угоду 1366 р. між польським королем Казимиром III Великим та волинським князем Любартом Гедиміновичем. Вона доповнювала договір цього ж року між Казимиром та його васалами (Коріатовичами, Юрієм Наримунтовичем), з одного боку, і Гедиміновичами, з іншого. Вона підтвердила входження більшої частини Володимирської землі до складу Польського королівства, а також визначила певну залежність Любарта від Гедиміна (*Грушевський М. Історія України-Руси*. — К., 1993. — Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. — С. 46—48).

... **Starożytna Polska...** — див.: *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / Wyd. Drugie poprawione i uzupełnione przez E.K.Martynowskiego*. — Warszawa, 1886. — Т. IV. — S. 528.

... **Філевич...** — див.: *Филевич И.П. Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие*. — С. 181.

... **цитовано Балінського...** — див.: *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska...* — Т. IV. — S. 641, 653.

... **в “литовській традиції” (літопись, вид[ана] Нарбутом) похід сей не датовано...** — йдеться про Хроніку Биховця, видану Т.Нарбутом (див.: *Narbutt T. Pomniki do dziejów litewskich*. — S. 6).

... **Любецький синодик уживає він в давнім обробленні замість нового (д.Зотова)...** — Любецький синодик — збірник поминальних записів, молитов, звернень, укладений у Любецькому Антонієвому монастирі у XVIII ст. До нього внесено імена Гедиміновичів, що протягом останньої третини XIV ст. княжили у містах Сіверщини (*Ситий І.М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або останній твір Івана Цирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі*. — Чернігів, 1997. — С. 191—196). Ф.Леонтович використав у своїй праці видання синодика (ЧОИДР. — 1871. — Кн. 2), а також працю про нього (*Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // ЧОИДР*. — 1873. — Кн. 4. — С. 219—284). М.Грушевський має на увазі працю російського історика Рафаїла Зотова (*Зотов Р.В. О черниговс-*

ких князях по Любецькому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — СПб, 1892; див. рецензію М. Грушевського на цю книгу: Бібліографія // ЗНТШ. — 1895. — Т. V. — С. 12–15).

с. 374 ... *розвідок д. Линниченка, що вийшли ще до виходу "Очерков..."* (про літературу галицької історії, про боярську власність)... — йдеться про праці Івана Андрійовича Линниченка: Критический обзор современной литературы по истории Галицкой Руси // ЖМНП. — 1891. — № 5. — С. 152 — 168; № 6. — С. 141–169; № 7. — С. 121–165; Юридические формы шляхетского землевладения и судьба древнерусского боярства в Юго-Западной Руси XIV–XV в. // Юридический вестник. — 1892. — № VII/VIII. — С. 275–313. Під "Очерками..." рецензент, правдоподібно, розуміє працю І. Линниченка: Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в. — М., 1894.

... *розвідки Іванова про Волинь XIV в.* — Петро Іванов, історик, учень В.Б. Антоновича, автор праць "Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века" (1895), "Материалы по истории Запорожья XVIII в." (1897). Мається на увазі перша праця П. Іванова.

... *нова праця Ю. Вольфа...* — див.: Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...

... *погляду (висловленого Бартошевичем) про різницю між титулом князя і князь...* — Бартошевич Юліан (1821–1870) — польський історик, член Віленської археографічної комісії, автор праць "Historja pierwotna Polski" (1878–1879. — Т. I–IV), "Anna Jagiełłonka" (1882), "Szkiec z dziejów kościoła ruskiego w Polsce" (1880) та ін. (PSB. — Т. I. — S. 325–326). Точка зору Ю. Бартошевича про відмінність цих двох титулів подана в праці: Książ i książę // Dzieła Juliana Bartoszewicza. — Kraków, 1881. — Т. 10: Studia historyczne i literackie. — Т. 3. — S. 382–399.

с. 375 ... *Мухлінського...* — Мухлінський Антоній (1808–1877), сходознавець, професор Петербурзького університету, автор праць "Исследование о происхождении и состоянии литовских татар" (1857), "Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone Sulejmanowi w r. 1558" (1858) та ін. (PSB. — Т. XXII. — S. 243–244). Ю. Вольф використав другу працю А. Мухлінського (див.: Teka Wileńska. — 1858. — Т. IV. — S. 241–272; Т. V. — S. 121–179, Т. VI. — S. 139–183).

... *Ярошевича...* — Ярошевич Юзеф (1793–1860) — польський правник, історик, викладач Крем'янецького ліцею, професор Віленського університету. Основна праця — "Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII w." (1844–1845. — Cz. I–III). Ю. Ярошевич у цій праці навів історичну довідку про литовських татар (див.: Jaroszewicz J. Obraz Litwy... — Cz. II: Litwa w pierwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskiej. — S. 80–82).

... *Стадницького...* — Стадницький Олександр — польський історик, дослідник волоського права та волоської колонізації північно-східних схилів Карпат, видавець джерел (Materiały do historyi miast galicyjskich: akta tawnicze

tarnopolskie, szczurowieckie, kulikowskie i żółkiewskie — Lwów, 1856). Ю.Вольф використав його працю: *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat.* — Lwów, 1884.

... в книжці *Линниченка про Галичину...* — мається на увазі книга І.А.Линниченка “Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в.”

... про татарську колонізацію була не раз мова в новіших працях про *Витовта і про литовські події з кінця XIV і початку XV в.* — ймовірно, М.Грушевський має на увазі праці О.Барбашева “Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г.” та “Очерки литовско-русской истории XV в.: Витовт, последние двадцать лет княжения”.

... *Константина Ольгердовича...* — Константин Ольгердович (бл. 1331 — після 1386) — засновник князівського роду Чорторийських (*Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.* — С. 309, 318).

... *московської генеалогічної статті XVI в. “Начало государей литовских” (Полное собрание летописей, VII, с. 253)* — йдеться про “Родовід князів литовських”, що міститься у Воскресенському літописі (див.: *Полное собрание русских летописей.* — СПб., 1856. — Т. VII: Воскресенская летопись. — С. 255).

с. 376 ... *цитата з Стрийковського...* — Ю.Вольф покликається на працю: *Strykowski M. Kronika Polska...* — Т. I. — S. 249, 250, 252.

... *остання звістка приходять в Русько-Литовській літописі...* — йдеться про Літопис Рачинського — див. прим. до праці “Про видання джерел...”

... *князь Гліб Друцький або Брянський...* — йдеться про князя Гліба Друцького (помер після 1380), що очолював дружку дружину в битві на Куликовому полі (*Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.* — С. 140). Ю.Вольф дійсно покликається на М.Карамзіна (*Карамзин Н. История государства Российского.* — СПб, 1843. — Т. V. — Прим. 71), але дані про цього князя містяться у Никонівському літописі (ПСРЛ. — СПб, 1897. — Т. XI: Патриаршая, или Никоновская летопись. — Ч. 3. — С. 58).

... *генеалогій, уложених Хмировим...* — мається на увазі генеалогічний довідник компілятивного характеру. Він був виданий у двох частинах: Алфавитно-справочний перелік государей русских и замечательных особ их крови. — СПб, 1870. — № 1–205; Алфавитно-справочний перелік удельных князей русских и членов царствующего дома Романовых. — СПб, 1871. — № 206–939. Ю.Вольф у своїй праці покликається на другу частину праці М.Д.Хмирова (Алфавитно-справочний перелік удельных князей... — № 477).

... *тотожність Митка Зубревицького з князем Дмитром Сокирою зістається доволі непевною...* — дослідник генеалогії князівських родин Л.Войтович, очевидно, приймає точку зору Ю.Вольфа, не додаючи до неї якоїсь додаткової інформації (*Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.* — С. 142).

с. 378 ... *яловщини...* — яловщина — один із видів податків, що сплачувала громада на користь господаря (великого князя). У наведеному тексті віддава-

ли ялівку, звідки й пішла така назва. Спочатку сплачували нерегулярно, під час проїзду господаря через належний йому населений пункт. Пізніше сплата яловщини набула регулярного характеру і вже не залежала від відвідин чи не відвідин великим князем місця проживання сільської громади (*Пичета В.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — М., 1917. — Ч. I: Подготовка и производство реформы. — С. 186–188).

с. 379 ... покликується він в так неясній справі на документи недруковані, не роблячи витягів — с. 236... — М.Любавський покликається на книги записів Литовської метрики (див.: *Любавский М.К.* Областное деление... — С. 236).

... спеціальне, монопольне право бояр на держання місцевих волостей... — йдеться про право місцевих бояр-панів на почергове хлібокормління з великокнязівських маєтностей або інших джерел державного прибутку (тивунщини, бобровщини, капщини тощо) на конкретній території (див.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта... — С. 178–182).

Проти сього терміна виступив проф. Леонтович (“Очерки...”, с. 119) — див.: *Леонтович Ф.* Очерки... — С. 179.

Проф[есори] Антонович і Бершадський були того погляду, що урядники різних категорій (воєводи, старости, намісники) не рїжнились крутом своїх компетенцій — див.: *Антонович В.Б.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие // Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси. — Т. 1. — С. 246; *Бершадский С.А.* Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388–1569 г.) — СПб, 1883. — С. 296.

“Очерки...”, с. 190... — про це Ф.Леонтович пише в іншому місці: “Очерки...” — С. 191–193.

с. 383 ... “жеребів” селянських... — селянський “жеребей” — земельна частка, доля окремої селянської родини.

... (в рецензії на працю Каманіна, Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1895, VII)... — див.: *Любавский М.К.* Начальная история малорусского казачества... // ЖМНП. — 1895. — Т. VII. — С. 217–244.

... в літературі про волоські осадн (с. 378) автор проминає нову працю Линниченка, головнішу для сієї справи... — мається на увазі праця І.А.Линниченка “Общины на валашском праве в Юго-Западной Руси XIV–XV в.” (1894).

с. 384 ... класичне оповідання про путивальський двір Святослава під р. 1146 (Іпат[ська літопись], с. 237)... — див.: *Летопись по Ипатскому списку...* — С. 237; *Літопис Руський.* — С. 205.

... говорячи про ріжні актові назви дрібних осад, д.М[еонтович] (с. 5)... — йдеться про рецензію на працю М.Любавського пера Ф.Леонтовича “Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства...” — С. 5.

... Чацьким... — Чацький Тадеуш (1765–1813) — польський історик, гро-

мадський і політичний діяч, засновник Крем'янецького ліцею. Автор праць “Czy prawo rzymskie było zasadą praw litewskich i polskich?” (1809), “O nazwisku Ukrainy i początkach Kozaków” (1801) та ін. (PSB. — Т. IV. — S. 144–146). Згадана рецензентом точка зору була висловлена Т. Чацьким у праці: Dzieła Tadeusza Czackiego, zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego. — Poznań, 1843. — Т. I. — S. 76, 287.

... *Ярошевичем*... — див.: *Jaroszewicz J. Obraz Litwy...* — Wilno, 1844. — Cz. I: Litwa pogańska. — S. 122; Cz. II: Litwa w pierwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskiej. — S. 64.

... *розвинений був потім проф. В.Б. Антоновичем*... — див.: *Антонович В.Б. Исследования о городах Юго-Западного края // Монографии...* — Т. 1. — С. 136–137.

... *д. Линниченком був приложений в певній мірі і для об'яснення деяких форм громадського устрою польської України*... — ймовірно, М. Грушевський має на увазі працю І.А. Линниченка “Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в.”.

с. 385 *Вже небіжчик Ів. Новицький в своїй розправі про селянство українське виступив був рішучо супроти феодальної теорії і вказував на певний паралелізм в еволюції форм давнього руського устрою в В[еликих] князівствах Литовським і Московським* — див.: *Новицький И.* Содержание актов о крестьянах // Архив ЮЗР. — К., 1876. — Ч. VI. — Т. 1. — С. 3–5.

... *на недавнім Археологічному з'їзді в Вільні*... — IX Археологічний з'їзд відбувся у Вільні 1–14 серпня 1893 р. Програма з'їзду включала доповіді та повідомлення не лише з археології, але з історії, географії, етнографії, мовознавства, мистецтвознавства. Відбулося 25 засідань. У з'їзді взяли участь В.Б. Антонович, А.Павінський, О.Я.Єфименко, І.А.Линниченко, З.Л.Радзимінський та ін. (*Филевич И.* Девятый археологический съезд в г.Вильне // ЖМНП. — 1894. — № 1. — С. 1–38).

... *п[ані] Єфименкова боронила феодальну теорію*... — Єфименко Олександра Яківна (1848–1918) — історик, літературознавець, етнограф. Основні праці — “Копные суды в Левобережной Украине” (1888), “Дворищное землевладение в Южной Руси” (1892), “История украинского народа” (1906) та ін. (Смолий В.А., А.Я.Єфименко. Очерк жизни и научного творчества // Єфименко А.Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 403–426). На IX Археологічному з'їзді О.Єфименко виступала двічі: “О копных судах” і “К вопросу о феодализме в Западной Руси и Литве”. Саме останній її виступ викликав жваву дискусію. О.Єфименко пояснювала виникнення феодалізму, як і більшість попередніх дослідників, зокрема Ю.Ярошевич, військовими потребами держави та поширенням у зв'язку з цим умовного земельного володіння (*Филевич И.* Девятый археологический съезд в г.Вильне. — С. 9).

... *тимчасом як д[обродій] Василевський доводив, що феодалізму в тій формі, як його розуміють в німецькій науці, в В[еликім] князівстві Литовським не було*... — Василевський В.Г. — академік, автор праць “Очерк города

Вильны” (1872), “Обращение Гедимина в католичество” (1872), “Из истории Византии в XII в.” (1877) та ін. У дискусії щодо доповіді О.Єфименко він зазначив, якщо підходити до феодалізму з точки зору німецьких вчених, згідно з якою феодалізм передбачає наявність крупної земельної власності, передачу власнику землі політичних прав та існування васальної залежності землевласників від монарха, то феодалізму у Литві не було (*Филевич И.* Девятый археологический съезд в г. Вильне. — С. 9).

На тій же точці стоїть проф. Владимирський-Буданов в своїй першій розвідці (“Чтения...”, III, с. 64) — див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Поместное право в древнюю эпоху Литовско-Русского государства // ЧИОНЛ. — 1889. — Кн. 3. — Отд. II. — С. 63—114.

П[ані] Єфименкова в своїй розвідці про “Дворищное володіння землею на Україні” (“Русская мысль”, 1892, IV—V) — див.: Ефименко А.Я. Дворищное землевладение в Южной Руси (исторический очерк) // Русская мысль. Ежемесячное литературно-политическое издание. — 1892. — Кн. IV. — С. 156—177; Кн. V. — С. 1—16.

с. 386 Наостанку прилучається д. М[еонтович] до думки проф. Антоновича, що потреба організації воєнних сил викликала в широкім розмірі роздавання земель з обов’язком військової служби... — ця думка висловлена В.Б.Антоновичем у праці: Исследования о городах Юго-Западного края // Монографии... — Т. 1. — С. 138, 139.

“Таким чином, литовська окупація Західної Русі... впливала на його зміцнення й вияснення” — див.: Любавский М.К. Областное деление... — С. 307—308.

“Чтения...”, VII, с. 15 — див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. // ЧИОНЛ. — 1893. — Кн. 7. — Отд. II. — С. 12—92.

с. 387 ... своєї першої студії... (с. 64)... (с. 103)... (с. 113) — див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Поместное право... — С. 64, 103, 113.

с. 387—388 ... пробує дати д. Любавський (с. 306)... (с. 308)... с. 589... — див.: Любавский М.К. Областное деление... — С. 306, 308, 589.

с. 388 Подібний погляд висловив був вже в своїй розвідці про селян д. Новицький... — див.: Новицкий И. Содержание актов о крестьянах... — С. 67—68.

В першій розвідці... — див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Поместное право...

*... варшавської копії Литовської метрики... — йдеться про копії найдавніших книг Литовської метрики, зроблені латинськими літерами 1773 р. у Варшаві. Копії не вирізнялися точністю. На відміну від книг Литовської метрики, латинські копії завжди зберігалися у Варшаві (*Хорошкевич А.Л.* К истории издания и изучения Литовской метрики // Acta Baltico-Slavica. — Warszawa, 1973. — Т. VIII. — S. 71).*

с. 389 *В другій своїй розвідці...* — див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Крестьянское землевладение...

с. 390 ... *на основі актів Гродненського земського суду з 1-ї полов[ини] XVI в., виданих в "Актах..." Віленської археографічної комісії...* — див.: Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. — Вильна, 1890. — Т. XVII: Акты Гродненского земского суда.

... *справедливо закинув д. Любавський... (с. 600)* — див.: *Любавский М.К.* Областное деление... — С. 600.

с. 391 ... *вони були відомі і проф. [Владимирському-]Буданову ("Чтения...", III, с. 71)* — див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Поместное право... — С. 71.

... *погляду, висловленого давніше В. Антоновичем...* — див.: *Антонович В.Б.* Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 г. // Архив ЮЗР. — К., 1870. — Ч. VI. — Т. 2: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII ст. (1700–1799). — С. 18, 19.

с. 392 ... *форми селянського володіння землею. Д[обродій] [Владимирський-]Буданов і п[ані] Єфименкова присвятили йому спеціальні студії...* — див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Крестьянское землевладение...; *Ефименко А.Я.* Дворянское землевладение в Южной Руси...

с. 393 ... *погляди проф. Лучицького на сябринну організацію...* — *Лучицький Іван (1845–1918)* — історик, професор Київського університету, політичний діяч. Автор праць "Католическая лига и кальвинисты во Франции" (1877), "Состояние землевладельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789–1793 гг." (1912) та ін. *О.Єфименко* аналізує працю *І.Лучицького*: Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный Вестник. — 1889. — № 1–3.

с. 394 ... *Справедливо зауважив д. Любавський на се (с. 465 і далі)...* — див.: *Любавский М.К.* Областное деление... — С. 465.

... *спірки про такі громадські землі в Лівобічній Гетьманщині (між проф. Лучицьким, Багалієм і ін. давніше, між ним і п[ані] Єфименковою — недавно)...* — йдеться: 1) про дискусію між *І.Лучицьким* та *Д.Багалієм* щодо займанщини на Лівобережній Україні (див.: *Багалей Д.И.* Рецензия на работу Лучицкого И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. (Отечественные записки. — 1882. — № XI. — С. 91–116) // Киевская старина. — 1883. — № 2. — С. 409–415; *Його ж.* Займанщина в Левобережной Украине XVII–XVIII ст. // Там само. — 1883. — № XII. — С. 560–592; Виклад основних пунктів дискусії також: *ЧИОНЛ.* — 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 194–198). *Д.Багалій* заперечував схожість української займанщини з общиною; 2) про дискусію між *І.Лучицьким* та *О.Єфименко* щодо общинної теорії, прихильником якої був *І.Лучицький* (див.: *Лучицкий И.* Сябры и сябринное землевладение в Малороссии; *Його ж.* Следы общинного землевладения...; *Ефименко А.Я.* Дворянское землевладение в Южной Руси...).

... в пов[іті] Крем'янецькім — с. 458... — див.: Любавский М.К. Обла-
стное деление... — С. 458.

П.Кулаковський

- corrigenda (лат.) — зауважені помилки
 terminus non post quem (лат.) — нижня хронологічна межа події
 lapsus linguae (лат.) — помилка [у викладі]
 lapsus calami (лат.) — помилка переписувача, описка
 Geschichte Polens (нім.) — історія Польщі
 in extenso (лат.) — у повному викладі
 libertates et jura (лат.) — свобод і прав
 Starożytna Polska (пол.) — Давня Польща
 Ród Gedymina (пол.) — Рід Гедиміна
 objectum litis (лат.) — причиною суперечки; тут: наукової дискусії
 [поручень] ad hoc (лат.) — тимчасових, конкретних [поручень]
 in suspenso (лат.) — тут: у цілому, загалом
 promiscue (лат.) — водночас
 de jure (лат.) — згідно з правом, за законом
 jura in re aliena (лат.) — право стосовно чужої власності
 crescendo (лат.) — із наростанням
 diminuendo (лат.) — на спад
 jus ducale (лат.) — право князівське
 stricte (лат.) — у точному значенні терміна

ЗМІСТ

<i>П.Сохань</i> . МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ПАТРІАРХ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.....	7
<i>П.Кулаковський</i> . ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО КІНЦЯ 1880–1890 рр.	14
Розділ I. АРХЕОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ, ПЕРЕДМОВИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ДО ЗБІРНИКІВ ДЖЕРЕЛ	27
Про видання джерел до історії українсько-руської	29
Архів Скарбу Коронного в Варшаві. Замітка археографічна	33
“Статут друкований”	37
Передмова до тому 1-го “Жерел до історії України-Руси”	38
Передмова до тому 2-го “Жерел до історії України-Руси”	44
Примітки до тексту Галицько-Волинської літописі	46
Похвала в[еликому] кн[язю] Витовту	50
Запись руська 1473 р.	66
Опись подільських замків 1494 р.	68
Описі Перемиського староства 1494–1497 рр.	84
Дозвіл кор[оля] Жигимонта митнику Петрашку на передачу с. Крогульця кам’янецькому наміснику Григорію 1509 р.	106
Королівський дозвіл на викуп Кам’янецького староства 1456 р.	108
Кілька київських документів XV–XVI в.	110
Два документи з внутрішньої історії В[еликого] кн[язівства] Литовського XVI в.	126
Київський каштелян і козаки	129
Документ 1586 р. про козацький промисел.	133
Надання Оришевському Копистерина та Гайсина	135
Надання магдебурзького права містечку Дідову (в Київщині), 1596 р. .	138
Слобода Полтава в 1630 р.	141
Розділ II. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ	143
Дальші розкопки в с.Чехах	145
Молотівське срібло	146
Гончариха	147
До Болеховщини: Губинське городище	150
Похоронне поле кам’яного віку в с.Чехах (пов[іт] Брідський)	151
Дрібничка до генеалогії Шевченка	152

Розділ III. ІСТОРИЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ . . .	153
Південноруські господарські замки в половині XVI століття	155
Волинське питання 1097–1102 рр.	182
До питання про Болохів	210
Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці	216
Економічний стан селян на Подністров'ї Галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщин	243
Економічний стан селян в Перемиському старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин	290
Секретна місія українця в Берліні р. 1791.	321
Барська околична шляхта до к[інця] XVIII ст.	323
Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕФЕРАТИ ТА РЕЦЕНЗІЇ	337
Українські жиди	339
Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. За традицією Київська археографічна комісія	351
З питання про організацію управління й суду в Подільській землі в XIV і XV в.	360
Новини археологічні.	361
Про деякі форми шляхетського землеволодіння в Південно-Західній Русі.	363
Організація старостинського й околичного управління в Барському старостві XVIII ст.	364
Нові розправи про внутрішній устрій В[еликого] кн[язівства] Литовського	365
КОМЕНТАРІ	395
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	559
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.	575

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 5

Серія "Історичні студії та розвідки (1888—1896)"

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>Л.Гринчишин</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 10.03.2003. Підп. до друку 15.12.2003.

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.

Умовн. друк. арк. 47,73. Умовн. фарбовідб. 48,13. Обл.-вид. арк. 37,34.

Наклад 7000 прим. Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22.

Вид. № 82. Зам. 550-3.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"

79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

www.dsv-svit.lviv.ua

e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на

ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"

75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —

Т. 5: Серія "Історичні студії та розвідки (1888—1896)". — 2003. —
592 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-276-7 (т. 5).

П'ятий том зібрання праць М.Грушевського у 50-ти томах розпочинає нову серію "Історичні студії та розвідки". У ньому вміщені статті, джерелознавчі розвідки та науково-інформаційні публікації, які друкувалися у журналах "Киевская старина", "Чтения ИОНЛ", "Правді", "Записках НТШ" протягом 1888—1896 рр.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 966-603-223-6

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-276-7 (т. 5)